THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 446

वादवारिधिः ।

महामहोपाध्याय-

श्रीगदाधरभट्टाचार्यादिविपश्चिद्भिर्विरचितः ।

काशीविश्वविद्यालय-वेदान्तप्रधानाध्यापक-दार्शनिक-

प्रवरश्रीबालकृष्णमिश्रेण निर्ध्यातः ।

नित्यानन्दवेदविद्यालय-प्रधानाध्यापक पण्डितवर

श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिणा संशोधितः ।

VÂDA VÂRIDHI

By

M. M. ŚRI GADÂDHARA BHATTÂCHÂRYA
and others.

Edited by

Pandit Śri Balakrishna Miśra,
Vedāntā Pradhānādhyāpak,
Hindu University, Benares, and

Pandit Dhundhirâj Shâstri,
Principal, N. Veda Vidyālaya, Benares.

FASCICULUS II–२.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.
Benares City.

1936

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः ४४६.

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

शप्रत्यक्षसामग्र्यामसत्यां वह्निमत्पर्वतप्रत्यक्षेच्छया वह्निमुख्यविशेष्यक-प्रत्यक्षजननप्रसङ्गात् । वह्नित्वविशिष्टस्य वह्नेः स्मरणेन जनिते पर्वतो वह्निमानित्युपनीतवह्निप्रकारकचाक्षुषे वह्निमुख्यविशेष्यकत्वस्यासम्भवा-च्च अन्यथा वह्नित्वप्रकारतानिरूपितालौकिकमुख्यविशेष्यतासंसर्गेण चा-क्षुषं प्रति जनिकायाः चक्षुःसंयुक्तविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नवह्नि-त्वस्वरूपसामान्यप्रत्यासत्तेर्जनकतायां व्यभिचारप्रसङ्गात् । सामान्यध-र्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया जन्यप्रत्यक्षे ज्ञायमानं सामान्यं प्रत्यास-त्तिरिति नव्यमतेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ वह्निमुख्यविशेष्यकत्वं न सम्भवति पक्षतापरामर्शबाधाभावादीनां कार्यताया विशिष्टविषय-कत्वेनैवावच्छेदात्, वह्निमुख्यविशेष्यतायाः केनापि कारणेनाप्रयुक्त-त्वात, परोक्षबुद्धीनां कारणाप्रयोज्यविषयतास्वीकारे मानाभावात्, विशिष्टविषयताऽखण्डविषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावस्य च खण्डितत्वा-दिति चेत् ।

मैवम्, भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीमदन्यजन्यबुद्धौ भिन्नविषयकानु-मितिसामग्र्यभावः तत्तदिच्छाविशिष्टजन्यप्रत्यक्षादौ च तत्तदिच्छा कार-णं, वह्निमत्पर्वतप्रत्यक्षं जायतामितीच्छाघटिता तु वह्निमत्पर्वतप्रत्यक्षसा-मग्री वह्निमुख्यविशेष्यकस्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नमपि प्रत्यक्षं प्रयोज-यतीत्यभ्युपगमात्, वह्निमुख्यविशेष्यताया वह्निमत्पर्वतविषयताव्याप-कत्वन्तु वह्निमुख्यविशेष्यकस्मरणादिकार्यदर्शनादभ्युपेयते इति परोक्ष-बुद्धीनामपि तत् सिद्ध्यत्येव, वह्निमत्पर्वतविषयकानुमितिजनकसाध्य-प्रसिद्धिप्रभवात् संस्कारादेव वा वह्निरिति स्मरणमभ्युपेतव्यम् ।

वस्तुतस्तु निरूपकताविशेषसंसर्गेण संस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन कार-णता न तु निर्णयत्वेन गौरवात्, पर्वतो वह्निमानिति वह्नित्वेन गुञ्जा-गैरिकाद्यवगाहिषु पर्वतत्वेन गिरिगण्डोपलमृत्कूटाद्यवगाहिषु च ज्ञाने-षु नानाकारणतानामवच्छेदककुक्षौ निर्वह्निपर्वतविषयकज्ञानान्योन्याभा-वनिवेशे संख्यातोऽप्यधिकगौरवाच्च, संशयाच्च संस्कारोत्पत्तिवारणाय पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावावगाहिनो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेयम् । तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकञ्च निर्वह्निपर्वतगोचरसंस्कारनिरूपितविषयताक-संस्कारत्वं, तेन पर्वतो वह्निमानिति पर्वतो वह्न्यभावाभाववानिति पर्वतो वह्न्यभाववदन्योन्याभाववानिति सकलसंस्कारपरिग्रहः । संशयानन्तरि-तनिश्चयाच्च संशयनाशानन्तरमेव संस्कारोत्पत्तिरभ्युपेतव्या । एवं वह्निप्र-कारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छेदेन वह्न्यभावाद्यवगाहिनामप्रामाण्यज्ञा-नानां तथाविधाप्रामाण्यविषयकसंस्कारनिरूपितविषयताकसंस्कारं प्रत्येव

प्रतिबन्धकतया वह्निप्रकारकविशेष्यतावान् वह्न्यभाववान् वह्निमान्वेति संशयकाले वह्निप्रकारकविशेष्यतावान् वह्निमानितिसंस्कार इव पर्वतो वह्निमानिति संस्कारोऽपि नोत्पद्यते वह्निमत्पर्वतविषयताया अपि निरुक्ताप्रामाण्यविषयकसंस्कारनिरूपितत्वनियमात्, न हि अप्रामाण्यग्रहकालीनेन पर्वतो वह्निमानित्यनुभवेन संस्कारो जन्यते। एवं वह्निज्ञानत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यावगाहिनो ज्ञानस्याप्रामाण्यवद्वह्निज्ञानगोचरसंस्कारनिरूपितविषयताकसंस्कारं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वमास्थेम्, तेन वह्निज्ञानं प्रमा न वेति संशयकाले वह्निज्ञा ' प्रमेति वह्निज्ञानमप्रामाण्याभाववदिति वह्निज्ञानमप्रामाण्यवदन्योन्याभाववदिति संस्कारा इव पर्वतो वह्निमानिति महानसं वह्निमदिति वह्निमत्पर्वतवानिति वह्निमन्महानसं द्रव्यमित्यादयोऽपि संस्कारा नोत्पद्यन्ते, न हि वह्निमत्पर्वतादिविषयता जात्वपि वह्निज्ञानाप्रामाण्यावगाहिना संस्कारेण निरूप्यते, यानि तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छेदेनाप्रामाण्यं वह्निज्ञानत्वसामानाधिकरण्येन तत्तद्व्यक्तावप्रामाण्यञ्चावगाहमानानि ज्ञानानि तेषां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकसंस्कारसामान्यं प्रत्येव करणं, न तु वह्न्यादिव्यक्तिभेदेन भिन्नासु कारणतासु तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशः। एवं सर्वांशे आहार्यव्यक्तीनां सर्वांशे उपेक्षाव्यक्तीनाञ्च संस्कारसामान्यं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेयम्, आहार्यज्ञानजनकविशेषणज्ञानादेरेव विशेषणादिगोचरसंस्कारोदयात् किञ्चिदंशे उपेक्षास्वरूपाणामाहार्याणां च ज्ञानानां वह्निमत्पर्वतादिविषयकसंस्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेयम्।

ननु यत्र पर्वतो वह्निमानित्यनुभव एव वह्नित्वेन गुञ्जागैरिकाद्यवगाहितया समूहालम्बनभूतः वह्नीनां वह्निप्रकारतानिरूपितपर्वतविशेष्यतानां निरूपकः किञ्चिदंशे भवत्युपेक्षास्वरूपः, तत्र तद्व्यक्तेर्विषयभेदभिन्नप्रत्येकविषयतानिरूपकसंस्कारं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वमाश्रयणीयं, तथा च तद्व्यक्तिभिन्नानुभवस्य वह्नित्वावच्छिन्नगैरिकप्रकारतानिरूपितपर्वतविशेष्यताकसंस्कारं प्रति जनकत्वं तथाविधविषयतानिरूपकत्वेनावच्छिद्यतां, प्रविशतु तत्रैव निर्णयत्वमुपेक्षाया भेदश्चेति चेन्न।

सकलोपेक्षाव्यक्तिभेदावच्छिन्नकारणतायाः प्रमाणागोचरत्वात् सर्वज्ञेनापि प्रायशस्तावतां भेदानां ग्रहणे न किमपि प्रमाणमस्ति। न हि सर्वज्ञाः सर्वत्राबाधितानि रूपाणि प्रतियन्तीत्यागमो बोधयति, किन्तु व्यवहितं विप्रकृष्टञ्च बुभुत्सया साक्षात्कुर्वन्तीति। न च व्यवहारकाले तादृशी कारणता केनापि प्रमाणेन बोधयितुमिष्यते।

ननु तदुपेक्षाभिन्नवह्निमत्पर्वतानुभवत्वेनैव समानविषयकसंस्कारं प्रति जनकत्वम् । एवं प्रत्येकव्यक्तिभिन्नानुभवानां मिलित्वा संस्कारोपधायकत्वोपगमान्नोपेक्षान्तरात्संस्कारसम्भवः । यत्र पुनरविरलक्रमेणोत्पन्नमुपेक्षाद्वयं तत्र तदुभयभेद एकत्रैव कारणतायामभिनिविशते इति न तत्र संस्कारप्रसङ्ग इति विषयतान्तर्भावेण कारणतैवानुभवस्य युज्यते, न तु प्रतिबन्धकत्वमुपेक्षायाः, पृथगनुभवस्य कारणताकल्पने गौरवात् उपेक्षासमनन्तरोत्पन्नोपेक्षया संस्कारजनने क्षणविलम्बप्रसङ्गात् । विषयतानां तादात्म्येन स्वनिरूपकजन्यगुणादौ कारणत्वाधिक्याच्च इति चेन्न ।

एकत्र कुत्रचिदंशे अपेक्षात्मकमितरांशे चापेक्षात्मकं यत्समूहालम्बनं तदन्योन्याभावस्य कारणकोटावन्तर्भावे गौरवात् । तत्तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नानुभवविशिष्टसंस्कारत्वावच्छिन्नस्य निरूपकताविशेषसंसर्गेणोत्पत्तौ तद्व्यक्तिभिन्नानुभवस्य निरूपकताविशेषसंसर्गेण कारणत्वमिति पक्षस्यैवोचितत्वात् । चैत्रीयत्वादेर्जन्यताजनकतयोरवच्छेदककोटिप्रवेशस्तु विषयीभूतचैत्रादिभेदभिन्नविषयताभेदावच्छिन्नकार्यकारणभावस्वीकाराद्यपेक्षया न गौरवमावहति । विषयताव्यक्तीनान्तु स्मरणं प्रति क्लृप्तं यत्कारणत्व तदेव संस्कारं प्रत्यपीति नातिरिच्यते, अनुभवसंस्कारयोः संस्कारस्मरणयोश्च विषयताभेदावच्छिन्नकारणतास्वीकारे महागौरवात् । संस्कारस्य तत्तदुपेक्षाभिन्नानुभववैशिष्ट्यन्तु स्वसमवायिसमवेतत्वं स्वनिरूपकविषयतानिरूपकत्व स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं कालिकसंसर्गश्चेति चतुष्टयात्मकमवसेयम् । यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकः पटानुभवः, ततो वह्न्यंशे उपेक्षात्मकं वह्निगुञ्जागैरिकाणां समूहालम्बनं, तत्र गुञ्जाविषयतायां निरूपकताविशेषसम्बन्धेन जायमानोऽपि संस्कारस्तदुपेक्षाभिन्नपटानुभवविशिष्टः, तन्निरूपकविषयतानिरूपकत्वाभावात्, विनश्यदवस्थेनानुभवेन तु न कुत्रापि जन्यते संस्कारः, येन विभिन्नकालिकयोः कालिकसंसर्गाभावात् तदसंग्रहो दोषः स्यात् । कार्यसहभावेनैव चानुभवस्य स्मरणजनकत्वमभ्युपेयम्, तेन अविरलक्रमोत्पन्नोपेक्षाद्वयस्य द्वितीयोपेक्षाभिन्नेन प्रथमेन विनश्यता न संस्कारजन्म। एवमांशिकोपेक्षाव्यक्तिभिन्नानुभवस्य तथाविधानुभवविशिष्टसंस्कारे सर्वांशोपेक्षाव्यक्तिभिन्नानुभवस्य तु संस्कारसामान्ये विषयतावृत्तिनिरूपकतासंसर्गेण कार्यकारणभावः । विषयताव्यक्तीनाञ्च स्ववृत्तिनिरूपकतासंसर्गेण जन्यगुणसामान्ये जनकत्वम्, विपरीतज्ञानस्य तु विपरीतविषयकसंस्कारनिरूपितविषयताकसंस्कारसामान्यं प्रत्येव प्रतिबन्धक-

त्वम् । तत्तद्विषयतानिरूपकसंस्कारे तु तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावादिर्जनकः ।

अथवा तत्तदप्रामाण्यज्ञानानालिङ्गितानुभवविशिष्टसंस्कारे तथाविधानुभवस्य निरूपकताविशेषघटितस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या जनकत्वम् । तदात्मसमवेतसंस्कारस्य तु विषयतानिष्ठप्रत्यासत्त्या तदात्मसमवेतस्मरणं प्रति एक एव कार्यकारणभाव इत्याखण्डलकार्थः । समवायप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे तु पर्वतो वह्निमानिति स्मरणसंस्कारानुभवानां वह्निगैरिकगुञ्जादिविषयभेदभिन्नविषयताद्यवच्छिन्नः स्मरणसंस्कारयोः संस्कारानुभवयोश्च कार्यकारणभावकूटः । विषयताभेदेनानुभवस्य संस्कारजनकतायां संशयसर्वांशोपेक्षादेरांशिकोपेक्षायाश्चाप्रामाण्यज्ञानाभावस्येव तत्र प्रवेशे तेषां परस्परविशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेन कारणतानन्त्यम् । तत्तदन्योन्याभावात्यन्ताभावादिभेदेन भिन्ना वा तत्तद्विषयतानिरूपकाभावस्य कारणताकोटिरिति व्यक्तमेव गौरवम् । नन्वेवं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसाक्षात्कारानुभवस्य निरूपकतासंसर्गेण लौकिकविशिष्टविषयतायामपि सत्त्वात् तत्र निरूपकतया संस्कारस्मरणयोरुत्पत्तिप्रसङ्गः, एवं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिरूपानुभवस्य पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवह्निविधेयतायामपि निरूपकतया विद्यमानत्वात्तत्रापि संस्कारस्मरणयोरापत्तिः इति चेत् । उच्यते—पर्वतो वह्निमानित्याकारकसंस्कारव्यक्तिवृत्तिर्या समवायसंसर्गावच्छिन्ना कार्यता तन्निरूपककारणतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकूटस्य चैत्रात्मप्रत्यासन्नस्यावच्छेदको यः क्षणः तदवच्छेदेन निरूपकताविशेषसंसर्गावच्छिन्नतद्व्यक्तिवृत्तिकार्यतानिरूपककारणताकूटाधिकरणं या विषयता सा तत्क्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन चैत्रात्मसमवेतसंस्कारस्य निरूपकतासंसर्गावच्छिन्नोत्पत्तिमतीति सामान्यतो व्याप्तिः । भवति च पर्वतो वह्निमानित्यलौकिकविषयतासंस्कारव्यक्तिवृत्तिर्या समवायसंसर्गावच्छिन्ना कार्यता तन्निरूपककारणतावच्छेदकावच्छिन्नानां विपरीतज्ञानाभावसम्बन्धदर्शनादीनां तदात्मनि अधिकरणतावच्छेदको योऽनुभवोत्पत्तिक्षणस्तदवच्छेदेन तादृश्यामलौकिकविषयतायां निरूपकताविशेषसंसर्गावच्छिन्नकार्यतानिरूपककारणतावच्छेदकावच्छिन्नानां चैत्रीयानुभवनिरूपकत्वतत्तद्विषयतादात्म्यादीनामधिकरणत्वमिति तदव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन सैवालौकिकविषयतासंस्कारोत्पत्तिमती, न तु लौकिकी, यादृशविषयताकसंस्कारं प्रति समवायिप्रत्यासन्नानि कारणानि प्रसिद्धानि तथाविधविषयताव्यक्तितादात्म्यस्यैव सामग्रीघट-

कत्वाभ्युपगमात्, लौकिकविशिष्टविषयताविधेयत्वोद्देश्यत्वादयस्तु न तादात्म्येन जनिकाः न वा संस्कारसामग्राघटिकाः ।

नन्वेवमलौकिकबाधनिर्णयाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकलौकिकवह्निमत्पर्वतसाक्षात्कारेण संस्कारो न जन्येत, अलौकिकवह्निप्रकारतानिरूपितपर्वतविशेष्यताकविशिष्टबुद्धौ बाधनिर्णयस्य प्रतिबन्धकतया तत्र लौकिक्या एव वह्निप्रकारतायाः स्वीकारात्, तस्याश्च संस्कारसामग्र्यामननुप्रवेशात् इति चेन्न ।

स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन बाधनिर्णयवदन्यजन्यबुद्धौ बाधनिर्णयस्य प्रतिबन्धकतया बाधनिश्चयोत्तरलौकिकविशिष्टबुद्धावलौकिक्या अपि वह्निप्रकारताया अभ्युपगमात् तस्यामेव संस्कारोत्पादात् । वह्नेरुपनयघटिता हि सामग्री द्वेधा-एका बाधनिर्णयाभावघटिता, द्वितीया पर्वतवह्निसंयोगावच्छेदकावयवावच्छिन्नवह्निचक्षुःसंयोगपर्वतचक्षुःसंयोगादिकारणकलापघटिता च, इति लौकिकेऽपि ज्ञानेऽवश्यमलौकिकप्रकारता स्वीकर्तव्यैव ।

वस्तुतः प्रकारतापि लौकिकविषयताऽभिन्ना न भवत्येव किन्तु तदवच्छिन्ना, लौकिकी विषयता तु निर्विकल्पकविषयतातो नातिरिच्यते इति तयोर्द्वयोः संस्कारो जन्यत एव । संस्कारे तु लौकिकविषयताप्रकारतयोर्नावच्छेद्यावच्छेदकभावः, किन्तु साक्षात्कारिणि ज्ञान एवेति न काचिदनुपपत्तिरिति पटाद्युद्बोधकसत्त्वे निर्विकल्पकं स्मरणमुपपद्यत इति सम्भाव्यते ।

तत्रेदमालोचनीयम्-एवमपि निर्विकल्पकविषयतायाः संस्कारनिरूपितत्वे मानाभावः । यदि हि निर्विकल्पकविषयताव्यक्तेस्तादात्म्येन कारणत्वं प्रामाणिकं स्यात्तदा तदघटितया सामग्र्या जायेतापि तत्र संस्कारः स्मरणं वा, न चैतावता गगनादिपदादाकाशादिगोचरं निर्विकल्पकमुपपद्यते, नहि गगनपदज्ञानादेर्निर्विकल्पकविषयतानिरूपकस्मरणसामग्र्यामनुप्रवेशः प्रामाणिकः, न वा गगनादिवृत्तिनिर्विकल्पकविषयता केनचिदनुभवेन निरूप्यते, शब्दबुद्धेर्निर्विकल्पकाजनकत्वात् लौकिकप्रत्यक्षस्य तत्रासम्भवात् इति किमधिकेन ॥

महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितो निर्विकल्पकस्मरणवाद(१०)वीचिः समाप्तः ॥ * * ॥

महामहोपाध्याय श्रीहरिरामभट्टाचार्यविरचितः स्मृतिसंस्कारवाद(११)वीचिः ॥

ज्ञानादीनां सविषयकत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव, भावनाख्यसंस्कारस्य न तथा तस्यातीन्द्रियत्वात्, किन्तु कालान्तरभाविस्मृतिं प्रति ज्ञानस्य हेतुताया व्यापारं विनाऽनिर्वाहात् ज्ञानव्यापारतया तादृशसंस्कार इव तस्य भावनासंस्कारस्य सविषयकत्वमन्तरेण स्मृतिविषयतानियमानिर्वाहात् तस्य तथाहि—संस्कारस्य निर्विषयकत्वे पटादिस्मारकसंस्कारात् घटादिस्मरणवारणाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकस्मृतिं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानजन्यसंस्कारत्वेन हेतुता वाच्या, तस्य सविषयकत्वे च लघीयसी तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारत्वेन हेतुता इति लाघवज्ञानसहकृतेन जनकतायामवच्छिन्नत्वग्राहकानुमानेन तादृशधर्मावच्छिन्नत्वसिद्धौ, संस्कारः सविषयकः विषयत्वावच्छिन्नकारणतावत्त्वात् इत्यनुमानेन संस्कारस्य सविषयता सिध्यति ।

अथ सामान्यतः स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति संस्कारत्वेनैव हेतुता न तु विषयविशेषोऽप्यन्तर्भाव्यः, तत्प्रकारकतद्विशेष्यकस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या तावतैव स्मृतिविषयतानियम उपपद्यते । यत्तु–स्मृत्युत्पादाव्यवहितपूर्वक्षणे तज्जनकज्ञानासत्त्वादव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नायाः संस्कारत्वादिरूपसाक्षात्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमात्मकसामग्र्याः तद्विषयकस्मृतित्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजिकायाः स्वीकरणीयत्वात् पटादिस्मारकसंस्कारदशायामपि घटादिस्मृत्युत्पादप्रयोजकसामग्रीसत्त्वात् तत्प्रसङ्गो दुर्वार एव–इति । तन्न, अव्यवहितप्राक्क्षणे कालिकसम्बन्धेन ज्ञानासत्त्वेऽपि व्यापारसम्बन्धेन तत्सत्त्वात् समानविषयकज्ञानस्यापि स्मृत्युत्पत्तिप्रयोजकसामग्रीघटकत्वोपपत्तेः । न च देशे कार्योत्पत्तौ अव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नदेशनिष्ठसामग्र्येव प्रयोजिका, तत्र च विनष्टस्य ज्ञानस्यान्तर्भावो न सम्भवति, तस्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेनावृत्तेः कालिकसम्बन्धेन स्वानधिकरणकालस्य स्वीयवृत्तावनवच्छेदकत्वात्, व्यापारसम्बन्धेन तादृशक्षणस्य ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि देशे तद्वृत्तावच्छेदकत्वासम्भवात, अन्यथा, एकावच्छेदेन एकत्र प्रतियोग्यत्यन्ताभावयोर्वृत्तौ विरोधात् ज्ञाननाशकालावच्छेदेन ज्ञानात्यन्ताभावस्येतराधिकरणेऽवर्तमानताप्रसङ्गात, विपरीतज्ञाननाशेऽपि विशिष्टबुद्ध्यनुदयप्रसङ्गात्, अव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिसामग्र्याः देशे कार्योत्पत्तिनियामकत्वोपगमे च विपरीतज्ञानोत्तरक्षणेऽपि विशिष्टमत्यापत्तेः विपरीतज्ञाना-

धिकरणक्षणस्याऽपि अन्यावच्छेदेन तदभावाधिकरणत्वात् तद्वतो देशस्य चान्यकालावच्छेदेन तदभाववत्त्वात्, तद्देशावच्छिन्नतदव्यवहितपूर्वक्षण-निष्ठायाः सामग्र्याः तद्देशनिष्ठकार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेऽपि चिरविनष्टज्ञान-स्य स्मृत्युत्पादकसामग्र्यन्तर्भावो न सम्भवति व्यापारसम्बन्धेन कालवृत्तौ देशस्यानवच्छेदकत्वात, कालिकसम्बन्धेन काले वृत्तावेव देशस्य तथात्वात्, देशवृत्तिसामग्र्याः अव्यवहितपूर्वक्षणसत्त्वस्य देशे कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वोपगमे च पूर्वोक्त एवातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । व्यापारसम्बन्धेनैव व्यापारि कारणं, तदव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नसाक्षात्कारणस्तोमीयदेशसत्तायाः अव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नं यदेककारणव्यापारसत्त्वं तत्सहितस्य एकदेशे तथाविधेतरकारणसमुदायसत्त्वस्य च तत्र कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वोपगमेऽनुपपत्त्यभावात् । व्यापारत्वञ्च तज्जन्यत्वे सति साक्षात्प्रकृतकार्यजनकत्वम् । तत्र तज्जन्यत्वं फलोपधानरूपं निवेश्यते, तेन पटादिज्ञानजन्यसंस्कारं प्रति घटादिज्ञानस्य ज्ञानत्वेन स्वरूपयोग्यत्वेऽपि तस्य न तद्व्यापारता इति न तादृशसंस्कारघटितसामग्रीबलात् घटादिगोचरस्मरणापत्तिः । जनकतायां साक्षात्त्वनिवेशात् घटज्ञानानुव्यवसायस्यापि घटज्ञानत्वेन घटस्मृतिजनकतया व्यापारत्वसम्भवेनापेक्षात्मकघटज्ञानानुव्यवसायात् पटादिज्ञानजन्यसंस्कारबलात् घटस्मरणापत्तेर्नावकाशः । एवं जनकत्वमसाधारणं निवेशनीयम्, तेन तादृशघटज्ञानध्वंसस्य कालोपाधिविधया घटस्मृतिजनकत्वेऽपि न तद्वद्घटस्मरणापत्तिः । असाधारणत्वं च जन्यत्वावच्छिन्ना या जन्यता तदनिरूपितत्वं, कारणजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं वा इति चेत् ।

एवंसति ध्वंसस्यैव ज्ञानव्यापारतासम्भवेन भावना न प्रमाणपदवीमारोहेत् । यदि च भावनानुपगमे उपेक्षाज्ञानादपि स्मरणापत्तिः ध्वंसरूपव्यापारस्य तत्राप्यक्षतत्वात, तदुपगमे च तत्र संस्काराकल्पनात् नापत्तिः । न च ध्वंसद्वारा उपेक्षान्यज्ञानत्वेनैव स्मृतिजनकताऽस्तु, भवन्मतेऽपि उपेक्षात्मकज्ञानेन संस्कारजननवारणाय संस्कारं प्रति उपेक्षान्यज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकतया तेन रूपेण जनकत्वेऽवच्छेदकगौरवस्य उपेक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहस्याकिञ्चित्करत्वात् इति वाच्यम् । उपेक्षान्यज्ञानत्वेन स्मृतिजनकत्वे उपेक्षात्मकानां तत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां भेदकूटस्य एकत्र ज्ञाने निवेश्यतयाऽवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वे तावतां भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण गौरवात् एकभेदनिवेशस्यासम्भवात् उपेक्षात्वस्यानुगतस्यानिर्वचत्वात्, चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गेन आंशिक-

त्वेन च तस्य जातित्वासम्भवात् । संस्कारं प्रति तेन रूपेण हेतुत्वे च तावतां भेदानां नैकत्र निवेशः, किन्तु एकैकभेदमन्तर्भाव्य ज्ञानस्य पृथक् पृथक् हेतुतायाः कल्प्यत्वात् उपेक्षाज्ञानकाले च तद्व्यक्तिभिन्नज्ञानरूपकारणविरहेणापत्त्यसम्भवात् न विनिगमनाविरहः । स्मृतिं प्रति च ज्ञानस्य प्रत्येकभेदान्निवेश्य नानाकारणत्वकल्पनं न सम्भवति उपेक्षात्मकनानाज्ञानध्वंसदशायां व्यापारसम्बन्धेन सकलकारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वात् स्मरणापत्तेः । न च संस्कारं प्रति तादृशनानाकारणत्वकल्पने उपेक्षात्मकज्ञानद्वयसमवधानस्य एकदासम्भवात् तदानीञ्च तादृशसकलकारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वात् संस्कारापत्तिरिति वाच्यम् । तदनुरोधेन यादृशयादृशोपेक्षाव्यक्तेरेकदा समवधानम् तादृशतादृशोपेक्षाव्यक्त्योर्भेदद्वयस्यैकत्र निवेशात् स्मृतिकारणतामते तु तथाविधसहस्रव्यक्तीनां तत्र व्यापारसम्बन्धेन एकदा सत्त्वसम्भवेन सहस्रभेदानामेकत्र निवेशनीयतया गौरवात् ।

अथवा ज्ञानस्य संस्कारं प्रति कार्यसहभावेनैव हेतुता, उपेक्षात्मकज्ञानद्वयानन्तरक्षणे च पूर्वज्ञानविनाशात् न तदा संस्कारसम्भवः । यद्वा संस्कारं प्रति उपेक्षाज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव । यत्र चोपेक्षाज्ञानानन्तरमुपेक्षाज्ञानान्तरं तत्र पूर्वज्ञाननाशानन्तरमेव संस्कारो जायते तद्व्यक्तेः प्रतिबन्धकतैव वा न कल्प्यते, द्वितीयेनेव प्रथमेनापि संस्कारजनने क्षतिविरहात्, स्मृतिं प्रति च नोपेक्षाव्यक्तीनां प्रतिबन्धकतासम्भवः, तासां नाशे स्मरणापत्तेर्वज्रलेपत्वात्, नापि तद्ध्वंसानां कदाचिदुपेक्षात्मकस्य ध्वंसे अपेक्षात्मकज्ञानानन्तरमपि स्मरणानुपपत्तेः, तस्मात् तत्र उपेक्षाभेदानां कारणतावच्छेदकत्वमेव स्वीकरणीयमिति उक्तं गौरवं दुर्वारमेव इति संस्कारसिद्धिरिति मन्यते, तदा पटाद्यंशे अपेक्षात्मकेन घटाद्यंशे चोपेक्षात्मकेन ज्ञानेन जन्यात् संस्कारात् घटादिस्मृतिवारणाय संस्कारस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्वमावश्यकम्, अन्यथा तादृशतादृशज्ञानव्यक्तिभेदकूटस्य एकत्र स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयतया उक्तगौरवापत्तेः, मन्मते च तदुपेक्षाव्यक्तिभेदानां विभिन्नतयैव संस्कारकारणतास्वेवावच्छेदकतया तत्तदुपेक्षाव्यक्तीनां घटादिविषयक संस्कारं प्रति प्रतिबन्धकतया तत्र घटादिविषयकसंस्काररूपकारणविरहेण तद्विषयस्मरणवारणसम्भवात्, तावतां भेदानामेकत्रानिवेशात् पटादिस्मरणानुरोधेन संस्कारस्यावश्यकतया तन्मते संस्कारहेतुतयां तत्तदावश्यकोपेक्षाव्यक्तिभेदविशेषस्य तासां संस्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य चासम्भवात् ।

अथ यथापि आंशिकोपेक्षाभेदाः स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ न निवेश्यन्ते, किन्तु तत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां घटादिविषयकस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, तादृशज्ञानोत्तरापेक्षात्मकघटादिज्ञानात् घटादिस्मरणोपपत्तये तादृशापेक्षात्मकज्ञानजन्यसंस्कारव्यक्तीनां तत्र उत्तेजकत्वमुपगम्यते इतिचेत् ।

एवमपि संस्कारं प्रति तत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया गौरवमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकेऽधिकस्याभावान्तरस्य निवेशात् । न च संस्कारं प्रति तत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां प्रतिबन्धकत्वे संस्कारत्वं भावनात्वं वा प्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेयते इत्यत्र विनिगमनाविरहात् विविधप्रतिबन्धकताकल्पनेन महागौरवमिति वाच्यम् । भवन्मतेऽपि तत्तज्ज्ञानतत्तत्संस्काराभावयोः विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहसत्त्वात् । वस्तुतस्तु व्यापकसंस्कारत्वजातेरप्रामाणिकत्वात् अस्मिन्मते नोक्तविनिगमनाविरहप्रसक्तिरपि ।

अथ संस्कारसत्त्वे स्मृतिवारणाय तदुत्पत्तौ उद्बोधकस्यापेक्षणीयतया तस्य च फलबलकल्पनीयतया प्रयोजनाभावादेव तस्याकल्पनेन उपेक्षातः स्मरणवारणसम्भवे आंशिकोपेक्षाभेदाः स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ न निवेश्यन्ते, न वा तज्जन्यसंस्कारव्यक्तिमुत्तेजकीकृत्य प्रतिबन्धकता कल्प्यते, नापि संस्कारस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्व, सर्वांशे उपेक्षाज्ञानादपि एवंक्रमेण स्मृतिवारणसम्भवेऽपि तादृशज्ञानजन्यपण्डसंस्कारव्यक्तीनामप्रामाणिकानां कल्पनागौरवभयेन केवल तादृशोपेक्षान्यत्वं संस्कारकारणतावच्छेदककोटौ निवेश्यते, तत्तद्व्यक्तीनां संस्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वा कल्प्यते इति चेत् । एवंसति स्मृतिं प्रति ज्ञानस्य हेतुताकल्पनं तद्व्यापारतया संस्कारकल्पनं च निरर्थकम् उद्बोधकसहकृतात्ममनोयोगादिसामान्यसामग्रीत एव स्मृतिसम्भवात् । वस्तुतस्तु सम्बन्धिपदादिज्ञानरूपोद्बोधकानामनुगतरूपेणैव स्मृतिहेतुतया तत्सत्त्वेऽननुभूतपदार्थस्मरणवारणाय स्मृति प्रति ज्ञानहेतुतायाः तद्व्यापारतया संस्कारकल्पनायाश्चावश्यकत्वात् । आंशिकोपेक्षाज्ञानानन्तरं नियतोद्बोधकसत्त्वे तद्विषयकस्मरणवारणाय समानविषयकत्वमावश्यकमेव ।

अथ पदज्ञानादेः यद्यनुगतरूपेण पदज्ञानत्वादिना हेतुता, तदाऽगृहीतवृत्त्यादिरूपसम्बन्धस्य पुंसः पदज्ञानादितः तदर्थस्मरणप्रसङ्गः । यदि च गृहीतवृत्तिकपदज्ञानत्वादिना तथा, तदा स्मृतिगृहीतवृत्तिकपदज्ञानादितोऽपि स्मरणप्रसङ्गः । न च संस्कारविशिष्टतत्सम्बन्धिज्ञानत्वेन

हेतुत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् । एवमपि तादृशसंस्कारस्यानुद्बुद्धताद-शायां सम्बन्धिज्ञानात्स्मरणापत्तेः। उद्बुद्धसंस्कारनिवेशे च तादृशोद्बो-धकानामननुगमात् अनुगतरूपेण हेतुत्वं दुर्वचम् । न च सम्बन्धिज्ञानस्य प्रतियोगिन इव सम्बन्धांशस्याप्युद्बोधककतया तत्सत्त्वे सम्बन्धिगोचर-ज्ञानस्यानुद्बोधकत्वमेव कुत इति वाच्यम् । हस्तीत्यादिना हस्त्यादि-ज्ञानेऽपि कदाचित् तन्निष्ठहस्त्यादिसम्बन्धाऽस्मरणदर्शनात् सम्ब-न्धितावच्छेदकरूपेण सम्बन्धिज्ञानस्य नियतसम्बन्धानुद्बोधकत्वात् । न च तत्पदार्थसम्बन्धविषयकसम्बन्धिज्ञानत्वेन तत्पदार्थस्मृतौ अनु-गतहेतुता कल्प्यत इति वाच्यम् । सम्बन्धाविषयकस्यापि हस्त्यादि-ज्ञानस्य हस्तिपकादिस्मारकत्वात्, अन्यथा हस्तिपकादिसन्निकर्षास-त्त्वे हस्तिपकादिसम्बन्धित्वेन हस्त्यादिज्ञानस्यासम्भवेन हस्तिदर्शना-दितः हस्तिपकादिस्मरणानुपपत्तेः, तस्मात् सम्बन्धिज्ञानस्यापि अन-नुगतेनैव रूपेण हेतुता ।

मैवम् । सम्बन्धाविषयकस्य सम्बन्धिज्ञानस्यानियतोद्बोधकतयाऽ-नियतेन तत्तद्व्यक्तित्वादिना हेतुत्वेऽपि तत्तत्पदार्थसम्बन्धित्वेन तत्तत्प-दार्थसम्बन्धविषयकसम्बन्धिज्ञानसत्त्वे असत्यां विरोधिसामग्र्यां ज्ञानसा-मान्यसामग्रीसत्त्वे नियमतस्तत्तत्पदार्थस्मरणोपगमात् तादृशज्ञानस्यानु-गतरूपेणैव हेतुता कल्प्यते लाघवात् । न च तत्तद्व्यक्तित्वादिनाऽनन्तकार-णताप्रसङ्गात् तादृशसम्बन्धिज्ञानानन्तरं तत्तत्पदार्थस्य मानसज्ञानमेव स-म्भवति उपनायकज्ञानसत्त्वादिति स्मरणमेव तत्राप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धिज्ञानस्योद्बोधकतयैव सिद्धेः स्मरामीत्यनुव्यवसायानुरोधेन स्मरणस्योपगन्तव्यत्वात्, अन्यथा संस्कारस्योपनायकतावादिनां प्राचां सर्वत्र स्मृतिस्थले उपनीतभानसम्भवेन स्मृतिमात्रस्यैव विलयापत्तेः । न च तादृशसम्बन्धिज्ञानस्य व्यभिचारात् तत्पदार्थविषयकस्मृतित्वाव-च्छिन्नं प्रति हेतुता न सम्भवति, तज्जन्यतावच्छेदकतया उद्बोधकान्त-राधीनस्मृतिव्यावृत्तजातिविशेषकल्पनमपि न सम्भवति सकलपदार्थ-ज्ञानजन्यतावच्छेदकतया सकलपदार्थस्मृतिनिष्ठैकजातिस्वीकारे सम्ब-न्धिज्ञानजन्यएकपदार्थस्मरणे उद्बोधकान्तरात् पदार्थान्तरभाने तत्र प-दार्थसम्बन्धिज्ञानस्य व्यभिचारात् नानाजातीनामेव कल्पनीयतया तासां परस्परं सङ्करप्रसङ्गात्, अतस्तत्तद्व्यक्तित्वमेव तस्य जन्यतावच्छेदकं वाच्यं, तथाचानुगतरूपेण कारणताकल्पनमपि निष्प्रयोजनं, तत्तद्व्य-क्तित्वेन कारणत्वेऽपि न कारणताधिक्यमिति वाच्यम् । अनन्तकारण-ताकल्पनापेक्षया कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन का-

रणवशिष्ट्यं निवेश्य अनुगतरूपेणैव तादृशज्ञानानामेकैककारणताकल्पनात् । एवं सम्बन्धितावच्छेदकीभूतयादृशधर्मप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽसत्यां विरोधिसामग्र्यां यस्य पुंसो नियमतो यादृशपदार्थस्मरणं तत्पुरुषीयतादृशपदार्थस्मरणे सम्बन्धाविषयकस्यापि तादृशधर्मप्रकारकज्ञानस्यानुगतरूपेणैव हेतुता कल्प्यते, नतु तत्तद्व्यक्तित्वेन गौरवात्, इत्थञ्च उक्तयुक्त्या गौरवमक्षतमेव । एवं भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयात्मकज्ञानात् भूतलत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटादिस्मरणवारणाय तादृशस्मृतौ तादृशसंस्कारत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वात् संस्कारस्य सविषयतासिद्धिः, संशयात्मकज्ञानात् धर्मिस्मरणाद्यनुरोधेन संस्कारस्यावश्यकतया तादृशस्मृतौ तादृशसंस्कारत्वेनाहेतुत्वे संशयात् तादृशस्मरणस्य दुर्वारत्वात् । न च तादृशस्मृतौ समानविषयकनिश्चयत्वेन हेतुताऽस्तु तावतैव तादृशापत्तिवारणसम्भवात्, भवन्मतेऽपि संस्कारविशेषं प्रति तेन रूपेण हेतुताया आवश्यकत्वादन्यथा तादृशसंशयात् भूतलत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटादिप्रकारकसंस्कारोत्पत्तौ बाधकाभावात् तादृशसंस्कारत्वेन हेतुत्वेऽपि अतिप्रसङ्गतादवस्थ्य त् इति वाच्यम् । तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकस्मृतिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकान्यतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वापेक्षयालघुना तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकसंस्कारत्वेन हेतुत्वात्, संशयात्तादृशसंस्कारवारणाय तत्र तादृशनिश्चयत्वेन हेतुताकल्पनप्रयुक्तगौरवस्य फलमुखत्वेनाकिञ्चित्करत्वात् ।

अथवा संस्कारं प्रति ज्ञानस्य हेतुतायां तदभावाप्रकारकत्वतत्प्रकारकत्वयोर्नैकत्र निवेशः, किन्तु तदभावाप्रकारकत्वेन तत्प्रकारकत्वेन च पृथगेव कारणत्वम् । घटप्रकारकसंशयघटाभावाप्रकारकपटादिज्ञानाभ्यामविरलक्रमेणोत्पन्नाभ्यामग्रिमक्षणे संस्कारविशेषापत्तिस्तु कार्यसहभावेन ज्ञानस्य संस्कारहेतुतामुपगम्य निरसनीया, स्मृतिं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वे च तदभावाप्रकारकत्वतत्प्रकारकत्वज्ञानत्वानां मिथोविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यमिति स्फुटमेव गौरवम् । न चैतन्मते त्रयाणां विनिगमनाविरहेण कारणताषट्कप्रसङ्गोऽपि, भवतामपि तदभावाप्रकारकत्वज्ञानत्वयोः तत्प्रकारकत्वज्ञानत्वयोश्च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण संस्कारं प्रति ज्ञानकारणताचतुष्टयं, तत्प्रकारकत्वसंस्कारत्वयोश्च तथात्वेन स्मृतिं प्रति कारणताद्वयीति वाच्यम् । एवमपि निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुतामते कारणतावच्छेदकगौरवस्य विषयम-

निवेश्य सामान्यतः संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन कारणतायाश्चाधिक्यात् ।

अथवा संस्कारं प्रति निश्चयत्वेन हेतुताऽस्माकमपि न, किन्तु तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानत्वमात्रेण । संशयात् संस्कारविशेषापत्तिस्तु तदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा वारणीया। संशयानन्तरोत्पन्ननिश्चयाद्द्वितीयक्षणे संस्कारनिर्वाहाय चोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते। ज्ञानस्य संस्कारं प्रति कार्यसहभावेन हेतुत्वात् न संशयतृतीयक्षणे संस्कारविशेषापत्तिः। निश्चयत्वेन स्मृति हेतुतामते च घटाभावाद्यप्रकारकत्वरूपैकविशेषणस्य घटवद्भूतलवान् देश इत्याद्यनन्तबोधनिष्ठस्मृतिहेतुतायां निवेशे गौरवात् ।

वस्तुतस्तु अस्मन्मते संस्कारं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु निश्चयत्वेन । संशयात् संस्कारविशेषवारणाय तत्र संशयस्य तद्विशेष्यकतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यते । एवं संस्कारस्य निर्विषयतामते तद्विशेष्यकतदभावप्रकारकान्यतद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वरूपस्मृतिकारणतावच्छेदकतदभावाप्रकारकत्वतत्प्रकारकत्वज्ञानत्वानां त्रयाणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताषट्कं विषयभेदेन, संस्कारं प्रति च ज्ञानत्वेनैकहेतुता विषयाभेदेन, अस्मन्मते तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारे तादृशज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वज्ञानत्वयोः विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण संशयस्य प्रतिबन्धकताद्वयं, संस्कारस्य च स्मृतिं प्रति तत्प्रकारकत्वसंस्कारत्वयोः विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयमिति कारणताषट्कं, स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेनैकहेतुता इति भवन्मते विषयभेदेन अनन्तकारणतासु अवच्छेदकगौरवम्, एककारणतायाश्चाधिक्यम् । न च संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे संशयानन्तरोत्पन्ननिश्चयात् संस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संशयनाशानन्तरमेव तत्र संस्कारजननात् संस्कारं प्रति कार्यसहभावेन हेतुताया अपि अनभ्युपगमात् ।

अथवा ज्ञानस्य संस्कारं प्रति तदभावाप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वं, न तु संशयस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । तत्प्रकारकज्ञानत्वेनापि कारणत्वान्तरं कल्पनीयम्, अत उपदर्शितधर्मत्रयस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहप्रयुक्तकारणषट्कस्य नावकाशः । स्मृतिं प्रति तदभावाप्रकारकत्वविशिष्टतत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता, न तु निरुक्तधर्मावच्छेदेन पृथक्कारणताद्वयम्, तथासति घटाभावाप्रकारकपटज्ञानजन्यसंस्कारस्य सत्त्वे घटप्रकारकसंशयजन्यसंस्कारस्य सत्त्वे च घटप्रकारकस्मरणापत्तिः प्रत्येकतादृश-

धर्मद्वयावच्छिन्नस्य व्यापारसत्त्वात्, अस्मन्नये च क्रमोत्पन्नाभ्यां घटादिज्ञानघटादिसंशयाभ्यां घटादिप्रकारकसंस्कारजननस्य न प्रसङ्गः कार्यसहभावेन ज्ञानस्य संस्कारजनकत्वात् कार्यकाले तादृशज्ञानद्वयस्यासत्त्वात्, एवं च संस्कारस्य निर्विषयत्वमते विषयभेदभिन्नानां कारणतानां साम्येऽपि पूर्ववत् अनन्तकारणतावच्छेदकगौरवमेककारणताधिक्यञ्चेति ।

वस्तुतस्तु स्मृतिं प्रति निश्चयत्वेन हेतुतामते भूतलविशेष्यकघटाभावाप्रकारकत्वरूपैकविशेषणस्य घटविशिष्टभूतलं घटवद्भूतलविशिष्टदेशादि इत्यादिनानाविधविशिष्टपदार्थगोचरस्मृतिहेतुतायां निवेशनीयतयाऽनन्तस्थले तादृशधर्मेण सह धर्मान्तराणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् कारणतानन्त्यम्, अस्मन्मते च तथाविधसकलविशिष्टपदार्थगोचरसंस्कारसाधारणघटविशिष्टभूतलादिविषयकसंस्कारत्वावच्छिन्नं प्रति भूतलविशेष्यकघटाभावप्रकारकान्यज्ञानत्वादिना एकैककारणता तत एव निर्वाहः, भवतां तथाविधसकलपदार्थस्मरणे घटविशिष्टभूतलमुख्यविशेष्यकघटनिश्चयजन्यसंस्कारस्य घटांशे संशयात्मकघटवद्भूतलदेशादिविषयकज्ञानजन्यसंकारस्य च सत्त्वे घटवद्भूतलवान्देश इत्याकारकस्मरणापत्तेस्तादृशस्मृतौ तत्समानाकारकज्ञानीयकारणतान्तरेऽपि तन्निवेशनमावश्यकमेव, अस्मन्मते समानाकारकज्ञानस्य कार्यसहभावेन हेतुतया क्रमोत्पन्नतादृशसंशयतादृशनिश्चयाभ्यां घटवद्भूतलविशिष्टदेशसंस्कारजननासंभवेन तदुत्तरं तादृशविशिष्टविषयकस्मरणापत्तेर्नावकाशोऽपीति ।

अथ संशयोत्तरमेकैककोटिस्मारक उद्बोधक इष्यत एव एकैककोटिनिश्चयः, किन्तु संशयात्मकस्मरणमेव सिद्धान्तविरुद्धतया नाभ्युपेयते, तद्वारणञ्च निश्चयत्वेन स्मृतिं प्रति संस्कारं प्रति च ज्ञानस्य हेतुताकल्पनसाध्यम्। तत्कल्पनेऽपि एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकप्रत्येककोटिनिश्चयद्वयजन्यसंस्कारयोः युगपदुद्बोधकसमवधाने तादृशस्मरणापत्तेर्वज्रलेपत्वात्, अतः समानधर्मितावच्छेदकैककोटिस्मरणसामग्र्याः अपरकोटिस्मृतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं स्वीकृत्यैव संशयाकारकस्मृतिर्वारयितव्या इत्यलं समानविषयकत्वेन संस्कारहेतुतया सामान्यतः संस्कारस्य संस्कारत्वेन हेतुत्वेऽपि स्मृतिकारणतायां निश्चयत्वानिवेशेन गौरवानवकाशात् इति चेन्न ।

संशयादेकैककोटिस्मरणस्वीकारे उपेक्षात्मकसंशयात् तादृशस्मरणवारणाय संस्कारकारणतायां तत्तदुपेक्षाव्यक्तिसहस्रभेदनिवेशे महा-

गौरवात्, तदपेक्षया लाघवात् स्मृतिं प्रति निश्चयत्वेन हेतुताया भवतैव कल्पनीयत्वात्, तदपेक्षया उक्तलाघवेन च स्मरणं प्रति समानविषयकत्वेन संस्कारस्य तं प्रति च निश्चयत्वेन ज्ञानस्य हेतुताया निष्प्रत्यूहत्वात्। न चोपेक्षात्मकसंशयात् विशकलितानां तद्विषयपदार्थानां स्मरणवारणाय तदुपेक्षाव्यक्तिभेदानां संस्कारजनकतावच्छेदककोटौ निवेशनमावश्यकमिति वाच्यम्। उपेक्षानात्मकविशकलिततावत्पदार्थज्ञानानन्तरं यत्रोपेक्षात्मकसंशयः, तदनन्तरं विशकलिततावत्पदार्थस्मरणस्यावश्यकतया तादृशव्यक्तीनां भेदनिवेशस्यानावश्यकत्वात्। एवं संस्कारस्य निर्विषयकत्वमते मानसादिकं प्रति स्मृतिसामग्र्या उद्बोधकविशेषसमवहितघटादिस्मारकोद्बोधकादिज्ञानजन्यसंस्कारत्वेन प्रतिबन्धकता वाच्या, घटादिविषयकज्ञानजन्यत्वाप्रवेशे घटादिस्मारकोद्बोधकसमवहितपटादिज्ञानजन्यसंस्कारस्याऽपि प्रतिबन्धकताऽनपायात्। संस्कारस्य सविषयकत्वोपगमे घटादिविषयकज्ञानजन्यसंस्कारस्य न घटादिविषयकत्वमात्रं निवेश्यते इति लाघवानुरोधेनाऽपि संस्कारस्य विषयतासिद्धिः। एतन्मते संस्कारस्य विषयतानियामककार्यकारणभावकल्पनागौरवन्तु फलमुखतया न दोषाय। वस्तुतो नानाविधोद्बोधकमनन्तर्भाव्य कल्पनीयनानासामग्रीप्रतिबन्धकतास्ववच्छेदकलाघवेन, तद्विषयकसंस्कारे तद्विषयज्ञानत्वेनैककारणताधिक्यं गौरवप्रयोजकमपि।

अथ तद्विषयकत्वेनाभिमतेषु संस्कारेषु विषयताविशेषकार्यकारिणो जातिविशेषा एव स्वीक्रियन्ताम्, किं विषयतया। न च ज्ञानादिषु क्लृप्ततया विषयतयैवोपपत्तौ अक्लृप्तजातिविशेषस्वीकारोऽनुचित इति वाच्यम्। घटादिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकस्मृतौ घटादिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकसंस्कारस्य हेतुत्वे तद्घटकसंस्कारत्वघटत्वप्रकारकत्वादीनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतावृद्धेः अवच्छेदकगौरवाच्च जातिविशेषस्य कारणतावच्छेदकतया कल्पयितुमुचितत्वात्, एवं जातिविशेषस्वीकारे सामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि लाघवं सम्भवतीति। न च घटादिविषयकपटादिविषयकस्मृतिजनकतावच्छेदकनानाजातीनां समूहालम्बनज्ञानजन्यसमूहालम्बनसंस्कारे सामानाधिकरण्यात् एकैकविषयकज्ञानजन्यसंस्कारे परस्परपरीहारेण वृत्तेः जातिसङ्करप्रसङ्गात् न जातिकल्पनासम्भव इति वाच्यम्। समूहालम्बनस्थले प्रत्येकविषयकनानासंस्काराणामेव स्वीकारेण तासां जातीनामैकाधिकरण्याप्रसक्तेः उक्तलाघवेन जातिसिद्धौ तत्सङ्करपरीहाराय व्यक्तिभेदकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात्। न च घटवद्-

२ तलमिति ज्ञानादिजन्य विशिष्टस्मरणजनकसंस्कारेषु घटवद्भूतलमित्यादिप्रत्येकपदार्थस्मरणजनकतावच्छेदकनानाजातिस्वीकार आवश्यक एव, अन्यथा विशिष्टस्मरणस्यापि प्रत्येकविषयकतया तादृशसंस्काराद् विशिष्टस्मरणोत्पत्तेरसम्भवात् इति वाच्यम्। तत्रापि विशिष्टस्मृत्युत्पादकसंस्कारातिरिक्तानां प्रत्येकस्मारकतावच्छेदकनानाजात्याक्रान्तानां संस्काराणां कल्प्यतया तादृशनानासंस्कारात् विशिष्टस्मरणोपपादनसम्भवात् एकसंस्कारे तादृशनानाजातेरेवाकल्पनात् इति चेन्न।

फलमुखगौरवस्यापि दोषताया व्यवस्थापनीयत्वात्। अनन्तसंस्कारव्यक्तीनां अनन्तजातीनां च कल्पनापेक्षयोक्तविनिगमनाविरहेणाधिककतिपयकारणताकल्पनस्यावच्छेदकगौरवस्यादोषतायाः प्राग् व्यवस्थापितत्वात् । तादृशव्यक्तिभेदादिकल्पनागौरवस्य जातिविशेषकल्पनायामविरोधित्वे धूमादिलिङ्गकपरामर्शादिकार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वस्य अन्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारवारणाय निवेशे गौरवात्, तज्जन्यतावच्छेदकतया अनुमित्यादौ जातिविशेषाणां नानालिङ्गकसमूहालम्बनपरामर्शादिस्थले तेषां साङ्कर्य्यपरिहारानुरोधेन च नानुमित्यादेर्युगपदुत्पादस्य च सिद्धिप्रसङ्गः, न हि सजातीयज्ञानानां युगपदुत्पादसाधकाभावादन्यत् किमपि बोधकं, निर्युक्तिकसिद्धान्तभङ्गस्यातथात्वात्। प्रत्यक्षाद्युत्पादकाले अनुमित्याद्युपगमे अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिवत् प्रकृतेऽतिप्रसङ्गविरहात्। नचैवं परस्परविजातीयनानाचेष्टानां युगपदुत्पादस्थले चेष्टाविशेषजनकतावच्छेदकजातीनां सङ्करभयेन कृतियौगपद्यस्वीकारो विरुध्येत, व्यक्तिभेदादिकल्पनागौरवभयेन कार्य्यकारणभावेऽवच्छेदकगौरवादिसहिष्णुतायां तत्तज्जातीयचेष्टां प्रति तत्तज्जातीयचेष्टानिष्ठसाध्यतानिरूपितोपादानत्वस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन कृतित्वेन हेतुत्वमुपगम्य समूहालम्बनैककृतित एव नानावयवेषु युगपत् प्रतिनियतनानाजातीयचेष्टोत्पत्तिनिर्वाहात् कृतिवैजात्यस्यैवासिद्धेरिति वाच्यम्। कृतियौगपद्यानभ्युपगमे क्षतिविरहात्, प्राचीनैर्योग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्यस्यैवानभ्युपगमात्।

वस्तुतस्तद्विषयकस्मृतिं प्रति विजातीयसंस्कारत्वेन हेतुत्वे विषयभेदेन स्मृतिसंस्कारयोरनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गाद्गौरवम्, संस्कारस्य सविषयकत्वोपगमे च विषयमनिवेश्यैव समानविषयत्वप्रत्यासत्त्या कार्य्यकारणभावोपगमात् न विषयभेदेन तद्भेद इति लाघवम्। न च स्मृतिं प्रति समानविषयत्वप्रत्यासत्त्या संस्कारस्य हेतुत्वे द्रव्यत्वेन घटं पृथिवीत्वेन च पटमवगाहमानेन ज्ञानेन जनितात् संस्कारात् पृथिवीत्वेन

घटस्य द्रव्यत्वेन च पटस्य स्मरणापत्तिः, अतस्तत्प्रकारतानिरूपिततद्विशेष्यताशालिस्मृतौ तत्प्रकारतानिरूपिततद्विशेष्यताशालिसंस्कारस्य हेतुताकल्पनमावश्यकम् इति विषयभेदेन हेतुताभेद आवश्यक इति वाच्यम्। तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन स्मृतिं प्रति तादृश सम्बन्धेन संस्कारत्वेन हेतुत्वोपगमादुक्तातिप्रसङ्गनिरासात् विषयभेदेन कारणताभेदविरहेण लाघवस्यापि सम्भवात्।

अथ दर्शितविशेष्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रत्यासत्त्या प्रकारं निवेश्य तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन स्मृतिं प्रति तादृशप्रत्यासत्त्या तन्निष्ठप्रकारतानिरूपित विशेष्यताप्रत्यासत्त्या वा विशेष्य निवेश्य तादृशप्रत्यासत्त्या तद्धेतुता कल्प्यते इत्यत्र विनिगमनाविरह इति चेत्।

आस्तां विनिगमनाविरहादुभयविधप्रत्यासत्त्यैव कार्य्यकारणभावः, तथापि विशेष्यप्रकारत्वे निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्य्यकारणभावकल्पनापेक्षया एतन्मते कार्य्यकारणभावानामल्पतरत्वमेव, तन्मते विशेष्यसहस्रस्य प्रत्येकमन्तर्भाव्य प्रकारसहस्रभेदेन सहस्रगुणितं कारणतासहस्रम्, एतन्मते एकैक वशेष्य प्रकारत्वञ्चान्तर्भाव्य एकैककार्य्यकारणभावमात्रकल्पनम्।

अथवा संस्कारस्य सविषयकत्वोपगमे स्वनिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन स्मृतिं प्रति तादृशसम्बन्धेन विषयमन्तर्भाव्य हेतुता कल्प्यते, तावतैव एकसंस्कारादन्यविषयकस्मरणस्य द्रव्यत्वपृथिवीत्वाभ्यां घटपटविषयकसंस्कारात् विपरीतप्रकारेण तदुभयस्मरणस्य वारणात्। यादृशविषयता संस्कारनिरूपिता तादृशविषयतायामेव निरूपितत्वसम्बन्धेन स्मृत्युत्पादात् एकविषयताशालिसंस्कारादन्यविषयताशालिस्मृत्यसम्भवात्। घटवद्भूतलमित्यादिज्ञानजन्यसंस्कारे घटत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिमुख्यविशेष्यतापि स्वीक्रियते घटत्वादिप्रकारकघटादिमुख्यविशेष्यकज्ञानघटितसामग्र्या एव तन्नियामकत्वात्, तस्याश्च घटवद्भूतलमित्यादिज्ञानकाले सत्त्वात्, अतो घटवद्भूतलमित्यादिज्ञानजन्यसंस्कारात् भूतलादिभासकोद्बोधकासमवधानदशायां न तादृशमुख्यविशेष्यताशालिस्मरणस्यानुपपत्तिः। एवञ्च स्मृतिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां घटादिज्ञानजन्यसंस्कारस्य घटादिविषयसंस्कारत्वेन निवेशापेक्षया वै जात्यपुरस्कारेण निवेशे लाघवम्। यदि च तत्र जातिविशेषाः सिध्यन्ति तदा सिध्यन्तु, यदि तदुपगमे समूहालम्बनस्थले नानासंस्काराणां कल्पनीयतया गौरवं न बाधक तदा तत्र नास्माकं विद्वेषः, तत्सिद्धावपि उक्तलाघवेन संस्कारस्य सविषयकत्वसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् इति।

केचित्तु संस्कारस्य सविषयकत्वानुपगमे घटादिज्ञानजन्यसंस्कारस्य पटादिस्मरणेन नाशप्रसङ्गस्तन्मते विषयमनन्तर्भाव्य संस्कारत्वस्मृतित्वाभ्यामेव सामान्यतो नाश्यनाशकभावस्योपेयत्वात्, तद्विषयकज्ञानजन्यसंस्कारत्वेन तद्विषयकस्मृतित्वेन नाश्यनाशकभावोपगमे गौरवात् लाघवेन तद्विषयकसंस्कारत्वस्यैव नाश्यतावच्छेदकत्वसिद्धेः संस्कारस्य सविषयताया निष्प्रत्यूहत्वात्। न च जनकतासम्बन्धेन स्मृतित्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशं प्रति हेतुत्वात्तत्संस्कारफलीभूतस्मृत्यैव तत्संस्कारनाशः सम्भवतीति न पटादिस्मरणेन स्वाजनकघटादिज्ञानजन्यसंस्कारस्य नाशापत्तिरिति वाच्यम्। संस्कारस्य निर्विषयत्वमते सामान्यतः स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति संस्कारत्वेनैव जनकत्वात्, घटादिज्ञानजन्यसंस्कारस्यापि पटादिस्मृतिजनकतया उक्तापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात्। तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नजनकतानां प्रत्यासत्तित्वेऽननुगमात् तादृशजनकताकूटसाधारणानुगतरूपे प्रत्यासत्तितावच्छेदकत्वस्य दुर्वारत्वात्, उद्बोधकसमवधानस्थलीयस्मरणेषु उद्बोधकानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतया तेषामेव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नोत्पादनियामकतया तत्र संस्कारस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया अप्रामाणिकत्वात्। एतेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकजनकतात्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंस्कारत्वनिष्ठावच्छेदकताकजनकताव्यावृत्तेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नजनकताकूटस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि न निस्तारः। अथ संस्कारस्य सविषयकत्वेऽपि तत्तत्स्मृतित्वेनैव तत्तत्संस्कारनाशकता वाच्या, तद्विषयकसंस्कारनाशं प्रति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विषयकस्मृतित्वेन सामान्यतः संस्कारनाशं प्रति जनकतासम्बन्धेन स्मृतित्वेन वा कारणत्वोपगमे घटपटादिगोचरसंस्कारस्य केवलपटादिविषयकस्मरणेन नाशापत्त्या तदुत्तरं घटादिस्मरणानुपपत्तिः, एवञ्च संस्कारस्य निर्विषयकत्वेऽपि नाश्यनाशकभावः सम्भवति पटादिस्मरणेन तादृशसंस्कारनाशेऽपि घटादिविषयकसंस्कारस्थले तदुत्तरं घटादिस्मरणोपपत्तेः। न च घटवद्भूतलमितिज्ञानात् यत्र केवलघटादिस्मरणं तत्र विशिष्टविषयकसंस्कारो न नश्यति घटत्वान्यधर्मनिष्ठप्रकारत्वानिरूपितघटादिमुख्यविशेष्यताशालिसंस्कारस्यैव घटत्वादिना घटादिविशेष्यकस्मृतित्वावच्छिन्ननाश्यतोपगमात्, अतो न तत्रापि तदुत्तरं भूतलादिस्मरणानुपपत्तिरिति वाच्यम्। समूहालम्बनस्थले नानासंस्कारस्वीकारे घटादिस्मृतिनाश्यतावच्छेदकतयाविध्नकार्य्यकारिणां जातिविशेषाणामेवावच्छेदकतालाघवानुरोधेन स्वीकर्तुमुचितत्वात् इति चेन्न।

संस्कारस्य सविषयकत्वेऽपि तत्तद्व्यक्तित्वेन संस्कारस्मरणयोर्न नाश्यनाशकभावः अनन्ततत्कल्पनापातात्, अपितु घटत्वादिप्रकारकघटादिविशेष्यकसंस्कारनाशं प्रति तादृशस्मृतित्वेनैव हेतुता, तत्र कार्य्यस्य प्रतियोगित्वं कारणस्य च सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः। स्वजन्यसंस्कारस्य स्मृत्या नाशवारणाय स्वपूर्वत्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यः।

वस्तुतःस्वजन्यसंस्कारस्य स्वतृतीयक्षणे न नाशसम्भवः, प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशत्वावच्छिन्नं प्रति पूर्वस्वसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्, संस्कारोत्पत्तिक्षणे च तादृशसम्बन्धेन तत्र नाशरूपकारणविरहात्। नापि संस्कारोत्पत्तितृतीयक्षणे, तदव्यवहितपूर्वक्षणे स्मरणरूपकारणस्याभावात्। अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वमते तस्यास्तृतीयक्षण एव संस्कारोत्पत्त्या न तादृश(१)स्मरणजन्यसंस्कारस्य तादृशस्मरणचतुर्थक्षणे नाशप्रसङ्गः, दर्शितप्रत्यासत्त्या नाशरूपकारणस्य तृतीयक्षणेऽसत्त्वात्। कालादिजन्यसंस्कारनाशे व्यभिचारवारणाय स्वसामानाधिकरण्यस्वपूर्वत्वकालिकविशेषणतैतत्त्रितयसम्बन्धेन संस्कारे तादृशस्मृतिवैशिष्ट्यं तदीयकार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्। कालिकविशेषणतानिवेशात् कालादिजन्यसंस्कारनाशे न व्यभिचारः। कालाद्रोगाद्वा संस्कारनाश इत्यादिप्रवादे कालरोगयोस्तु तत्तद्व्यक्तिनैव नाशकता तत्तद्व्यक्तित्वेनैव संस्कारे तन्नाश्यतोपगमात्। तन्नाश्यतावच्छेदकतया जातिविशेषकल्पनन्तु न सम्यक् विपरीतज्ञाननाश्यतावच्छेदकतयापि तुल्ययुक्त्या जातिविशेषसिद्धेरावश्यकतया उभयनाश्यसमूहालम्बनसंस्कारे जातिसङ्करप्रसङ्गात्। घटपटादिगोचरसमूहालम्बनसंस्कारस्य च न केवलघटादिस्मरणेन नाशापत्तिसम्भवः, तन्नाशे पटादिस्मरणस्यापि हेतुतया तादृशकारणविरहेण सामग्रीविरहात्। न च पटादिस्मरणं विनापि घटादिस्मरणेन स्वजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य केवलघटादिगोचरसंस्कारनाशस्य जननात् समूहालम्बनसंस्कारे घटादिस्मरणात् तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्। घटत्वादिविशिष्टघटादिमात्रविषयकसंस्कारनाशं प्रति तादृशसंस्कारत्वेनापि प्रतियोगिनस्तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात्, समूहालम्बनसंस्कारे तादृशकारणविरहेण केवलघटादिगोचरसंस्कारनाशकसामग्रीविरहादिति।

अथवा प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति स्वावृत्तिविषयतासम्ब-

(१) तादृशेति, अपेक्षाबुद्ध्यात्मकेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

न्धेन स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन वा न्यूनविषयकस्मरणस्य स्मृतित्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यते । यत्र च प्रत्येकघटादिगोचरसंस्काराभ्यां क्रमेण स्मृतिर्जन्यते तत्र घटस्मरणविनाशे सत्येव पटस्मरणेन पटसंस्कारो नाश्यते । यत्र च तदुत्तरमपि न कस्यापि स्मरणं तत्र तदुत्तरभावीतरस्मरणाभावकालीनपटस्मरणेन कालविशेषेण वा पटसंस्कारो नाश्यते, तदितरस्मरणकालीनपटस्मरणं प्रति प्रतिबन्धकस्य समवहितत्वात् ।

अथवा प्रतियोगितया संस्कारनाशं प्रति स्मृतित्वेनैव हेतुता तत्र स्वावृत्तिविषयताशून्यत्वं कारणस्य प्रत्यासत्तिः, अतो न्यूनविषयकस्मरणात् न संस्कारनाशापत्तिः ।

यद्वा आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्मरणाभावविशिष्टत्वेन संस्कारनाशं प्रति प्रतिबन्धकता स्वीक्रियते, तत्र प्रतिबन्धकस्य विशेषणताविशेषः प्रतिबध्यस्य च प्रतियोगित्वं संसर्गः । आधेयता च स्वसमानविषयताकत्वसम्बन्धेन । आधेयतासम्बन्धेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्मरणाभाव एव वा स्वाश्रयविषयतावत्त्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकः । तत्संस्कारविषययावद्विषयकस्मरणदशायामेव प्रतिबन्धकाभावस्तादृशसंस्कारे वर्तते, न तु तदीययत्किञ्चित्स्मरणदशायां स्मरणाभावविशिष्टायाः विषयतायाः स्वाश्रयविषयतावत्त्वसम्बन्धेन स्मरणाभावस्य वा संस्कारे सत्त्वात् । एवं सति स्मरणस्य नाशकत्वेनैव प्रस्थितमिति चेत्, नाशकत्वं हि नाशनिर्वाहकत्वं तच्च प्रतिबन्धकताया अभावेऽपि स्मरणेऽक्षतमेव । एतेन–घटपटादिगोचरस्मरणानां जातिविशेष एव नाश्यतावच्छेदकः विषयिताविशेषावच्छिन्नसंस्कारत्वापेक्षया लाघवात्, तत्पुरस्कारेणैव च प्रतियोगिनां तज्जातीयसंस्कारनाशे हेतुता यदि सामानाधिकरण्यं कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः स्यात् । जनकतायाः प्रत्यासत्तित्वे च पटादिस्मारकसंस्कारस्य घटादिस्मरणजनकताविरहादेव तन्नाशापत्त्यसम्भवात् प्रतियोगिनां तेन रूपेण हेतुता न कल्प्यते, किन्तु स्मृतिरूपकारणबलात् तज्जनकशरीरादावपि प्रतियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशापत्तिवारणाय सामान्यतः संस्कारनाशं प्रति संस्कारत्वेनैव हेतुता कल्प्यते, समूहालम्बनस्थले नानासंस्कारा एव कल्प्यन्ते तत्कल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् इति संस्कारो निर्विषयकः—इति परास्तम् । संस्कारस्य निर्विषयकत्वे घटपटादिस्मृतीनां विषयविशेषान् निवेश्यानन्तनाशककल्पने गौरवात्, सविषयकत्वे तु उक्तरीत्यैकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनयैव निर्वाहात् । नच अन्नविषयकैकयू-

पुरुषीयस्मरणदशायां पुरुषान्तरीयसंस्कारनाशवारणाय तत्पुरुषीयसंस्कारनाशं प्रति तत्पुरुषीयस्मरणाभावस्यैव प्रतिबन्धकताया वाच्यतया तन्मते पुरुषभेदेनानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनात् गौरवमिति वाच्यम्। पुरुषापेक्षया विषयाणां बहुतरतया एतन्मते लाघवानपायादिति वदन्ति।

अत्रेदं चिन्त्यते स्मरणस्य संस्कारनाशकत्वमेवाप्रामाणिकं स्मरणानन्तरमपि तज्जन्यसंस्कारेण स्मरणजननात् प्राचीनसंस्कारसत्त्वे बाधकाभावात्। अथैवं तादृशसंस्कारस्य मुक्तिपर्य्यन्तमवस्थानप्रसङ्ग इति चेन्, न, भवन्मतेऽपि चरमस्मरणजन्यसंस्कारस्य तत्प्रसङ्गो दुर्वारः। यदि च तस्य काल एव नाशकः, तदा प्राचीनस्यापि स एव तथाऽस्तु। न च कालस्यानुगतरूपेण नाशकत्वासम्भवात् तत्संस्कारनाशं प्रति तद्व्यक्तित्वेन नाशकता वाच्या, इत्थञ्चागत्या चरमस्मृतिजन्यसंस्कारनाशं प्रति तस्या हेतुत्वोपगमेऽपि प्राचीनसंस्कारनाशं प्रति तस्या हेतुत्वं न कल्प्यते दर्शितानुगतनाश्यनाशकभावकल्पनयैव उपपत्तेरिति वाच्यम्। संस्कारं प्रति तन्मतेऽनुभवत्वेनैव कारणताया वक्तव्यतया स्मृत्या संस्काराजननात् चरमस्मृतिजन्यसंस्कारनाशनिर्वाहकत्वेन परानुमतकारणत एवानुभवजन्यसंस्कारनाशनिर्वाहेण कारणान्तरकल्पनाविरहात्। अनुभवत्वजातौ प्रमाणान्तरविरहेऽपि स्मृतिजन्यानन्तसंस्कारतन्नाशतन्निर्वाहककारणताकल्पनापेक्षया संस्कारकारणतावच्छेदकतयाऽनुभवत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात्। अनुभवत्वस्य च सन्दिग्धव्यभिचारकत्वं यत्कारणतानवच्छेदकत्वे बीजमभिहितम्, तदप्यकिञ्चित्करम्, लाघवसम्भवे तादृशस्यापि कारणतावच्छेदकत्वात्। (१)(न च स्मृतिजन्यसंस्कारघटितगौरवम्, तादृशसंस्कारसिद्ध्यधीनस्यैकजातिकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्, निश्चयतया तादृशसंस्कारसिद्धेः प्राग् भाविनि ज्ञानत्वेन कारणताग्रहो विरोधीति तेन रूपेण कारणत्वं निष्प्रत्यूहमेव, कारणतावच्छेदकतयाऽनुभवत्वजातिसिद्धिस्तादृशसंस्कारसिद्धेः प्राक् न सम्भवति कारणताया अवच्छिन्नत्वग्राहकप्रमाणस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमादायैव चरितार्थत्वात् तादृशसंस्कारसिद्ध्यधीननिश्चयविषयगोचरस्य तदानीमनुपस्थितत्वेन ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वनिरासासम्भवात्।) न च स्मृतिजन्यसंस्कारसिद्धौ व्यभिचारनिर्णयेन ज्ञानत्वन्यूनवृत्तिधर्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वनिश्चयात् कारणतावच्छेदकतयाऽनुभवत्व-

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितः पाठोसङ्गत इव प्रतिभाति

सिद्धेरसम्भव इति वाच्यम् । स्मरणाव्यवहितोत्तरक्षणे संस्कारोत्पत्तिसन्देहदशायां तादृशक्षणं पक्षीकृत्य कालत्वादिहेतुना संस्कारोत्पत्तितदभावान्यतरत्वावच्छिन्नसाधने लाघवादन्यत्र क्लृप्तस्य तदभावस्यैव विशिष्यसिद्ध्या तादृशाभावप्रयोजकतया तदव्यवहितप्राक्क्षणे यत्किञ्चित्संस्कारत्वावच्छिन्नाभावसिद्धेः, तादृशकारणत्वेऽनुभवत्वेतरधर्मावच्छिन्नत्वबाधसहकृतेन अवच्छिन्नत्वग्राहकमानेन स्मृतिव्यावृत्तधर्मावच्छिन्नत्वसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्, तादृशधर्मस्य लाघवाज्जातिरूपस्यैव कारणतावच्छेदकतया सिद्धेः लघुधर्मानुपस्थितिकालीनस्यैव तत्समनियतगुरुधर्मं कारणतावच्छेदकत्वग्रहस्य प्रामाण्यं कल्प्यते अतो न ज्ञानत्वेन कारणताग्रहः । यदि च बाधनिश्चयादिप्रतिबध्यतावच्छेदकतया सिद्धेन परोक्षज्ञानवृत्तिना स्मृतिसाधारणपरोक्षत्वजातिविशेषेण सङ्करात् अनुभवत्वजातिकल्पनं न सम्भवति, तदा स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेव संस्कारजनकतावच्छेदकम्, स्मृतिजन्यानामनन्तसंस्काराणां कल्पनापेक्षया तादृशगुरुधर्मस्यावच्छेदकताया एव कल्पयितुमुचितत्वात्, तादृशगौरवस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताग्रहपूर्वमशक्यनिश्चयतया प्रथमं तेन रूपेण कारणताग्रहेऽपि दर्शितदिशा स्मरणानन्तरक्षणे संस्कारानुत्पत्तिसिद्धौ तदुपपादकतया स्मृत्यन्यत्वस्याधिकस्य गृहीतकारणतायामवच्छेदकत्वं कल्प्यते । ध्वंसं प्रति केवलेन जन्यत्वेन हेतुताकल्पने ध्वंसानामनन्तध्वंसकल्पनागौरवेण हेतुतायां भावत्वस्यावच्छेदकतावत् । संस्कारं प्रति स्मृतित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीयम्, ध्वंसम्प्रति प्रतियोगिमात्रस्य हेतुत्वे घटादीनां द्वितीयक्षणे विनाशकल्पनप्रयुक्तगौरवात् लाघवानुरोधेन द्रव्यविनाशे ।असमवायिकारणनाशादिहेतुतावत्, अन्यथा क्षणभङ्गस्य दुर्वारतापातात् । तादृशयुक्तौ च टीकाकारानुयायिभिः क्रियासंयोगघटितपरस्परविजातीयसंयोगद्वयसामग्रीसम्वलनस्थलत्वप्रतिबन्धकताद्वयञ्च कल्प्यते, अन्यथा अनन्तसंयोगव्यक्तिकल्पनाधिक्यात् ॥

अथ स्मृतेः संस्कारप्रतिबन्धकत्वे "स्मृतीनां स्वजन्यसंस्कारव्यक्तिविरोधिनीनामसद्भावादिति" टीकाकारलिखनविरोध इति चेत्, का क्षतिः ? तदनुरोधेन निर्युक्तिकपक्षालम्बनानौचित्यात् । ननु व्यक्तिकल्पनागौरवभयेनातिरिक्तकार्य्यकारणभावोपगमे प्राथमिकघटाद्यनुभवजन्यसंस्कारादेव द्वितीयादितदनुभवोत्तरमपि तत्स्मरणोत्पत्तौ द्वितीयादितदनुभवजन्यसंस्कारव्यक्तीनामनन्तानां कल्पनामपेक्ष्य लाघवेन संस्कारं प्रति संस्कारस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्येत इति चेत् । कल्प्यत एव । एवं

सति स्मृतित्वेन संस्कारं प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनमनुचितमिति चेत्, अनर्थकमेव। एवं परोक्षत्वजात्यनङ्गीकारपक्षे संस्कारकारणतावच्छेदकतया अनुभवत्वजातिकल्पनमपि हेयमेव, ज्ञानत्वेन कारणत्वेऽपि अनुभवजन्यसंस्काररूपप्रतिबन्धकवशेन स्मृत्या संस्कारस्याजनयितव्यत्वात्।

अथ संस्कारं प्रति संस्कारत्वेन सामान्यतः प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवति, घटज्ञानजन्यसंस्कारसत्त्वेऽपि पटज्ञानेन संस्कारजननात् इति घटादिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यसंस्कारं प्रति तादृशसंस्कारस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तदपेक्षया लाघवेन घटादिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकसंस्कारं प्रति तादृशसंस्कारत्वेन प्रतिबन्धकतायाः कल्पयितुमुचितत्वात् इति संस्कारस्य सविषयकत्वं निष्प्रत्यूहमेव इति चेत्।

तादृशयुक्त्या सिध्यतु संस्कारस्य सविषयकत्वं न तत्रास्माकं विद्वेषः।

केचित्तु विपरीतज्ञाननाश्यतया भेदकतया संस्कारस्य सविषयकत्वसिद्धिः, तथाहि–विपरीतज्ञानं संस्कारं नाशयति, अत एवात्मज्ञानेन आत्मनि शरीराद्यभेदावगाहिना मिथ्याज्ञानेन जन्यः संस्कारो नाश्यते, तस्य भूतलादिविशेष्यकघटाद्यभावप्रकारकनिश्चयत्वेन भूतलादिविशेष्यकघटादिप्रकारकज्ञानजन्यसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे कार्यतावच्छेदकगौरवात्। नच भूतलादिविशेष्यकघटादिप्रकारकसंस्कारनाशं प्रति हेतुताकल्पने विपरीतज्ञानं विनापि समानाकारकस्मरणेन रोगादिना वा संस्कारनाशात् व्यभिचार इति नानुगतधर्मस्य नाश्यतावच्छेदकत्वसम्भवः, तत्तद्व्यक्तित्वस्य च तथात्वे न विषयतान्तर्भावः प्रयोजनविरहात् इति कथं नाश्यतावच्छेदकतया विषयतासिद्धिरिति वाच्यम्। कालादिनाश्यसंस्कारवृत्तिजातिविशेषस्यैव नाश्यतावच्छेदकत्वोपगमात् कालादीनामनुगतरूपेण नाशकत्वासम्भवात् स्मरणस्य संस्कारनाशकताया निराकृतत्वात् नाशकान्तरनाश्यतावच्छेदकजातेरसम्भवेन सङ्करानवकाशात्।

अथ यादृशविपरीतज्ञानं यादृशज्ञानविरोधि तादृशज्ञानजन्य एव संस्कारस्तादृशविपरीतज्ञानेन नाश्यते, दोषविशेषज्ञानजन्यमिथ्याज्ञानं प्रति-अविरोधिना औपनायिकेन शाब्देन वा संसारिणामात्मतत्त्वज्ञानेन तज्जन्याया वासनाया न विनाशः, एवञ्च घटादिप्रकारकालौकिकचाक्षुषादिज्ञानजन्यसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति घटाभावादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषादिनिश्चयत्वेन कारणता कल्पनीयेति तत्तद्विषयज्ञानजन्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया कृतं संस्कारस्य सविषयकत्वेनेति चेत्।

एवमपि अतीन्द्रियप्रकारकज्ञानं प्रति विपरीतनिश्चयमात्रस्यैव प्रति-

बन्धकतया तादृशज्ञानजन्यसंस्कारस्य विपरीतज्ञाननाश्यतायां ज्ञानविशेषजन्यत्वनिवेशस्यानावश्यकतया तादृशज्ञाननाश्यतावच्छेदकतयैव संस्कारस्य सविषयकत्वसिद्धिरिति ।

अथ नानाधर्मप्रकारकसमूहालम्बनज्ञानजन्यसंस्कारस्य यत्किञ्चिदेकधर्माभावनिश्चयेन विनाशवारणाय तत्तद्व्यक्तित्वेन नाश्यनाशकभावो वाच्यः, तथा च कृतं संस्कारस्य सविषयतया, तत्तद्व्यक्तिनाशत्वस्य विपरीतज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि सामानाधिकरण्यरूपकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या विपरीतज्ञानस्य संस्कारान्तरेऽपि सत्त्वेन तत्तत्संस्कारनाशं प्रति तत्तत्संस्कारत्वेन तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुताया आवश्यकत्वे विपरीतज्ञानस्यानुगतधर्मावच्छिन्नं प्रत्यपि कारणत्वं न सम्भवति । न च समूहालम्बनानात्मकसंस्कारव्यक्तीनामेव विपरीतज्ञानेन फलजनने सहकारितामुपगम्यातिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । यादृशसमूहालम्बनसंस्कारः विपरीतज्ञानेन नाशयिष्यते तादृशसंस्कारव्यक्तेर्विपरीतज्ञानसहकारिताया आवश्यकतया पूर्वोत्पन्नेन यत्किञ्चिदेकधर्माभावनिश्चयेन तन्नाशस्य दुर्वारतया विपरीतज्ञानस्य तन्नाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया आवश्यकत्वात् इति चेन्न ।

उक्तातिप्रसङ्गवारणाय समूहालम्बनसंस्कारनाशं प्रति विपरीतज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वमुपगम्यते, समूहालम्बनानात्मकतद्धर्मप्रकारकविजातीयसंस्कारनाशं प्रति तु अनुगतरूपेण तद्धर्माभावप्रकारकज्ञानानां कारणत्वमुपगम्यते, विजातीयसंस्कारनाशं प्रति विजातीयसंस्कारत्वेनैव प्रतियोगिनो हेतुत्वमेकं कल्प्यते, विपरीतज्ञाननाश्यतावच्छेदिका च जातिः समूहालम्बनसंस्कारव्यावृत्ता इति नानुगतकारणतावच्छेदकावच्छिन्नबलात् यत्किञ्चिदेकधर्माभावनिश्चयदशायां समूहालम्बनसंस्कारनाशापत्तिः ।

वस्तुतः समूहालम्बनजन्यसंस्कारस्य यत्किञ्चित्विपरीतज्ञानेनाविनाशे तदुत्तरं विषयान्तरस्येव तस्यापि विषयस्य स्मरणापत्तिः, अतस्तन्नाशोऽवश्यमङ्गीकार्य्यः, तथाच तदुत्तरं विषयान्तरस्य स्मरणनिर्वाहायागत्या तत्र नानासंस्कारा एव कल्पनीयाः, तथाच न कुत्रापि तत्तद्व्यक्तित्वेन विपरीतज्ञानव्यक्तीनां नाशकता ।

अथैवं नाशकतावच्छेदकलाघवाय विषयभेदेन विभिन्ना एव जातिविशेषास्तत्तद्विपरीतज्ञाननाश्यतावच्छेदकतया स्वीक्रियन्तां किं संस्कारस्य सविषयतयेति चेन्न ।

यादृशसमूहालम्बनोत्तरं तावत्पदार्थाभावविषयकं समूहालम्बना-

त्मकमेव विपरीतज्ञानं जातं नतु अनन्तरं तावदन्तर्गतयत्किञ्चिदेकाभावज्ञानं, तत्र नानासंस्कारानभ्युपगमे क्षतिविरहेण लाघवात् एकसंस्कारस्यैव कल्पनात् तादृशसंस्कारे नानाविपरीतज्ञाननाश्यतावच्छेदकजातीनां सङ्करप्रसङ्गेन नानाजातिकल्पनासम्भवात् नाश्यतावच्छेदकलाघवेन उपदर्शितस्थले नानासंस्कारकल्पनाया अनुचितत्वादिति ।

वस्तुतः संस्कारस्य निर्विषयकत्वे तन्नाशे विषयभेदेन विपरीतज्ञानहेतुताभेदस्यावश्यकतयाऽनन्तकारणताकल्पनप्रसङ्गः, संस्कारस्य सविषयकत्वे च प्रतियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशं प्रति स्वीयाभावविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वीयविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनाभावनिश्चयत्वेन विषयविशेषमनिवेश्यैव कार्यकारणभावकल्पनयैवोपपत्तेस्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकतद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारताकसंस्कार एव तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकतद्धर्म्मावच्छिन्नाभावनिश्चयस्योक्तसम्बन्धेन सत्त्वादतिप्रसङ्गविरहात् । नचैवं वायुर्गुरुत्वाभाववान् घटश्च वायुत्वाभाववान् इति निश्चयात् घटो गुरुत्ववान् इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कारनाशापत्तिः, तादृशसंस्कारस्य वायुत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशनिश्चयीयाभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकगुरुत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वीयविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वादिति वाच्यम् । स्वीयविशेष्यताविशिष्टविशेष्यताकत्वस्यैव प्रथमसम्बन्धतया निवेशनीयत्वात् । विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन वाच्यतया पूर्वकल्पस्य एकस्याभावात् उत्तरप्रकारद्वयमेव सम्यक् इति ध्येयम् ॥

इति स्मृतिसंस्कारवादः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीहरिरामभट्टाचार्येण विरचितः स्मृतिसंस्कारवाद(११)वीचिः समाप्तः ॥

स्मृतिनिश्चयहेतुतावाद(१२)वीचिः ।

घटगोचरस्मृतिं प्रति घटगोचरज्ञानत्वेन न हेतुता, घटनिर्विकल्पकादपि स्मरणापत्तेः । अवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्पयित्वा तद्वारणेऽपि, द्रव्यत्वेन घटज्ञानसत्त्वे घटत्वेन तत्स्मरणापत्तेः । नच घटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनादेव न तादृशस्मरणापत्तिरिति वाच्यम्। घटत्वेन पटादिज्ञानस्य सत्त्वे तथापत्तिसम्भवात् , किन्तु घटत्वेन तद्घटस्मरणं प्रति घटत्वेन तद्घटज्ञानत्वेन हेतुता, स्वजन्यसंस्कारः प्रत्यासत्तिः । एवं तथाविधसंस्कारत्वेन तथाविधस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापारीभूतसंस्कारस्य तथाविधसंस्कारं प्रति च तथाविधज्ञानत्वेन हेतुता बोध्या ।

अथोपेक्षात्मकज्ञानात् स्मरणापत्तिः । नचोपेक्षान्यत्वेन हेतुत्वकल्पनान्नापत्तिरिति वाच्यम् । उपेक्षान्यत्वस्य दुर्वचत्वात् । न चोपेक्षात्वं जातिः, चाक्षुषत्वादिना सङ्करात् । नापि संस्काराजनकत्वम्, उपेक्षाज्ञानव्यावृत्तसंस्कारजनकतावच्छेदकधर्माभावात् । न च ज्ञाननिष्ठं तत्तद्व्यक्तित्वं संस्कारजनकतावच्छेदकं तथाच जनकतासम्बन्धेन संस्कारवत्त्वेनैव हेतुत्वं पर्यवसितमिति वाच्यम् । अननुगतजनकताकूटघटितत्वेन कारणतावच्छेदकस्याननुगमात् । अत्र स्मृतिं प्रत्येव ज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वम्, जनकतासम्बन्धेन स्मृतिमत्त्वेनैव संस्कारं प्रति हेतुतेति विनिगमनाविरहोऽपि प्रसक्तः । एवञ्च संस्कारं प्रति स्मृतिजनकत्वेन जनकत्वे ज्ञानस्य स्मृतिजनकताज्ञानाधीनं संस्कारजनकताज्ञानं संस्कारजनकताज्ञानाधीनमेव स्मृतिजनकताज्ञानमित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति चेत् ।

अनायत्या प्रातिस्विकरूपेणैवोपेक्षात्मकज्ञानव्यक्तीनां भेदकूटः कारणतावच्छेदककोटौ निवेश्यते ॥

यत्तु चाक्षुषत्वादिव्याप्या नानैवोपेक्षात्वजातयः, तदवच्छिन्नप्रतियोगिकाश्चाल्पीयांसो भेदा जनकतावच्छेदककोटौ निवेश्यन्ते । न च जातेरांशिकत्वभिया आंशिकोपेक्षाज्ञाने तादृशजात्यस्वीकारे आंशिकोपेक्षाज्ञानात्स्मरणापत्तिरिति वाच्यम् । आंशिकोपेक्षाज्ञानानामनन्तव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेणैव भेदस्य निवेशात् । एवमपि सर्वांशोपेक्षाज्ञानसहस्राणां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसहस्राणामनिवेशनीयतया लाघवादिति ।

तन्न श्रद्दधीमहि । तथाविधजातीनामनुगतानतिप्रसक्तनियामकाभा-

वात्, तुल्ययुक्त्याऽऽहार्यत्वादेरपि जातित्वापत्तेश्च। उपेक्षाज्ञानव्यक्तीनां भेदाः संस्कारजनकतावच्छेदककोटावेव निवेश्याः, नतु ज्ञाननिष्ठस्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ, तत्र संस्कारविरहेणैव स्मृतिविरहोपपत्तेः। न च विनिगमनाविरहः,संस्कारजनकतावच्छेदककोटौ तद्भेदानिवेशे सर्वांशे-उपेक्षात्मकज्ञानेभ्योऽप्रामाणिकानन्तसंस्कारकल्पनापत्तेः। आंशिकोपेक्षाज्ञानभेदास्तु स्मृतिजनकतावच्छेदककोटावेव निवेश्याः। न च तत्र विनिगमनाविरहः, आंशिकोपेक्षाज्ञानादन्यांशे स्मरणोदयात् तदनुरोधेन तद्धेतुसंस्कारस्यावश्यकत्वात्, संस्कारजनकतायामांशिकोपेक्षात्मकज्ञानव्यक्तिभेदानिवेशे एतद्विषयकत्वरूपधर्ममात्रकल्पनम्, इतरथा तु धर्मिकल्पनमिति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीत्यस्यैव विनिगमकत्वात्। एतेन-ज्ञानस्मरणयोर्ज्ञानत्वस्मरणत्वाभ्यां सामान्यत एव कार्यकारणभावे विषयनिवेशो न क्रियते, संस्कारस्मरणयोस्तु न तथा, तत्र विषयविशेषमन्तर्भाव्यैव तस्य वक्तव्यत्वात्। न चात्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम्। संस्कारस्मरणयोः कार्यकारणभावे तदनिवेशे घटगोचरोपेक्षाज्ञानसत्त्वे पटसंस्कारसत्त्वे घटस्मरणापत्तेः। न च संस्काररूपव्यापारसम्बन्धेन घटज्ञानाभावान्नापत्तिरिति वाच्यम्। घटांशे उपेक्षात्मकात् पटांशेऽपेक्षात्मकात् ज्ञानात् संस्कारसत्त्वे घटस्मरणापत्तेः—इत्येषा फक्किका परास्ता, आंशिकोपेक्षाभेदानां स्मृतिजनकतायामेव निवेशात् घटांशे उपेक्षाज्ञानादपि घटगोचरसंस्कारोदयात् तदनन्तरं घटस्मरणापत्तेः तदन्यपटज्ञानसत्त्वादिति घटस्मृतिं प्रति घटांशे उपेक्षान्यतद्गोचरज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वात्। संस्कारस्मरणयोः कार्यकारणभावे तु विषयानिवेशेऽपि क्षत्यभावात्। तत्र स्मृतित्वसंस्कारत्वाभ्यामेव कार्यकारणभावः पटगोचरसंस्कारसत्त्वे घटांशे उपेक्षान्यघटज्ञानस्य संस्कारसम्बन्धेनासत्त्वादेव नापत्तिः। यथाच संस्कारस्य सविषयकत्वव्यवस्थितिस्तथाग्रे विवेचयिष्यते। न चैवमनुमितिलक्षणस्य विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिसम्पादकस्य संस्कारानुपपत्त्यैवेत्यादिदीधितिग्रन्थस्यासंगतिः स्मृतिजनकतायामांशिकोपेक्षान्यत्वनिवेशात अनुमितिजनकतायां च तदनिवेशादिति वाच्यम्। तावता क्षतेरभावात्। वस्तुतस्तु अग्रे तत्संगमनप्रकारो दर्शयिष्यते॥

एवं भूतलत्वधर्मितावच्छेदककतद्भूतलविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नतद्घटप्रकारकस्मृतिं प्रति तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुतेति न संशयात्स्मरणापत्तिः।

अथ संस्कारजनकतावच्छेदककोटावेव निश्चयत्वं निवेश्यं, तत एव

स्मरणवारणसम्भवे किं स्मृतिजनकतायां तन्निवेशेन । न च विनिगमनाविरहः, संशयादपि धर्मिणः विशकलितकोट्योरपि स्मरणोदयेन संस्कारकल्पनायास्तत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । एवंसति संस्कारजनकतावच्छेदके तदनिवेशे संशयजन्यसंस्कारे विशिष्टविषयताकल्पन एव गौरवात् । न चोपेक्षाभेदैः सह विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इति स्मृतिजनकतायामेव तन्निवेश इति वाच्यम् । तथाविधांशिकोपेक्षाभेदैः सह तत्रापि तत्प्रसङ्गादिति ।

मैवम् , स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निश्चयत्वानिवेशे संशयानन्तरं स्मृतिवारणासम्भवात् । न च संस्काराभावादेव न स्मृतिरिति वाच्यम् । धर्म्यंश एव संस्कारसत्त्वात् । न च भूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितघटप्रकारताशालिसंस्कारविरहान्न तथाविधस्मरणमिति वाच्यम् । तत्संस्कारस्य हेतुत्वाकल्पनात् स्मृतिं प्रति संस्कारत्वेनैव हेतुत्वात् , तदवच्छिन्नस्य धर्मिगोचरसंस्कारस्यैव सत्त्वात् तादृशापत्तिसम्भवात् , तस्मात्स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निश्चयत्वनिवेशनमावश्यकमेवेति ।

अथोपेक्षान्यत्वं न स्मृतिजनकतावच्छेदकमपि तु उपेक्षात्मकज्ञानात्स्मृतिवारणाय संस्कारं प्रत्युपेक्षाज्ञानानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वमास्थीयते । न चोपेक्षात्मकज्ञानानन्तरमपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उपेक्षात्मकज्ञाननाशानन्तरमेव तत्र संस्कारोदयात् । नच यत्रादावुपेक्षात्मकं ज्ञानं तदनन्तरमपेक्षात्मकं तद्द्वितीयक्षणे च पुनरुपेक्षान्तरं तत्र संस्कारानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदुपेक्षात्मकव्यक्तेः प्रतिबन्धकत्वाकल्पने क्षतिविरहात् । न चाननुगम इत्याशङ्कनीयम् । भवन्मते विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण महागौरवात् । इत्थं चानुमितिलक्षणे विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिरपि सङ्गच्छते घटाभावप्रकारताऽनवच्छिन्नघटप्रकारतावच्छिन्नभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन भूतलत्वावच्छिन्नधर्मिकघटप्रकारकस्मृतिं प्रति हेतुतेति न कश्चिद्दोष इत्याहुः । तद्दूषितमन्यत्र ।

वस्तुतस्तु संस्कारजनकतायामेव निश्चयत्वनिवेशान्न काप्यनुपपत्तिः, तथाहि—घटत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिघटत्वावच्छिन्नाभावाप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता कल्प्यते, नीलघटवदित्याकारकज्ञानान्नीलघटवदित्याकारक एव संस्कारो जायते नतु कदाचिदपि घटवदित्याकारकः संस्कारः, स्मृतिहेतुतायां तु पर्याप्तिनिवेशान्नीलांशे उपेक्षात्मकज्ञानदशायां न घटवदितिस्मरणमिति न काप्यनुपपत्तिरिति । नच नीलघटवदित्याकारकज्ञानान्नी-

लांशे उपेक्षात्मकाद्घटवदितिसंस्कारोदयात् कथं संस्कारजनकतायां पर्याप्तिनिवेशः स्यात्, तत्र तु नीलघटवदिति संस्कारो नोत्पद्यते नीलसंस्कारं प्रति नीलांशे उपेक्षाज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्, अन्यथा तदनन्तरं नीलस्मरणापत्तेरिति वाच्यम्। नीलस्मरणं प्रति संस्कारस्य जनकतायां तत्संस्कारभेदनिवेशादेव तादृशस्मरणवारणे तज्ज्ञानस्य नीलसंस्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् तदानीं नीलघटवदित्याकारकसंस्कारस्यैवोपपत्तेरिति सम्यगालोचयामः।

अथ निश्चयत्वं संशयाकारस्मरणवारणायैव निवेश्यते, तथा च घटाभाववत्तास्मरणं प्रति घटाभावप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायां निश्चयत्व निवेशेनैव संशयाकारस्मरणवारणं शक्यम्, उभयकोटिकज्ञानस्यैव संशयतया घटवन्नवेति संशयस्य घटाभावानिश्चयात्मकतया ततो घटाभावस्मरणानुदयेनैव संशयाकारस्मरणासम्भवादिति घटवत्ताज्ञानहेतुतायां निश्चयत्वनिवेशो निरर्थकः, इत्थं च विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिरपि न सङ्गच्छते, उक्तयुक्त्या वह्निव्याप्यवत्तास्मरणे तज्ज्ञानहेतुतायामपि निश्चयत्वानिवेशात्। नच संशयादेककोटिकस्मरणमपि न जायेत इति वाच्यम्। तत्र प्रमाणाभावेनेष्टापत्तेः। नच नास्त्येतादृशानुभवविरोधो येन गुरुणा निश्चयत्वेन न हेतुत्वमभ्युपेयेत इति दीधितिकृतोऽपि निश्चयत्व निवेशेन संशयाकारस्मरणवारणसम्भवे तत्रैव किं न निवेश्यत इति विनिगमनाभावात् उभयत्रैव निवेशः स्यादिति वाच्यम्। घटवत्तानिश्चयत्वस्य घटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशून्यज्ञानत्वरूपस्य घटाभाववत्तानिश्चयत्वापेक्षया गुरुत्वात् तत्रैव निश्चयत्वस्य निवेशयितुमुचितत्वात्। वस्तुतस्तु न कुत्रापि निश्चयत्वनिवेशः, निश्चयत्वेन हेतुत्वेऽपि प्रत्येकनिश्चयजनितसंस्काराभ्यां नियतोद्बोधकसमवधानदशायां संशयापत्तिः, तद्वारणाय प्रकारान्तरानुधावने निश्चयत्वे हेतुत्वाभ्युपगमो विफल एवेति चेत्,

न, संशयाकारस्मरणवारणायैककोटिस्मरणसामग्र्या अपरकोटिस्मरणं प्रति प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे संशयाकारज्ञानजन्यसंस्कारादपि संशयाकारस्मरणवारणादिति, संस्कारजनकतावच्छेदककोटौ निश्चयत्वानिवेशे संशयात्मकज्ञानात्संशयाकारसंस्कारोत्पत्तौ अननुगतकालादीनामपि तन्नाशकत्वं स्वीकार्यं संशयाकारस्मरणस्य कदाप्यनुदयात्, अन्यविधस्मरणस्यासमानप्रकारकत्वेन तन्नाशानिर्वाहादिति गौरवात्, संशयात्मकोपेक्षात्मकज्ञानादेकैककोट्युद्बोधकदशायामेकैककोटिस्मरणवारणाय तत्तज्ज्ञानानां प्रातिस्विकरूपेणानन्तभेदनिवेशे गौरवात्, अनुगतसंशयान्यत्वरूपनिश्चयत्वनिवेशे लाघवाच्च। एतेन पू-

र्वोक्तफक्किकापि निरस्ता। न चोपेक्षान्यत्वमपि अनुभवमेव निवेशयितुं शक्यते, प्रागेव दूषितत्वात्॥

ननु संस्कारे किं मानम्? अनुभवध्वंसस्य व्यापारत्वसम्भवात्। प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वप्रवादस्य प्रमाणाभावेनाश्रद्धेयत्वात्। न च अनुभवे स्मृतिप्रतिबन्धकत्वापत्तिः, कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतापदार्थत्वादिति वाच्यम्। संसर्गाभावत्वावच्छिन्नाया अभावत्वावच्छिन्नाया वा जनकतायाः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकत्वपदार्थत्वात्, अत्र चाभावत्वेनाजनकत्वात्। न च ज्ञानद्वितीयक्षणजनितसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मरणोदयात् ध्वंसस्य व्यापारत्वासंभवात् फलस्य प्राक्काले अनुभवध्वंसाभावादिति वाच्यम्। तत्रापि क्षणविलम्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न।

संस्कारानभ्युपगमे उपेक्षात्मकज्ञानादपि स्मरणापत्तेः। न च स्मृतिं प्रति उपेक्षान्यज्ञानत्वेनैव हेतुत्वकल्पनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। गौरवात्। न च भवन्मते उपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारवारणाय तज्जनकतायामुपेक्षान्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन साम्यमिति किमन्तर्गडुना संस्कारेण, स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ वा तत्प्रवेशेनैव सर्वसामञ्जस्यमिति वाच्यम्। संस्कारं प्रति उपेक्षान्यज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनस्योदीच्यत्वेन गौरवस्य फलमुखत्वात्। स्मृतिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टांशिकोपेक्षाज्ञानभेदकूटेन सर्वांशोपेक्षात्मकज्ञानभेदकूटेन च सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेन गौरवसम्पादकानामनिवेशे लाघवाच्च, सर्वांशोपेक्षाभेदानेव कारणतावच्छेदकीकृत्य संस्कारं प्रति ज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पयितुमुचितत्वात्। एवं संस्कारस्वीकारे संस्कारं प्रति उपेक्षाज्ञानप्रतिबन्धकतयोपपत्तौ स्मृतिजनकतायामुपेक्षाभेदसहस्राणां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गौरवसम्पादकानामनिवेशे लाघवाच्च। न च स्मृतिं प्रत्युपेक्षाज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति वाच्यम्। कालान्तरे स्मरणापत्तेः। न च तद्ध्वंसानां प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम्। यदा कदाचिज्जातोपेक्षाज्ञानानन्तरं तदनात्मकज्ञानोत्पत्तावपि स्मरणानुदयप्रसङ्गात् प्रकारान्तरानुसरणेऽतीवगौरवात्। एवं विपरीतज्ञानानन्तरोत्पन्नानुभवनाशात् स्मरणानुदयापत्तेः।

अथ भूतलत्वावच्छिन्नधर्मिकघटवत्तास्मृतिं प्रति भूतलत्वावच्छिन्नधर्मिकघटवत्ताज्ञानध्वंसाभावविशिष्टभूतलविशेष्यकघटाभावप्रकारकज्ञानध्वंसत्वेन प्रतिबन्धकता, तादृशाभावश्च स्वप्रतियोगिविशिष्टस्वसा-

मानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्वप्रागभावविशिष्ट-स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको वा ग्राह्यः, तेन विपरीतज्ञानोत्तरं ग्राह्याभावज्ञानानुदयेऽपि पूर्वज्ञानध्वंससत्त्वान्न स्मरणापत्तिः। अथवा विपरीतज्ञानध्वंसाभावविशिष्टग्राह्यज्ञानध्वंसस्य हेतुत्वेन न तदीयज्ञानोत्तरं स्मरणापत्तिः। विपरीतज्ञानध्वंसाभावश्च स्वप्रागभावविशिष्टस्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, अतो न विपरीतज्ञानोत्तरोत्पन्नानुभवनाशात्स्मरणानुपपत्तिरिति चेन्न।

गौरवात् तदपेक्षया संस्कारं स्वीकृत्य संस्कारनाशं प्रति विपरीत ज्ञाने जनकत्वकल्पनस्यैव लाघवेनोचितत्वात्।

अथोद्बोधकानामनुगतरूपेणैव हेतुत्वकल्पनात् विपरीतज्ञानानन्तरं तादृशानुगतोद्बोधकसत्त्वे स्मरणापत्तिरिति वाच्यम्। तेषामपि व्यक्तिपौर्वापर्यनिर्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनाया आवश्यकत्वात्, विपरीतज्ञानोत्तरव्यक्तीनां च फलाभावेन हेतुत्वकल्पनाया अनावश्यकतयाप्यभावादिति चेत्।

मैवम्। तेषां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनेऽपि सामान्यसामग्रीतः सामान्यधर्मावच्छिन्नापत्तेः। न च तत्तद्विशेषसामग्रीसहकृताया एव सामान्यसामग्र्याः फलजनकत्वान्न दोष इति वाच्यम्, अनन्ततत्तद्व्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण सहकारित्वकल्पने गौरवात्, अन्यथोपेक्षात्मकज्ञानानन्तरमप्युद्बोधकविरहेणैव स्मरणवारणसम्भवे उपेक्षान्यत्वेनापि हेतुताया विलयप्रसङ्गात्, उक्तयुक्त्याऽनुभवादिहेतुताविलयापत्तिश्चेति वदन्ति॥

अथ संस्कारस्य सविषयत्वे किं मानम्? न च स्मृतिविषयतानियामकत्वेन तद्विषयतासिद्धिः, ज्ञानविषयतायास्तन्नियामकत्वात्। न च तादृशगुरुधर्मापेक्षया घटगोचरसंस्कारत्व एवावच्छेदकत्वस्योचितत्वात्संस्कारे सविषयतासिद्धिरिति वाच्यम्। लौकिकचाक्षुषजन्यसंस्कारस्यानुमानादिविपरीतज्ञानानाश्यतया ज्ञानविषयजन्यतायास्तत्रावश्यं निवेश्यत्वात्। न च स्मृतिनाश्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः, घटज्ञानजन्यसंस्कारत्वस्य तथात्वे गौरवादिति वाच्यम्। विपरीतज्ञानजन्यसंस्कारादिनाशे व्यभिचारवारणाय स्वसामानाधिकरण्यविशिष्टकालिकविशेषणतासम्बन्धेन स्मरणादिविशिष्टसंस्कारनाशस्य जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वेनैव व्यभिचारवारणस्य विषयनिवेशनं विनाप्युपपत्तेः। न च माऽस्तु व्यभिचारः, एवमपि कदाचिद्घटज्ञानजन्यस्य संस्कारस्य नाशः कदाचित्तदजन्यस्यैवेति नियामकाभाव इति वाच्यम्। प्रतियोगितासम्ब-

न्धेन संस्कारनाशं प्रति जनकतासम्बन्धेन स्मरणत्वेन हेतुत्वाभ्युपगमात् घटज्ञानजन्यसंस्कारस्य पटस्मरणाजनकतया तत्र जनकतासम्बन्धेन स्मरणाभावान्नातिप्रसङ्ग इति चेन्न ।

ज्ञानजन्यतावच्छेदकतया संस्कारे विषयतासिद्धिः । तथाहि—संस्कारं प्रति ज्ञानस्य यदि विषयामिश्रितज्ञानत्वेन हेतुता, तदा उपेक्षात्मकज्ञानात् संस्कारापत्तिः, तद्वारणाय घटादिविषयकानन्तोपेक्षाभेदानामेकत्र निवेशे गौरवम्, परन्तु घटविषयकज्ञानत्वादिना जनकता, जन्यतावच्छेदकं च यदि संस्कारत्वं, तदा व्यभिचार इति घटविषयकसंस्कारत्वमेव तथेति तत्सिद्धिः । यदि चोपेक्षाज्ञानभेदानां कारणतावच्छेदककोटौ न निवेशः किन्तु तादृशज्ञानात् संस्कारवारणाय संस्कारं प्रति तेषां प्रतिबन्धकत्वकल्पनमेव समीचीनं, लाघवात्, तथा च संस्कारसविषयतायां युक्त्यभाव इति विभाव्यते, तदा आंशिकोपेक्षाज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतया संस्कारे सविषयतासिद्धिः, तथाहि—सर्वांशोपेक्षाज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं संस्कारत्वं, तत्सत्त्वे कुत्राप्यंशे संस्कारानुदयात्—तद्वदांशिकोपेक्षाज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं यदि घटादिसंस्कारत्वं तदा धर्म्यंशेऽपि संस्कारानुदयप्रसङ्ग इति तत्तद्विषयकसंस्कारं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमिति संस्कारे सविषयतासिद्धिः । एवं संस्कारस्य सविषयतानभ्युपगमे घटांशे उपेक्षाज्ञानानन्तरं घटस्मरणापत्तिः व्यापारसम्बन्धेन घटज्ञानसत्त्वात् । न चोपेक्षान्यज्ञानस्यैव संस्कारसम्बन्धेन हेतुत्वोपगमान्नापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि पटस्मरणादपि घटज्ञानजन्यसंस्कारनाशापत्तिः । न चोक्तरीत्या प्रतियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशं प्रति जनकतासम्बन्धेन स्मृतित्वेन हेतुत्वान्न दोष इति वाच्यम् । जनकतायाः स्वरूपयोग्यतारूपायाः प्रत्यासत्तित्वे घटज्ञानजन्यसंस्कारस्यापि संस्कारत्वेन निखिलस्मृतिस्वरूपयोग्यत्वात् । न च घटादिविषयकज्ञानजन्यसंस्कारत्वेनैव संस्कारस्य हेतुता न तु सामान्यतः संस्कारत्वेन हेतुतेति वाच्यम् । तदपेक्ष्य लाघवेन घटविषयकसंस्कारत्वेनैव तथात्वकल्पनाया औचित्यात्प्रकृतसिद्धिः । नापि फलोपधायकतायाः प्रत्यासत्तित्वम्, अननुगमात् । यदि च सामानाधिकरण्यमेव नाश्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः, तथापि न निस्तारः तेन सम्बन्धेन पटस्मरणस्य घटज्ञानजन्यसंस्कारेऽपि सत्त्वात्तन्नाशापत्तेरवारणादेव तत्सिद्धिः । न च भवन्मते घटादिगोचरसंस्कारनाशत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नसंस्कारनाशस्यैव पटसंस्कारे आपत्तिः कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या तत्कारणसत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति ता-

दाम्यप्रत्यासत्त्या तादृशसंस्कारत्वेन हेतुत्वकल्पनात् । न च सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपयोग्यताया वा प्रत्यासत्तित्वे स्मरणजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वापत्तिः स्वजन्यसंस्कारे तादृशप्रत्यासत्तिभ्यां स्मरणसत्त्वात्, अत उपधायकतायाः प्रत्यासत्तित्वे तत्संस्कारनाशत्वं जन्यतावच्छेदकं वाच्यमिति कुतः संस्कारस्य सविषयतासिद्धिरिति वाच्यम् । क्षणिकसंस्काराभ्युपगमे क्षत्यभावात् तृतीयक्षणोत्पन्नसंस्कारादेव स्मरणनिर्वाहात् । अस्तु वाऽननुगतोपधायकतायाः प्रत्यासत्तित्वं तत्तत्संस्कारनाशत्वानां जन्यतावच्छेदकत्वं चापेक्ष्य लाघवाद्विनश्यदवस्थत्वेनैव संस्कारस्य हेतुत्वम्, विनश्यदवस्थत्वं च न स्वाश्रयनाशविशिष्टत्वम्, आश्रयस्यात्मनो नाशासम्भवात्, अपि तु स्वप्रागभावविशिष्टकालिकविशेषणताकृतिविशिष्टत्वमतो नापत्तिः स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्वप्रागभावसम्बन्धाभावात् । वस्तुतस्तु शब्दादीनां क्षणिकतावारणाय प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वे तत एव सर्वत्र क्षणिकतावारणसम्भव इति । नच घटवद्भूतलमितिज्ञानजन्यसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति घटाभाववद्भूतलमिति निर्णयत्वेन हेतुत्वमतो न दोष इति वाच्यम् । जन्यत्वादिनिवेशे गौरवात्, लाघवात् लौकिकज्ञानाजन्य तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति तद्विशेष्यकतदभावप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वोपगमात्तदवच्छिन्नजन्यतावच्छेदकघटकतया संस्कारविषयतासिद्धिरिति । एवं संस्कारविषयतानभ्युपगमे घटस्मरणादिसामग्र्या उद्बोधकादिविशिष्टघटज्ञानजन्यसंस्कारत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमनुभवं प्रति कल्पनीयमिति गौरवम्, स्वमते घटविषयकसंस्कारत्वेन अतिलाघवात् । न च मन्मतेऽपि संस्कारसम्बन्धेन घटज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्न गौरवमिति वाच्यम् । संस्कारादिना घटादिस्मरणकाले ज्ञानरूपप्रतिबन्धकाभावसत्त्वेन प्रतिबध्यज्ञानापत्तिरिति स्मरणस्य घटगोचरस्मरणत्वेन हेतुता, जन्यतावच्छेदकं तु घटविषयक संस्कारनाशत्वं प्रत्यासत्तिर्विचारितैव ।

अथ स्मरणस्य संस्कारनाशकत्वे मानाभावः । स्मरणेनापि संस्कारजननात् स्मरणोत्तरमपि स्मरणोदयात्पूर्वं संस्कारसत्त्वेऽपि क्षतिविरहादिति चेन्न ।

अनुभवानन्तरं यत्रोपेक्षात्मकस्मरणं तदनन्तरं स्मरणवारणाय तथात्वस्यावश्यकत्वात् ।

अथ कालादिजन्यसंस्कारनाशे व्यभिचारः । कालाद्यजन्यत्वस्य नि-

वेशे तुल्ययुक्तया तज्जन्यतावच्छेदककोटावपि स्मरणाजन्यत्वस्य निवेशेऽन्योन्याश्रयात् । नापि वैजात्यं तन्नाश्यतावच्छेदकं,विपरीतज्ञाननाश्यतावच्छेदकतयापि वैजात्यसिद्धौ प्रत्येकमात्रनाश्यसंस्कारेऽपि प्रत्येकपरिहारेण वर्त्तमानयोस्तयोर्घटस्मरणपटविपरीतज्ञाननाश्ये घटपटगोचरसमूहालम्बनसंस्कारे साङ्कर्यापत्तेः, तत्र चैतादृशवैजात्यान्तरस्वीकारेऽतिगौरवापत्तेरिति चेत् ।

अनायत्या स्वसामानाधिकरण्यविशिष्टकालिकविशेषणतया घटस्मरणविशिष्टसंस्कारनाशत्वमेव तादृशस्मरणजन्यतावच्छेदकं, रोगकालादीनां चाननुगततया तत्तद्व्यक्तित्वं विपरीतज्ञानस्य तु वैजात्यम् । न च किं वैजात्यं स्मरणस्य नाश्यतावच्छेदकं तद्विपरीतज्ञानस्य वेति विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । विपरीतनिश्चयस्य नाशकतायां नाशकतावच्छेदकगौरवात् । अत्र वैशिष्ट्यस्य जन्यतावच्छेदकत्वे कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेषणानां विशेष्यविशेषणभावेन नानाधर्मावच्छिन्नकारणताया बाहुल्यापत्तेः तत्रैव वैजात्यस्य नाश्यतावच्छेदकत्वौचित्यादिति ॥

अथ समूहालम्बनसंस्कारस्य प्रत्येकगोचरस्मरणान्नाशापत्तिः, घटपटोभयविषयकसंस्कारस्य घटपटविषयकतया तन्नाशकीभूतघटस्मरणस्य सत्त्वात् । न च पटविषयकसंस्कारनाशे पटस्मरणस्य हेतुत्वात्तस्य पटविषयकत्वेन पटस्मरणरूपनाशकाभावान्न तन्नाश इति वाच्यम् । पटस्मरणं विनापि निरुक्तसंस्कारकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नजननादत्रापि तदापत्तिसम्भवात्, तन्नाशाभ्युपगमे चानन्तरं पटस्मरणानुपपत्तिः । न च चरमस्मृतित्वेन नाशकत्वान्न दोष इति वाच्यम् । चरमत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । न च स्वजनकसंस्कारजन्यस्मृतिप्रागभावविशिष्टान्यत्वं तत्, जनकत्वादिकं तु फलोपधायकत्वादिरूपं ग्राह्यम्, अन्यथा संस्कारान्तरजन्यस्मृतिप्रागभावकालीनाया अपि चरमत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वत्वघटितत्वेनाननुगमात् । स्वप्रतियोग्युपधायकसंस्कारोपहितत्वविशिष्टकालिकसम्बन्धेन स्मृतिप्रागभावविशिष्टं यत्तदन्यत्वरूपस्याप्यननुगतोपधायकताघटितत्वात्, प्रथमस्मृतिश्च संस्कारं नाशयित्वा चरमत्वशालिनी न भवतीत्यत्र नियामकाभावाच्च । न च वैजात्यमेव चरमत्वं, तच्च फलबलकल्प्यमतो न दोष इति वाच्यम् । तादृशजातेरेकस्या एव सकलस्मरणनिष्ठनाशकतावच्छेदकत्वे घटपटौ कुड्यकुसूलौ एतादृशसंस्कारद्वयजनितात् घटविषयककुसूलविषयकस्मरणात् कुड्यकुसूलविषयकसंस्कारनाशापत्तिः घटपटाविति संस्कारनाशकत्वात्

तेन हि तादृशजातिरन्नावश्यमुपेया। कुड्यकुसूलाविति संस्कारनाशकताव-च्छेदकजात्यन्यत्वेन घटसंस्कारनाशकस्मरणकुड्यसंस्कारनाशकस्मरणयोः परस्परपरिहारेण वर्तमानयोरुभयसंस्कारनाशकसमूहालम्बनस्मरणे साङ्कर्यापत्तेरिति । न च चरमस्मृतित्वं यावत्स्मृतिसाधारणी एकैव जातिः, कार्यकारणभावस्तु तत्संस्कारनाशत्वतद्विजातीयस्मृतित्वाभ्यामिति वाच्यम् । तादृशजातिः प्रथमस्मरणे नास्ति किन्तु चरमस्मृताविस्यत्र नियामकाभावात् अननुगततत्तल्लक्षणानामिदानीमेव नियामकत्वमङ्गीकार्यमिति गौरवम् । नचानायत्या गौरवं स्वीक्रियत इति वाच्यम्। गत्यन्तरस्य दर्शयिष्यमाणत्वादिति चेत् ।

अत्र केचित्—घटविषयकसंस्कारत्वेन नाश्यता घटस्मरणत्वेन नाशकता, एवं घटपटोभयगोचरसंस्कारत्वेन नाश्यता घटपटस्मरणत्वेन नाशकता, विशिष्य प्रतियोगिनामपि तथाहेतुत्वमनापत्त्या कल्प्यत इत्याहुः ।

अन्ये तु समूहालम्बनज्ञानाद्घटादिप्रत्येकविषयका नानैव संस्कारा जायन्ते नतु समूहालम्बनसंस्कारः, तथा च घटस्मरणात्पटसंस्कारो नश्यति नान्यः । न च समूहालम्बनात्मकसंस्कारानभ्युपगमेऽपि घटवद्भूतलमिति ज्ञानाद्विशिष्टविषयक एव संस्कारोऽभ्युपेयः,अन्यथा विशिष्टस्मरणानुपपत्तिः, तथा च भूतलसंस्कारोद्बोधकविरहकालीनघटमात्रविषयकस्मरणाद्विशिष्टसंस्कारनाशापत्तिरिति वाच्यम् । घटमुख्यविशेष्यकसंस्कारत्वस्यैव घटस्मरणजनकतावच्छेदकत्वात् घटवद्भूतलमिति संस्कारनाशे विशिष्टविषयकस्मृतित्वेन हेत्वन्तरस्यावश्यकत्वात् , अन्यथा विशकलितघटभूतलयोः स्मरणात्तथाविधसंस्कारनाशापत्तिः ।

अथैवमपि घटवद्भूतलं पटवदितिसंस्कारस्य घटाभाववद्भूतलमिति विपरीतज्ञानेन नाशे पटवदितिस्मरणानुपपत्तिः । न च यत्र तादृशसंस्कारेण (विशिष्टसंस्कारेण) क्वचिद्विशिष्टस्मरणं जायते तत्रापि घटवद्भूतलं पटवत् भूतलमिति संस्कारद्वयमेवाभ्युपेयते न तु विशिष्टविषयक एकः संस्कार इति वाच्यम् । यत्र विशिष्टविषयकसंस्कारस्यावश्यकत्वं तत्रैव तादृशसंस्कारविषयीभूतएकधर्मावच्छिन्नेऽपरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानसत्त्वे तादृशसंस्कारनाशापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तादृशविपरीतज्ञानोत्तरं तादृशस्मरणापलापप्रसङ्गादिति चेन्न ।

तादृशानुभवस्य प्रामाणिकत्वे तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नानुपपत्तिः । न च तथापि वह्नि-

व्याप्यत्वभाववान्धूम इति ज्ञानकाले वह्निव्याप्यो धूम इति संस्कारासत्त्वे विपरीतज्ञानरूपकारणबलात्तन्नाशापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसंस्कारनाशं प्रति तादृशसंस्कारस्यापि प्रतियोगिविधया हेतुत्वेन तदभावादेव तथापत्त्यसंभवादित्याहुः ॥

इति स्मृतिनिश्चयहेतुतावाद(१२)वीचिः ।

अथ प्रतियोगिज्ञानकारणतावाद(१३)वीचिः ।

प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानमभावप्रत्यक्षे कारणं तेन विना तस्यानुदयात् । न च घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य घटत्वविशिष्टप्रकारकत्वात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव तस्य तत्कारणत्वं न तु स्वातन्त्र्येणेति वाच्यम्। तथा सति घटत्वादिप्रकारकज्ञानाभावदशायां नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेः, घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या घटाभावप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च। न च तादृशाभावप्रत्यक्षयोरप्रसिद्धत्वेन नापत्तिरिति वाच्यम् । इन्द्रियसन्निकर्षबलादभावप्रत्यक्षत्वादिरूपेणापत्तिसम्भवात् उक्तस्थले विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावात् विशिष्टप्रकारकप्रत्यक्षबाधेनाभिहितप्रत्यक्ष एव पर्य्यवसानात् । न च विशेषणतावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य सन्निकर्षादिसहकारितया तदभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम्। घटवद्भूतलमित्यादिबोधसाधारणरूपावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य घटाभावादिबोधसाधारणरूपावच्छिन्नं प्रति च कारणीभूतसन्निकर्षादिसहकारिताया असम्भवात् कार्यतावच्छेदकयोर्व्याप्यव्यापकभावस्य सहकारितायां तन्त्रत्वात्, स्वतन्त्रकारणत्वे तु घटाभावचाक्षुषत्वादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तच्चाभावचाक्षुषत्वादिरूपसन्निकर्षादिकार्य्यतावच्छेदकव्याप्यम् इति न सहकारित्वानुपपत्तिः, अभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः सामान्यतः कारणत्वस्यासम्भवेऽपि घटाभावप्रत्यक्षत्वादिकमेव प्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकमुपगन्तव्यम् ।

अथ पटादिज्ञानाभावदशायां घटत्वादिप्रकारकज्ञानकालीनेन्द्रियसन्निकर्षादिबलात् घटाभाववत् पटाभावस्यापि प्रत्यक्षापत्तिः । यदि च तदभावविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति तत्तदभाववृत्तिसन्निकर्षस्य विशिष्य कारणत्वात्तत्र च तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव

तत्तदभावप्रत्यक्षानियामकत्वात् उक्तस्थले घटाभावादिवृत्तिसन्निकर्षस्य पटाभावादावसत्त्वात् पटाभावादिवृत्तिसन्निकर्षस्य च घटत्वादिप्रकारकज्ञानरूपसहकारित्वविरहात् नापत्तिरित्युच्यते, तदा कृतं प्रतियोगिज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताकल्पनेन, घटत्वादिविशिष्टप्रकारकबुद्धित्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव कारणीभूतघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य सामान्यसामग्रीविधयैव सहकारित्वसम्भवात् इति चेन्न ।

अभाववृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावनिष्ठतयैव प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वं कल्प्यते, उक्तस्थले च पटाभावादौ सन्निकर्षसत्त्वेऽपि दर्शितसम्बन्धेन ज्ञानासत्त्वान्नातिप्रसङ्गः। न चैवं घटाभावत्वेन पटाद्यभावभ्रमानुपपत्तिः, इष्टत्वात्। एतेन—एकाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानात् अभावान्तरप्रत्यक्षानुत्पत्त्या विशिष्यघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वं वाच्यम्, तत्र च घटाभावप्रत्यक्षत्वस्य घटाभावचाक्षुषत्वस्य वा तज्जन्यतावच्छेदकत्वे घटध्वंसत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि जायमाने घटो नास्तीत्याकारकस्य घटध्वंसाभावस्य प्रत्यक्षे व्यभिचारः घटात्यन्ताभावस्य प्राचाम्मते घटध्वंसाद्यभावत्वात्, एवं समनियताभावैक्यमते संख्या नास्तीति प्रत्यक्षे परिमाणत्वादिप्रकारकज्ञानस्य व्यभिचारः, तत्तदभावप्रत्यक्षे तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि घटाद्यभावत्वादिना पटाद्यभावप्रत्यक्षे व्यभिचारः, घटत्वादिविशिष्टप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वोपगमे नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यम्, तस्य घटत्वादिप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् तादृशज्ञानमन्तरेणापि इन्द्रियसन्निकर्षादिना तदुत्पादने व्यभिचाराप्रसक्तेः—इत्यादिकं परास्तम्। घटाभावत्वादिना पटाद्यभावप्रत्यक्षस्यानभ्युपगमेन उक्तकार्यकारणभावे व्यभिचारानवकाशात्। यस्य येन विना स्वकार्य्यजनकत्वोपगमे व्यभिचारो न प्रसज्यते तस्य तदनपेक्षत्वे प्रत्यक्षादिलक्षणकार्यविशेषहेताविन्द्रियादेर्व्यापारत्वेऽपि जन्यज्ञानादिसामान्यकार्यप्रसङ्गाच्च ।

अथ घटत्वादिप्रकारकज्ञानासत्त्वेऽपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रत्यक्षोत्पत्तेर्गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतेऽत्र व्यभिचार एव कम्बुग्रीवादिमानित्याकारकज्ञानस्य तद्विषयीभूतघटत्वावच्छिन्नाभावे निरुक्तसम्बन्धेनासत्त्वादिति चेन्न ।

दर्शितज्ञानप्रकारीभूतकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशप्रत्यक्षोपगमात्, तस्य घटाभावविषयकत्वेऽपि गुरुधर्मस्य प्रतियोगि-

तावच्छेदकत्वावगाहितया भ्रमत्वस्यावश्यकतया तथोपगमे बाधकाभावात् । इदन्त्वेन तेजोऽभावप्रत्यक्षेऽभाववानयमित्युपनीतभाने च व्यभिचारस्तु नाशङ्कनीयः, अभावत्वलौकिकप्रकारतानिरूपितविषयतायाः कार्यतावच्छेदकत्वात् । न चैवमभावत्वनिर्विकल्पकेऽभावप्रत्यक्षत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकताक्रान्ततया प्रतियोगिज्ञानाघटिततत्तत्सामग्रीबलादपि अभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । अभावस्य निर्विकल्पकानभ्युपगमात्, अत एवानुपस्थितस्यापि कारणतायाः प्राचीनानुमतत्वमिति सम्प्रदायः ।

अत्र नव्याः-एवक्रमेण प्रतियोगिज्ञानस्य स्वतन्त्रकारणताभ्युपगमे अभावो न घटीय इत्यादिबाधनिश्चयदशायां नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यम्, तदानीमभावे प्रतियोगिवैशिष्ट्यभानासम्भवात्प्रतियोगिज्ञानघटिताभावप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वाच्च । न चोक्तनिश्चयस्याभावत्वंसामानाधिकरण्येन घटाभावप्रकारकत्वं तदवच्छेदेन वा ? आद्ये तत्सामानाधिकरण्येनैव घटादिवैशिष्ट्यावगाहिनि घटो नास्तीति प्रत्यक्षे न तस्य विरोधित्वम्, अन्त्ये च तस्याभावत्वं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य घटतद् भावप्रकारकस्याहार्य्यभ्रमत्वात् विशिष्टबुद्धिमात्रं प्रति न विरोधित्वमित्युभयापि नेत्याकारकप्रत्यक्षप्रसङ्गो न इति वाच्यम् । अभावत्वावच्छेदेन घटीयान्यत्वावगाहितादृशनिश्चयस्याभावत्वं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य घटाभावादिप्रकारकत्वाभावेनानाहार्य्यत्वात्, एवमभावत्वावच्छेदेन शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकतादृशनिश्चयस्याभावत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटप्रकारकत्वादाहार्यत्वेऽपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावप्रकारस्य संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्न घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैव घटादिप्रकारकत्वेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटप्रकारकत्वाभावेनानाहार्य्यत्वात् । न चैवं शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानाविरोधित्वात् तेन सम्बन्धेन घटप्रकारकमेव घटो नास्तीतिप्रत्यक्षं भविष्यतीति कथं नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशप्रत्यक्षस्याप्यनिष्टत्वात्, न हि सम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितासंसर्गकमप्यभावप्रत्यक्षम्, अन्यथा तत्तत्सम्बन्धावगाहिविशिष्टबुद्धि प्रति तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहित्वेनैवाभावनिश्चयस्य विरो-

धित्वेन विशिष्टबुद्धिं प्रत्येव तादृशाभावप्रत्यक्षनिश्चयस्याप्रतिबन्धकतायां अनुभवविरोधापत्तेः, अत एकत्र द्वयमिति न्यायेनापि अभावत्वघटोभय-प्रकारकस्याभावप्रत्यक्षस्य घटांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकतया तादृशबाधा-प्रतिबध्यतया तस्योत्पत्तौ बाधकाभावात् नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिर्न स-म्भवतीति ।

तन्न, अवृत्तित्वज्ञानस्य निर्द्धर्मितावच्छेदकताकबुद्धिं प्रत्यपि विरोधि-तयः प्रतियोगितासम्बन्धेन घटादिमदवृत्तित्वज्ञानकाले तादृशप्रत्यक्षापत्ते-र्दुर्वारत्वात्, एवं भूतलादौ घटाद्यारोपे सति तेन प्रतिबन्धात् भूतलं घटाभा-ववदित्यादिप्रत्यक्षासम्भवेऽपि नेत्यादिप्रत्यक्षापत्तिः। न चैवं तादृशनिश्च-याभावानामपि इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतादिभिः प्रत्यक्षादिज्ञाने अपेक्षणा-न्नापत्तिरितिवाच्यम्। घटादिप्रत्यक्षसाधारणधर्मावच्छिन्नं प्रति हेतुभूतैरि-न्द्रियसम्बद्धविशेषणतादिभिरभावोपनीतभानसाधारणधर्मावच्छिन्नं प्रति हेतुभूतानामुक्तबाधनिश्चयाभावानां सामग्रीत्वेन विशेषसामग्रीत्वेन वा अपेक्षायाः सम्भवात् कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकात् प्रमेय-त्वादिप्रकारकाच्च ज्ञानात् घटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षानुदयेन समवा-यस्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव कारणताघटकसम्बन्धास्यावश्यकत्वेन घटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षपूर्वं घट-ध्वंसादिज्ञानासत्त्वस्थलेऽपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताघटितस-म्बन्धेन ज्ञानात् व्यभिचारो दुर्वार एव ।

यत्तु—प्रतियोगिज्ञानस्य घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वादिनैव कारणत्वम्, कार्यतावच्छेदकञ्च घटत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपिताभावनिष्ठलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षत्वम्, एवञ्च न क्वापि व्यभिचारो न वा नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षापत्तिः, तस्य यावत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य चासर्वज्ञानामभावात् सर्वज्ञाना न्तु दर्शितबाधानवतारणे यत्किञ्चित्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षस्यैव स-म्भवात्, एवञ्च घटाभावत्वादिना पटाभावभ्रमोपगमेऽपि न क्षतिः, तस्य घटत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् व्यभिचाराभावाच्च—इति, तन्न, यत्र नेत्याकारकमभावप्रत्यक्षं प्रसिद्धं कार्य्यतावच्छेदकाक्रा-न्तञ्च तत्र व्याघात एव ।

अथ यद्यभावप्रत्यक्षं प्रतियोग्यविषयकं भवेत्तर्हि यावत्प्रतियोगिज्ञा-नकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तमपि स्यात् इत्यभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोग्यविष-यकत्वे यावत्प्रतियोगिज्ञानासमवधानमित्येव ब्रूम इति कुतो व्याघात

इति चेन्न

सामग्रीसत्त्वे कार्य्यस्यावश्यकत्वात्, अस्ति च यत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतादिरूपा सामग्री, दर्शितस्थले यावत्प्रतियोगिज्ञानघटिता च सा भवत्येवेति, अपि च संख्या नास्तीत्यादिप्रत्यक्षे परिमाणादीनामप्यभावांशे विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन भानापत्तिरेतावता प्रयासेनापि वारयितुं न शक्यते

अथैतादृशन्यायेन परिमाणादिभाने तादृशप्रत्यक्षस्य संख्यादिप्रकारकज्ञानकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिरिति चेत्।

किं प्रयोजनक्षतिभिया सामग्री कार्य्यं नार्ज्जयिष्यतीति स्यादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया भूतलादिविशिष्टविषयकघटत्वादिविशिष्टप्रकारकाभावत्वविशिष्टचाक्षुषत्वादिकमेव कार्य्यतावच्छेदकमुक्तबाधाभावादिकार्य्यतावच्छेदकम्, धर्माणाञ्च तद्व्यापकतया सामान्यसामग्रीत्वेनैव तेषामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासहकारित्वान्नोपदर्शितबाधकाले नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्यकामेनापि वाच्यम्, एवञ्च घटत्वादिविशिष्टप्रकारकानुभवत्वादिलक्षणघटत्वादिप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकधर्म्माणामपि तद्व्यापकतया घटत्वादिप्रकारकज्ञानानामपि सहकारित्वनिर्वाहात् तेषामभावप्रत्यक्षं प्रति स्वतन्त्रकारणताकल्पनं व्यर्थमेव, संख्या नास्तीतिप्रत्यक्षे दर्शितपरिमाणादिविषयकत्वापत्तिरप्यापाद्याप्रसिद्धयैव निरसनीया, सर्वत्राभावे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यैव प्रतियोगिनः प्रकारत्वोपगमात्। न चोक्तधर्मस्य इदन्त्वप्रकारकप्रतियोग्यविशेषितप्रत्यक्षसाधारण्याभावात नेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताजन्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्। इदन्त्वप्रकारकाभावचाक्षुषत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्। न चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताबलात्तादृशचाक्षुषादावभावत्वस्य प्रकारत्वेन भानम् इदन्त्वानुपस्थितौ चाभावत्वस्य निर्विकल्पकं दुर्वारमभावत्वस्य चाक्षुरादिरूपेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतावच्छेदकस्य घटत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकाभावत्वेन समं व्यापकाभावेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानादीनां तस्याः सहकारित्वासम्भवादिति वाच्यम्। इन्द्रियसम्बद्धविशेषणविशेषणताया अपि घटत्वादिप्रकारकत्वादिविशेषिताभावत्वादिचाक्षुषत्वादिकमेव जन्यतावच्छेदकमित्यभ्युपगमात्।

परमार्थतस्तु अभावचाक्षुषत्वादिकमेव इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतादिजन्यतावच्छेदकमिदन्त्वाद्याकारकाभावचाक्षुषस्य घटत्वादिविशिष्टाप्रकारकस्यालीकतया घटत्वादिप्रकारकज्ञानदर्शितज्ञानाभावादिकस्यैव चक्षुःसंयुक्तविशेषणतादेरभावचाक्षुषदिसामग्रीत्वं कल्प्यते॥ समाप्तोऽयम्॥

॥ श्री परब्रह्मणेनमः ॥

अथ महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्यकृतः

(१४) स्वर्गवादवीचिः ॥

दुःखासम्भिन्नत्वादिविशिष्टसुखत्वं स्वर्गपदशक्यतावच्छेदकमिति सिद्धान्तः। आदिपदेनानन्तरदुःखग्रस्तभिन्नत्वाभिलाषोपनीतत्वयोः परिग्रहः।

अत्र दुःखासम्भिन्नत्वं न दुःखानवच्छेदकशरीरावच्छिन्नत्वम्, दुःखानवच्छेदकीभूतखण्डशरीरावच्छिन्नेऽस्मदादिसुखे चक्रवर्तिराजसुखे चातिव्याप्तेः। नापि दुःखानवच्छेदकत्वव्यैककालीनशरीरद्वयावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छिन्नत्वम्, दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छिन्नत्वं वा, स्वर्गिणामपि मरणकालीनदुःखपातभीरुत्वजन्यदुःखश्रवणात्।

अत्रोच्यते–तादृशदुःखश्रवणस्य संसारनिन्दामात्रे तात्पर्यम्, वस्तुतः स्वर्गिशरीरावच्छेदेन मरणदुःखादिकमपि नेति तत्त्वम्। नन्वेवं स्वर्गिशरीरावच्छेदेन यदि दुःखं नास्ति तदा स्वर्गिणः सुखभोगानन्तरं मुक्तिर्न स्यात्, चरमदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वात् स्वर्गिणश्चरमदुःखासम्भवात्, इति चेत्, मैवम्, ब्राह्मणशरीरमेव चरमदुःखसाधनम्, अन्यथा शूद्रशरीरावच्छेदेनापि मुक्तिप्रसङ्गात्। स्वर्गिशरीरे च न ब्राह्मणत्वम्, तत्प्रयोजकादृष्टाजन्यत्वादिति स्वर्गिणोऽपि शरीरान्तरं विना न मुक्तिः, किन्तु ब्राह्मणशरीरपरिग्रहादेव। न च श्रवणमननादावेव ब्राह्मणशरीरं हेतुर्न तु चरमदुःखेऽपि इति शूद्राणामपि मुक्तिरिष्यते, अतो दुःखाभावे स्वर्गिणो भोगानन्तरं मुक्तेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्। ब्राह्मणशरीरस्य विनिगमनाविरहेण चरमदुःखं प्रत्यपि हेतुत्वात्, अन्यथा ब्राह्मणशरीरेणैव मुक्तिरिति बहुतरश्रुतिस्मृत्यादिविरोधप्रसङ्गात्। न चैवं स्वकीयनिखिलाशुभकर्मजदुःखभोगानन्तरं स्वर्गे सति मुक्तिर्न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात्, स्वर्गानन्तरं ब्राह्मणशरीरपरिग्रहात् स्वीययत्किञ्चिदशुभकर्मजचरमदुःखोत्पत्तावेव मुक्तिस्वीकारात्, अन्यथा मुक्त्यभावे इष्टापत्तिरिति सारम्॥

केचित्तु मरणकालीनदुःखपातभीतिजन्यदुःखातिरिक्तदुःखपरमुक्तलक्षणे दुःखपदम्, तेन स्वर्गिणस्तादृशदुःखसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति॥०

अनन्तरदुःखग्रस्तभिन्नत्वञ्च स्वाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन स्वाधिकरणवृत्ति यद्दुःखं तद्विशिष्टभिन्नत्वम्, स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छि-

न्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन दुःखविशिष्टसुखावच्छेदकावृत्तिजातिमदवच्छिन्नत्वमिति तु निष्कर्षः । तादृशजातिः स्वर्गिशरीरवृत्तिचैत्रत्वादिरूपा ॥०॥

अभिलाषोपनीतत्वञ्च स्वाश्रयवृत्तित्वप्रकारकस्वविशेष्यकेच्छात्वव्यापकयथार्थत्वकत्वम्, अन्यथा इच्छोपनीतत्वस्य दुर्वचत्वात्, स्वर्गिणामहं तत्सुखी स्यां मयि तत्सुखं स्यादित्यादिनिखिलेच्छानां यथार्थत्वमेव । अस्माकन्तु तादृश्याः कस्याश्चिदयथार्थत्वमपीति नासम्भवातिव्याप्ती॥०॥

अथैवं दुःखासम्भिन्नत्वादेः प्रत्येकस्यापि स्वर्गिसुखमात्रवृत्तितया शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवे तादृशधर्मत्रयविशिष्टसुखत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे मानाभाव इति चेन्न

येन रूपेण यत्पदादन्वयबोधस्तत्पदस्य तेनैव रूपेण शक्तिस्वीकारात् । तद्रूपञ्च प्रकृते तादृशधर्मत्रयविशिष्टसुखत्वमित्येकैकमात्रस्यानतिप्रसक्तत्वेऽपि तद्विशिष्ट एव शक्तिः कल्प्यतां विनिगमकाभावाच्च, अत एव—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इत्यादिशक्तिग्राहकार्थवादोऽपि सङ्गतः । स्वःपदास्पदमिति । स्वःपदवाच्यमित्यर्थः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितः
स्वर्गवाद(१४)वीचिः समाप्तः ॥

(१५) प्रीतिवादवीचिः ।

देवताचैतन्यवादिमतेऽपि यत्र विष्णुप्रीतिरूपफलकामबोधकपदसमभिव्याहारस्तत्रागतिरेव, तथाहि-विष्णुरीश्वरः, प्रीतिश्च सुखं, नैयायिकादिभिश्च तदनभ्युपगमात् ईश्वरे सुखाङ्गीकर्तृभिर्भट्टादिभिरपि तत्सुखस्य जन्यत्वानभ्युपगमाच्च तत्प्रीतेः फलत्वानुपपत्तिः । न च विष्णुशब्दस्य व्याप्त्यर्थकविष्लृधातुघटिततयाऽधिकरणव्यापकार्थकत्वोपगमेन प्रीतिपदेन तस्य कर्म्मधारयोपगमादाधारव्यापकसुखधारायाः फलत्वेन तात्पर्यविषयत्वमिति वाच्यम् । तथापि 'मधुसूदनतुष्टये' इत्यादावगतिरेव । न च विष्ण्वादिशब्दः सुखविशेषे रूढः, येन सुखसामान्यवाचकप्रीत्यादिशब्दस्य कर्म्मधारयोपगमेन सामञ्जस्यं भवेत् । तादृशरूढिग्राहककोशाद्यभावात्, प्रवृत्तिनिमित्तापरिचयेन तत्पदघटितविधिवाक्यस्य प्रवर्त्तकतानुपपत्तेश्च ।

अत्राहुः—प्रीतितुष्ट्यादिपदं सुखपर्य्यायपठितमप्यत्रानुरागार्थकं, तत्रापि तत्प्रयोगदर्शनात्। अत एव 'तुष्टेर्मोचयत' इत्याचार्य्यश्लोके तुष्टिरनुरक्तिरित्युपाध्यायकृता वर्द्धमानोपाध्यायेन व्याख्यातम्। तथाच विष्णौ प्रीतिरित्यादिसप्तमीसमासाश्रयणात् विष्णुविषयको विहितकर्म्मकर्तुः प्रीतिरूपभावविशेष एव तत्तत्कर्म्मफलतया विधिना बोध्यते, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेपि मोक्षफलकतयां काम्यत्वोपपत्तिः। न च साऽप्रामाणिकी, 'परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः' इत्यादिबहुतरमुनिवचनानां विष्णोर्भक्तेर्मोक्षोपायतायां प्रमाणत्वात्, आलङ्कारिकमते शृङ्गारादिस्थायिभावस्य इत्यादेः स्वप्रकाशानन्दमयसम्विदात्मकरसरूपतया परिणतिवत् देवादिविषयकरतिरूपभावस्यापि सुखरूपेणेति स्वतःपुरुषार्थत्वमेव। अत एव चमत्कारातिशयेन रसवद्भावस्यापि 'रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रम' इत्यनेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यान्तःपरिगणनं सङ्गच्छते। अत एव "न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्ना" इत्यादिवचनैर्मोक्षस्य पुरुषार्थभिन्नत्वाभिधानमपि सङ्गच्छते, विष्णुभक्तावुत्कटरागेण तत्सुखविरोधिमुक्तौ कामनानुदयसम्भवात्।

'प्रीयते भगवान् हरिः' इत्यादावपि हरिः सुखीभवतीति नार्थः; किन्तु कर्म्मतार्थकात्मनेपदेन धात्वर्थानुरागविषयताबोधात् भगवाननुरागविषयीक्रियते इत्येवार्थ इति न विरोधः॥ 'तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः' इतिशिवरात्रिव्रतकथायां शिवकर्तृकतोषादिवाक्यान्यपि कथञ्चित् सङ्गमनीयानि इति।

प्रीतितुष्ट्यादिपदं विहितकर्मकर्तृपुरुषीयमोक्षेच्छापरं, विष्णौ तदिच्छाया नित्यत्वेऽपि तदंशे विशेषणीभूतस्य मोक्षस्यासिद्धतया तद्विशिष्टेच्छायाः काम्यत्वनिर्वाह इत्यप्याहुः।

वेदान्तानुयायिनस्तु—विशुद्धचैतन्यरूपे ब्रह्मणि न सुखोत्पत्तिः, किन्तु अन्तःकरणावच्छिन्नचिद्रूपे जीवात्मनीव मायावच्छिन्नचैतन्यरूपे ईश्वरे, मायापरिणामरूपं च तत्र ज्ञानसुखादिकं, जीवात्मनि जायमानन्तत् बुद्धितत्त्वाख्याऽन्तःकरणवृत्ति, ईश्वरे जायमानञ्च तत् ईश्वरोपाधिमायावृत्ति। माया च गुणत्रयात्मिका श्रीकृष्णश्रीरामौ भगवत्यो हरिहरविरञ्चिप्रभृतयश्च प्रत्येकं मायांशसत्त्वतमोरजोऽवच्छिन्नचैतन्यरूपाः। अत्र च प्रमाणं 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष' इत्यादिभगवद्वाक्यम्। तथाच तेषु गुणपरिणामरूपस्य जन्यसुखस्य सम्भवात् श्रीकृष्णादिप्रीतिकामनया कर्म्माचरणं शास्त्रार्थः। ईश्वरस्य जन्यज्ञानानभ्युपगमे 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इति ईश्वरेक्षणबोधकश्रुतिविरो-

धः। तत्रावरणोपाधिसत्त्वेन निर्वहति अन्नाद्युपाध्यवच्छेदः, एवमपि शिवादयो जीवा न, किन्त्वीश्वरा इति वदन्ति।

न चैतन्मते सर्वाश्रयत्वेन चेश्वरस्य मनोलक्षणान्तःकरणसत्त्वे तस्य जीवत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्। अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यैव जीवत्वात्। तदुक्तं 'कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति। कार्य्यं मायाकार्य्यान्तःकरणमुपाधिर्विशेषणं यत्रेति व्युत्पत्त्या कार्य्योपाधिपदमन्तःकरणावच्छिन्नार्थकम्। नच ईश्वरस्य मनोऽनभ्युपगमे 'वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः' इत्यादिकं श्रीकृष्णादेर्मनोबोधकवाक्यं विरुद्ध्येत इति वाच्यम्। तत्र मनःपदस्य भावार्थकासुप्रत्ययान्तेन निष्पन्नतया अभिसन्ध्यर्थकत्वात्, अन्तःकरणार्थकत्वे तु तदानीं तत्र करणत्वासङ्गतेः। तत्र च ब्रह्मस्वरूपे भगवति उपाधेरवच्छेदमन्तरेण रात्रिवीक्षणपूर्वकविहाराभिसन्धानस्यासम्भवात् तदुपपादकस्य भगवद्विशेषणस्योपादानं 'योगमायामुपाश्रित' इति मायात्मकोपाध्यवच्छिन्न इत्यर्थकम्, एवं रीत्या सर्वत्राविरोध इति॥

इति प्रीतिवाद(१५)वीचिः

श्रीगणेशायनमः।

अथ गदाधरभट्टाचार्यकृतो विष्णुप्रीतिवाद(१६)वीचिः।

अथ देवताचैतन्यवादिमतेऽपि यत्र विष्णुप्रीतिरूपफलकामसमभिव्याहारस्तत्रागतिरेव विष्णावीश्वरे प्रीतिपदार्थस्य सुखस्य नैयायिकैरनभ्युपगमात्। ईश्वरे सुखाङ्गीकर्तृभिरपि तत्सुखस्य जन्यत्वानङ्गीकारेण तत्र फलत्वाप्रसक्तेः। न च विष्ण्वादिशब्दः सुखविशेषे रूढस्तेन सह सुखसामान्यपरप्रीत्यादिशब्दस्य कर्मधारयोपगमेन सर्वसामञ्जस्यमिति वाच्यम्। ईदृशरूढिग्राहकस्य कोशादेरभावात्।

अत्राहुः—प्रीतितुष्ट्यादिपदं सुखपर्यायपठितमप्यत्रानुरागार्थकं, तत्रापि तत्पदप्रयोगदर्शनात्। अत एव—

तुष्टैर्मोचयतः सर्वानतुष्टैर्बध्नतः पुनः।
कारागारमिदं विश्वं यस्य नौमि तमीश्वरम्॥

इत्याचार्यश्लोके तुष्टिरनुरक्तिरित्युपाध्यायकृता वर्द्धमानोपाध्यायेन व्याख्यातम्, तथा च विष्णौ प्रीतिः विष्णुप्रीतिरित्यादिसमासाश्रयणाद् विष्णुविषयको विहितकर्मकर्त्तुरनुरागरूपो भावविशेष एव तत्तत्कर्मफलतया बोध्यते, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेऽपि मोक्षफलजनकतया काम्यत्वोपप-

त्तिः । न च साऽप्रामाणिकी, "परात् परतरं यान्ति नारायणपरायणाः" इत्यादिवचनानां विष्णुभक्तेर्मोक्षोपायतायां प्रमाणत्वात् । आलङ्कारिकमते शृङ्गारादिस्थायिभावस्य रत्यादेः स्वप्रकाशानन्दमयसंविदात्मकतया परिणतिवद्देवविषयकानुरागरूपभावस्यापि सुखात्मना परिणतेः स्वतः पुरुषार्थत्वमेव । अत एव चमत्कारातिशयेन रसवद् भावस्यापि 'रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रम' इत्यादिनाऽसंलक्ष्यक्रमेषु परिगणनमपि सङ्गच्छते । अतएव "न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः" इत्यादिभागवतमपि ॥ "तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासत" इत्यादिशिवादिकर्तृकतोषबोधकवाक्यानि यथाकथंचित् सङ्गमनीयानि ॥

अथवा प्रीतितुष्ट्यादिपदं विष्णौ विहितकर्मकर्तृपुरुषीयमोक्षादिरूपफलेच्छादिपरं, तदिच्छायाः नित्यत्वेऽपि विशेषणीभूतमोक्षादेरसिद्धतया तद्विशिष्टतदिच्छायाः काम्यतानिर्वाह इत्यपि प्राहुः ।

वेदान्तानुयायिनस्तु–विशुद्धचैतन्यरूपे ब्रह्मणि न सुखस्योत्पत्तिः किन्त्वन्तःकरणावच्छिन्नचिद्रूपे जीवात्मनीव मायावच्छिन्नचैतन्यरूपे ईश्वरे मायापरिणामरूपस्य ज्ञानसुखादेः जीवात्मनि जायमानं ज्ञानसुखादिकं बुद्धितत्त्वाख्यान्तःकरणवृत्ति, ईश्वरे च जायमानं तदीश्वरोपाधिमायावृत्ति, माया च गुणत्रयात्मिका तथाच श्रीकृष्णश्रीरामौ भगवन्तौ हरिहरविरिञ्चयश्च प्रत्येकं मायांशसत्त्वरजस्तमोऽवच्छिन्नचैतन्यरूपाः । अत्र च प्रमाणं—

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुषः एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतया नृणां स्युः॥

इत्यादि भागवतवाक्यम् । तथाच सर्वेषु गुणपरिणामरूपजन्यसुखसंभवात् श्रीकृष्णप्रीतिकामनया कर्माचरणं शास्त्रार्थः सम्पद्यते । ईश्वरे जन्यज्ञानानभ्युपगमे "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये"ति ईश्वरेक्षणबोधकश्रुतिर्विरुध्येत, बहुत्वमुपाधिबहुत्वेन निवर्हति । जन्माद्युपाधिमन्तोऽपि शिवादयो जीवा न, किन्तु ईश्वरा एव—इति ।

ईश्वरभजनमप्येतन्मते न निश्श्रेयसाय कल्प्यते । न चेश्वरस्य मनोलक्षणान्तःकरणवत्त्वेन तस्य जीवत्वं दुर्वारमेव, अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यैव जीवत्वात्, तदुक्तं "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर" इति । कार्यमन्तःकरणमुपाधिविशेषणं यत्रेति व्युत्पत्त्या कार्योपा-

(१) प्रीतिवाद–विष्णुप्रीतिवादयोः क्वचित् क्वचिच्छब्दस्य वैलक्षण्येऽपि अर्थस्य तदभावादेवयं प्रतिभाति । सम्भवति च लेखककल्पितः शब्दभेद इति निश्चयता ।

धिपदमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यार्थकम् । न च ईश्वरे मनोऽनभ्युपगमे "वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रित" इति श्रीकृष्णस्य मनोबोधकं वाक्यं विरुध्येतेति वाच्यम् । तत्र मनःपदस्य भावार्थकासुप्रत्ययान्तेन मनु ज्ञान इत्यनेन निष्पन्नतयाऽभिसन्धानार्थकत्वान्नान्तःकरणपरं तदानीं तत्र करणत्वासंगतेः । तत्र ब्रह्मस्वरूपे भगवति श्रीकृष्णे उपाध्यवच्छेदमन्तरेण वीक्षाङ्गपूर्वकविहाराभिसन्धेरसम्भवात् तदुपपादकस्य भगवद्विशेषणस्योपादानं—'योगमायामुपाश्रित' इति, मायात्मकोपाध्यवच्छिन्न इत्यर्थः । एवंरीत्या सर्वत्राविरोध इति वदन्ति ॥

इति गदाधरभट्टाचार्यविरचितो विष्णुप्रीतिवादवीचिः ।

अथ भक्तिमार्गवाद(१७)वीचिः ।

अथेदं विचार्यते--ननु भक्तिमार्गे माहात्म्यज्ञानजननहेतुतयाऽऽनुकूल्येनोक्तः कोऽसौ ब्रह्मवादः ? उच्यते—"एकमेवाद्वयं ब्रह्म, पुरुष एवेदं सर्वं, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, स वै सर्वमिदं जगदि"त्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चरूपेणापि पूर्णप्रसन्नस्य स्वस्याद्वयत्वेन तदतिरिक्तस्याभावात् स्वस्य क्रीडार्थमाधारत्वेन प्रपञ्चरूपं सम्पादयितुं तद्रूपेणाविर्भूतो भगवानेवेति श्रुतितात्पर्यरूपः । ननु भगवत एव विलक्षणाभ्यां रूपाभ्यां द्वैतापत्तिरिति चेत्, न, "नेह नानास्ति किंचने"त्यग्रिमश्रुत्या तद्वैलक्षण्यनिषेधात् । तदर्थस्तु इह सर्वरूपतयाऽद्वये ब्रह्मणि प्रपञ्चरूपेऽपि सच्चिदानन्दतयैकरूपं वस्तुजातं नाना न किन्त्वब्रह्मदशायामविद्यया भासत एवातो न वैलक्षण्यम् । अत एव वाचारम्भणश्रुतिर्विकाराणां स्वदोषेण प्रतीतानां मिथ्यात्वं च वस्तुत्वेन सत्त्वं चाह । ननु वस्तुनोऽतथात्वे कथं तथा प्रतीतिरिति चेत्, न, मूर्तामूर्त्तादिनानात्वप्रतीतावप्येकरूपत्वेन वस्तुनस्तथात्वाभावात् । अत एव न ब्रह्मविदां तथाप्रतीतिः, स्वरूपमात्रदृष्टित्वात् । ये पुनर्बहिर्दृष्टयस्तेषामेव तथाभानान्न वस्तुनि तथात्वम्, तात्पर्यान्तं विचाराभावेन तद्दृष्टेरगतत्वात्, अतएव विचारसिद्ध्यर्थकत्वेन शास्त्रसार्थक्यम्। अत एव च "अखण्डं कृष्णवत्सर्वमि"त्याचार्यवर्याः । तस्मात् सर्वरूपमद्वयं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

नन्वेवं प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वे मोक्षसाधनोपदेशेषु तस्य हेयत्वोपदेशः कथं शास्त्रे युज्यत इति चेत्, सत्यम्, स्वक्रीडार्थमेव तत्सृष्टेस्तत्र विचित्ररूपे जीवानां स्वीयत्वेनासक्तिभ्रमनिवारणाय, अन्यथा मुक्तान्त्रिकभक्तानां भजनोपयोगितया तत्परिग्रहो न स्यात् । ब्रह्मविदां वा ब्रह्म-

प्रतीतावहेयत्वबुद्धिर्न स्यात्। अतो भ्रमादासक्तिस्तन्निवारणार्थमेव शास्त्रे तथोक्तिरिति जानीमः।

ननु तदुपास्यत्वेन वेदान्तेषु प्रपञ्चरूपमेवोपदिश्येत मूलरूपत्वात्। न च वस्तु तथैवेति वक्तुं शक्यम्, सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणविरोधादिति चेन्न।

वेदान्तेषु ज्ञानार्थमुपासनानिरूपणं चित्तशुद्धिहेतुत्वेन, न तु सिद्धे ज्ञाने तथाचाज्ञान् प्रत्येव प्रपञ्चरूपे सर्वाधिकत्वज्ञानाभावेनोपासनाऽसिद्धेस्तद्भिन्नस्य तथात्वमुच्यते, सिद्धे तु ज्ञाने सर्वत्र ब्रह्मस्फूर्त्तिर्वरणे वा भक्तिरिति नोपासनावसर इति भेदेन पूर्वमुपास्यनिरूपणमित्यर्थः, अत एव "वासुदेवः सर्वमि"त्यादिवाक्यानि।

नन्वेवं शुद्धब्रह्मवादे जीवानामपि तद्रूपत्वेन भजनानुपपत्तिरिति चेत्। न, अंशशब्देन तद्रूपता तेषामंशांशित्वेन, ब्रह्मवादे ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं परं तत्तद्रूपेण, "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतेः। तथाच सहजांशानां पुनः पूर्वभावसम्पत्त्यर्थमविद्यादोषनिवृत्त्यर्थं च भजनोपपत्तिरिति भावः।

ननु तथापि भजनमात्रपर्यवसायिनि पुष्टिमार्गे निवृत्त्यर्थदोषाभावात्तदनुपपत्तिरिति चेन्न। तथापि पुरुषोत्तमांशाना तेषां लीलार्थं ततो वियुक्तानां पुनः सम्बन्धेन फलानुभवार्थम्भजनस्यावश्यकत्वात्।

नन्वेवं भजनस्य साधनत्वे पुष्टिमार्गानुपपत्तिरिति चेन्न। भजनस्य तत्राभावरूपत्वेन फलरूपत्वात्तस्य साधनत्वेऽपि न क्षतिः। पुष्टिमार्गः स एव यत्र फलं स्वयमेव साधनमित्यसकृदुक्तमाचार्यैः। अतएव पूर्वं प्रादुर्भूय संयोगानुभवङ्कारयित्वा विरहेणान्तरभजनं सम्पादयितुं भगवत एव मथुरागमने रूपत्याग उच्यते।

नन्वंशत्वेऽपि जीवानान्तदात्मकत्वेनान्यूनत्वाद्भजनानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न। "बहुस्यां प्रजायेये"तिश्रुत्योच्चनीचभावेनैवेच्छया प्रकटनेन तत्र न्यूनत्वस्यापि सत्त्वात्।

नन्वेवमवास्तवं न्यूनत्वमायातीति चेन्न। न्यूनत्वविशिष्टस्यैव तस्याविर्भावात्।

ननु तदिच्छायाः कारणत्वानुपपत्तिरिति चेन्न। इच्छाया ह्याविर्भावे कारणत्वं न स्वरूपस्यान्यथाकृतौ, तस्मान्मुक्तावपि कौस्तुभरूपेण स्थितिरिति भूषणरूपत्वेन न्यूनतायामन्यदा तथात्वे किम्वाच्यमिति कैमुतिकन्यायेन तदात्मकत्वेऽपि तदंशत्वे न्यूनत्वं न त्ववास्तवमेवेति भावः। अत एव फलदशायामपि सत्त्वेन भजनस्य फलता, अन्यथा साधनत्वमेव स्या-

त्, तथा च स्वतन्त्रभक्तिमार्गोच्छेद एव स्यात्। अत एवांशानामपरिमितानां सृष्टौ वह्निस्फुलिङ्गवन्निर्गमेऽपि न न्यूनता, हस्ताद्धस्तान्तरस्थिताविव सद्रूपे प्रपञ्चे स्थितत्वान्न न्यूनताशङ्कापीत्यर्थः॥

नन्वेवं जीवानां सहजहर्यंशत्वे देवासुरविभागस्तेषु कथमिति चेत्। अत्र वदामि—भगवान् भेदेन क्रीड़ार्थं प्रपञ्चरूपमात्मानमाविर्भावयति, तत्रायं प्रकारः सच्चिदानन्दं ब्रह्म, तस्य च धर्म्मरूपमेतत्त्रितयात्मकमक्षरं, तस्य च चिदंशा जीवाः क्रीड़ार्थं पृथगिच्छया कृताः, अन्यथा वैचित्र्याभावे क्रीड़ैव न स्यात्। अत एव जड़जीवान्तर्यामित्वेकैकांशतिरोभावस्तथेच्छा च। अतः समुदितरूपस्य पृथक्करणं क्रीडार्थं, तत्र मूलरूपेण क्रीड़ा बन्धमोक्षाभ्यामेव, ततो न लीलानित्यत्वसिद्धये बन्धमोक्षावपि नित्यौ वाच्याविति देवासुरविभागः।

ननु तथापि किं देवत्वमसुरत्वं चेति चेत। उच्यते–सृष्टौ मायाशक्तेः पृथक्करणे तत्परिगृहीतत्वमसुरत्वम्, अपरिगृहीतत्वं च देवत्वमिति विवेकः, भगवदंशत्वेऽपि मोहार्थं सृष्टौ पृथग्भूतया मायया परिगृहीतत्वादसुराणां सम्पुटनिःसारितस्य चौरहस्तपतितस्योपायसहस्रैरप्राप्यस्य द्रव्यस्य सम्पुटप्रवेशाभाव इव पुनर्भगवति प्रवेशाभावः। देवानान्तु करकलितरत्नस्य समीकृतस्य पुनः सम्पुटप्रवेश इव भवति भगवति प्रवेशः। अत एव सृष्टिमात्रमसुराणां भगवतो माययैव। तत्कृतमोहेन ज्ञानभक्तिरूपशक्तिद्वयभार्याभावेन सायुज्यासम्भवात, अत एव भगवता "मामप्राप्यैवे"त्युक्तम्, तयोरेव तत्प्राप्तिहेतुत्वेन तेषु तदभावात, तथाच पुरुषांशजीवस्य स्त्रियां प्रवेशे तद्गृहीतस्य तस्य पुनः पुरुषाप्रवेश इव तेषां न भगवति प्रवेशः। तथापि पुत्र इव तत्रापि व्यवहारो लोके वेदे च भगवदंशत्वमादायैव। एतेन प्रकृतिसम्बन्धांशत्वमपि व्यावहारिकमिवाभूदिति निरूपितम्।

ननु तथापि प्रकृतेस्तच्छक्तित्वेन तदभिन्नाया आनन्दरूपत्वेनैव तत्र प्रविष्टानामानन्द एवेति न कथं तत्प्राप्तिरिति चेन्न। प्राकट्याभावान्न तेषामानन्दगन्धोऽपीति बुध्यस्व, अन्यथा भक्तानामिवानन्दरूपदर्शने देवेतराणामप्यानन्दानुभवस्स्यात्, अतस्तद्रूपाप्राकट्यमेव तत्रेति मन्तव्यम्। अत एव "मम मायेति, राक्षसीमासुरीं चैवे"ति वाक्यद्वयबोधितसम्बन्धतदभावाभ्यामेव भगवता दैवासुरमाययोर्भेद उक्तः। मोहोऽप्युभयत्र कार्यभेदेन भिन्न एव एकत्र मोक्षार्थोऽपरत्र च बन्धार्थ इति बोध्यम्। अत एवासद्रूपत्वबोधनाय क्रूरत्वार्थं राक्षसीत्वमप्युक्तम्, तेषां सहजक्रूरत्वात् उपाख्याने तेषु लक्षणत्वेन दयाभावप्रतिपादनात्, अत एव

"विना पशुघ्नादि"ति भागवतेऽपि लक्षणं तेषां तदेवोक्तम् । कार्यान्तरभावाय मोहिनीत्वमप्युक्तम् ।

ननु प्रकृतः प्रलये, भगवति लये तद्द्वारा तेषामपि लयात्परम्परया भगवत्सम्बन्धे कथं न तदानन्दानुभव इति चेन्न । प्रलये तत्सम्बन्धेऽपि व्यवधानेन तदानन्दाननुभवात्, अन्यथा प्रलयमुक्त्योर्न भेदः स्यात्, प्रलयस्यैव मुक्तित्वे मुक्त्यर्थकसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेः, नहि कोऽप्यबालिशः प्रलयाय यतते, अतो मुक्तिर्भिन्नैव स्वरूपानन्दानुभवरूपा, प्रलयस्तु कृमीणामिवोदरवर्त्तित्वमात्रं स्वविषयानुभवश्च, न तावतानन्दानुभवः, तस्य भक्तिसाध्यत्वात् । सा च भक्तिस्नेहरूपेति तदानीं भगवद्धृदयस्थितिरेव । अत एव लक्ष्म्यादीनां तत्रैव स्थितिः । अत एव "साधवो हृदयं ममे"त्यादिवाक्यानि । जयदेवोऽपि "राधामाधाय हृदय" इत्युक्तवान् । अतः प्रलये निद्रायामिवानेकजन्मक्लेशापाय एवेति सर्वं सुस्थम् ।

निजाचार्यानुकम्पातः संशयोऽयं निराकृतः ।
हरिदासेन तुष्यन्तु तेन ते स्वामिनो मम ॥

इति विद्वद्वर श्रीहरिदासविरचितो भक्तिमार्गवाद(१७)वीचिः समाप्तः ॥

अथ (१)नित्यसुखवाद(१८)वीचिः ।

ईश्वरः सुखवान्न वेति विप्रतिपत्तिः । अत्र प्राञ्चः-ईश्वरो न सुखवान् सुखसामग्र्यभावात्, तथाहि-धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखमिति दर्शनात् सुखत्वेनैव धर्मत्वेन लाघवात्कार्यकारणभाव इति धर्माभावात् ईश्वरे न सुखम् । न च वाजपेयादिजन्यविजातीयापूर्वस्य विजातीयस्वर्गहेतुत्वकल्पनात् सामान्यतः सुखत्वेन धर्मत्वेन कार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । "यद्विशेषयोः कार्यकारणभावो बाधकं विना तत्सामान्ययोरपी"ति व्याप्तिबलात्तत्सिद्धेः, स्वव्यापारद्वारा वाजपेयादेरेव विलक्षणसुखादिजनकत्वेनातिप्रसंगभङ्गे वाजपेयजन्यविजातीयधर्मत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन हेतुत्वे मानाभावाच्च । न च वाजपेयादीनां विहितत्वेनैव रूपेण स्वर्गजनकत्वं, वाजपेयजन्यविजातीयापूर्वाणां तु लाघवात् समवायेन विजातीयस्वर्गजनकत्वमित्यतिप्रसङ्गभङ्ग इति स्वव्यापारद्वारा वाजपेयादीनां विजातीयस्वर्गहेतुत्वे व्यापारत्वादिप्रवेशे गौरवम् । न चैवंसति विजातीयापूर्वाणां तत्त्वेन हेतुत्वे विनिगमना-

(१) यद्यप्येष वादो न्यायशास्त्रप्रतिकूलः तथापि उपादेयतया प्रीतिसङ्गततया च सन्निवेशित इति । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

विरहः धर्मत्वेनापि तत्सम्भवादिति वाच्यम् । वाजपेयेन यजेतेत्यत्र तदुपस्थापितवाजपेयत्वादिनैव हेतुत्वम् , तत्र वेदेनेष्टसाधनत्वबोधस्य विनिगमकत्वात् । दण्डो घटकारणमित्यादिपदात् दण्डत्वेनैव-रूपेण घटकारणत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् स्वव्यापारद्वारा इत्यस्य सम्बन्धेपर्यवसानेन सम्बन्धगौरवस्य बहुतरकार्यकारणभावेषु कल्पनापत्तेरिति वाच्यम् । तत्रापि व्यापारत्वप्रवेशात् विजातीयापूर्वत्वेनैव सम्बन्धत्वात्, नहि समवायापूर्वयोरणुरपि लाघवगौरवविशेषः ॥ न च 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म'त्यादिश्रुतिभिरीश्वरे आनन्दस्यबोधात् सिद्धिरिति वाच्यम् । तत्रानन्दपदेनानन्दजनकस्यैव बोधनात् , विज्ञानानन्दयोर्ब्रह्मण्यभेदबोधस्य श्रुतिस्वरससिद्धस्य चेश्वरे नित्यसुखस्वीकारेऽप्युपपादयितुमशक्यत्वाच्च । न च ज्ञानानन्दयोरभेदबाधादेव नित्यज्ञानानन्दवत्त्वे लक्षणेति वाच्यम् । तथासति पूर्वरीत्याऽऽनन्दजनके दुःखाभाववति वा लक्षणेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः ।

नवीनास्तु-ईश्वरः सुखवान् सुखत्वेन वेदबोधितत्वात्, तथाहि—'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म' इत्यादिश्रुतयोज्ञानानन्दयोरभेदस्य बाधाल्लक्षणया ईश्वरस्य नित्यज्ञानानन्दवत्त्वं बोधयन्तीति । न च पूर्वोक्तयुक्त्या सुखत्वेन धर्मत्वेन कार्यकारणभावोऽत ईश्वरे सुखस्य बाधात् सुखजनके दुःखाभाववति वा लक्षणैव युक्तेति वाच्यम् । तादृशकार्यकारणभावे मानाभावात्, यद्विशेषयोरिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वात् । न च लाघवात्समवायसम्बन्धेना पूर्वस्य तद्द्वारा च वाजपेयादीनां विजातीयसुखहेतुत्वेनातिप्रसङ्गभङ्गे व्यापारस्यापूर्वस्य धर्मत्वेनैव सामान्यतः सुखत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । विजातीयसुखत्वावच्छिन्नं प्रति विनिगमनाविरहादपि वाजपेयजन्यापूर्वाणां हेतुत्वात् । न च वाजपेयेन यजेतेत्यत्रोपस्थितरूपेणैव कारणता बोध्यत इतिनियमे प्रमाणाभावः, तद्बोधस्यौत्सर्गिकत्वात् , अन्यथा वाजपेयेन यजेतेत्यत्राभेदसम्बन्धेन वाजपेयविशिष्टयागत्वेन उपस्थितेनापि रूपेणेष्टसाधनत्वबोधनं स्यात्, न चैवं सम्भवति, लाघवेन वाजपेयत्वेनैव हेतुत्वादिति, किञ्च विजातीयापूर्वसम्बन्धेनाऽपि वाजपेयादेः स्वर्गादिपूर्ववृत्तित्वाभावेन विजातीयस्वर्गनियताव्यवहितपूर्ववृत्तिविजातीयापूर्वजनकत्वं परिभाषिकमेव विजातीयस्वर्गकारणत्वं वाच्यम् , तथाचैतादृशकारणत्वकल्पनामपेक्ष्य तत्र लाघवेन विजातीयापूर्वत्वेनैव विजातीयस्वर्गहेतुत्वकल्पनाया उचितत्वमिति, एवञ्च यागादीनां विहितत्वेनैव रूपेण पूर्ववृत्तिभावेन हेतुत्वम् , अतिप्रसङ्गभङ्गस्तु विजातीयापूर्वाणां

विजातीयस्वर्गहेतुत्वेनैव, न च इष्टप्रयोजकत्वमात्रबोधनात् यागादेः स्वर्गादिहेतुत्वसम्भवः, येन तस्य विजातीयापूर्वसम्बन्धेनातिप्रसङ्गः सम्भाव्येतापि ।

अथैवमवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखत्वावच्छिन्नं प्रति शरीरत्वेन कारणतायाः कल्पनादीश्वरे नित्यसुखबाधः । न च तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । स्तम्भाद्यवच्छेदेन सुखाद्यापत्तिवारणाय तस्य वाच्यत्वात् । न चैवं तुल्ययुक्त्या ज्ञानत्वेन शरीरत्वेन लाघवात्कार्यकारणभावे क्लृप्ते नित्यज्ञानमपीश्वरे न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । कार्यत्वावच्छिन्नस्य समवायसम्बन्धेनोत्पत्तिं प्रति विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकोत्पत्तिपूर्वं जन्यज्ञानस्यासम्भवात, नित्यज्ञानसिद्धौ जन्यज्ञानत्वस्यैवान्यथानुपपत्त्या शरीरकार्यतावच्छेदकत्वात् । न च 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्या'दिश्रुतिरेवेश्वरे नित्यसुखं बोधयतीति वाच्यम् । तत्र लाघववशात् क्लृप्तोक्तकार्यकारणभावबलेन नित्यसुखबाधे सुखजनकस्य दुःखाभाववतो वा लक्षणया बोधनसम्भवादित्यादेरनुक्तत्वादिति चेत् ।

शरीरत्वेन सुखत्वेनोक्तकार्यकारणभावे मानाभावात् । अवच्छेदकतासम्बन्धेन तदात्मीयविजातीयसुखत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयचन्दनसंयोगे हेतुत्वस्यावश्यकताया एवोक्तत्वात, तादृशविशेषसामग्र्यभावेनैव स्तम्भाद्यवच्छेदेन सुखाद्यनापत्तेः । नचात्र संयोगे वैजात्यं कल्पयित्वा तादृशकार्यकारणभावकल्पने मानाभावः, तथाचावच्छेदकतासम्बन्धेन तदात्मीयविजातीयसुखत्वावच्छिन्नं प्रति संयोगत्वेन रूपेण चन्दनसंयोगस्य हेतुत्वात्, तस्य च स्तम्भादौ सम्भवादवच्छेदकतासम्बन्धेन तदात्मीयसुखाद्यापत्तिवारणाय शरीरत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव आवश्यक इति वाच्यम् । यथाकथञ्चित् चन्दनसंयोगाच्चन्दनद्व्यणुकसंयोगाद्वा विजातीयसुखानुत्पत्तेः विजातीयचन्दनसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्, स्वीयशरीरचन्दनसंयोगाच्छरीरावच्छेदेन तदात्मीयसुखानुत्पत्त्या त्वापि मते तादृशसुखं प्रति विजातीयचन्दनसंयोगत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वाच्च। न चाभिमानिकसुखस्थले अहं विद्यावानित्यभिमानस्य विजातीयसुखहेतुत्वम्, कार्यकारणयोः पक्षे सम्बन्धः समवायः, एवं तत्र सम्बन्धत्वेनावच्छेदकतायाः तदात्मीयत्वस्य च प्रवेशे गौरवात्, तथा च तादृशसुखस्य शरीरावच्छेदेनेव स्तम्भाद्यवच्छेदेनापत्तिवारणायोक्तरीत्या शरीरत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव आवश्यक इति वाच्यम् । तदात्मीयतादृशसुखस्य परात्मीयशरीरावच्छेदेनापत्तिवारणाय एतादृशसुखस्यावच्छे-

द्कतासम्बन्धेनोत्पत्तिं प्रति तदात्मीयतादृशाभिमानविशेषस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्, विशेषसामग्र्यभावादेव स्तम्भाद्यवच्छेदेन तादृशसुखाद्युत्पत्तेरसम्भवात्। एतेन समवायसम्बन्धेन सुखत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेनात्मत्वेन हेतुत्वान्नित्यसुखस्यासम्भवः, नित्यज्ञानप्रतिबन्दिनिरासः पूर्वमेव कृत इत्यपास्तम्। धर्मादेः सुखादिहेतुत्वेनैवात्मभिन्ने सुखाद्युत्पत्त्यसम्भवे पृथक्कार्यकारणभावे मानाभावात्, समवायिकारणत्वं तु सामान्यतः कार्यत्वेन, द्रव्यत्वेन कार्यकारणभावेनापि निर्वर्त्तते।

केचित्तु—आत्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति आत्मत्वेन लाघवाद्धेतुत्वम्। आत्मविशेषगुणत्वञ्च ज्ञानेच्छाकृतिधर्माधर्मसुखदुःखसाधारणो जातिविशेषः, स चात्मनिष्ठसमवायिकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया सिद्धः, तत्र नित्यज्ञानानुरोधाज्जन्यत्वनिवेशश्चावश्यक इति नित्यसुखबाधः। तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वमते तु सुतरामात्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभावे मानाभाव—इत्याहुः।

ननु तथापीश्वरे सुखसत्त्वे किं मानम्। नच 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे' त्यादिश्रुतिरिति वाच्यम्। समानविभक्तिकपदानामभेदान्वयबोधजनकत्वबलेन ब्रह्मणि नित्यविज्ञानानन्दानामभेदस्यैव तादृशश्रुतिभिर्बोधनादिति चेन्न।

न्यायनये ज्ञानत्वसुखत्वजात्योः सांकर्यभयात् ज्ञानसुखात्मकव्यक्तेरस्वीकारात्। ईश्वरे ब्रह्मणि ज्ञानसुखाभेदस्य तन्मते बाधाद्विज्ञानपदे विज्ञानवति आनन्दपदेच आनन्दवति लक्षणास्वीकारात्, न चानन्दं ब्रह्मेत्यत्रानन्दपदस्य नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः, आनन्दपदस्य पुल्लिङ्गत्वादिति वाच्यम्। श्रुतौ लिङ्गव्यत्ययस्वीकारात्। यद्वानन्दपदोत्तरं युक्तार्थकप्रत्ययस्वीकाराच्चदसिद्धेः। न च तथाप्यानन्दपदस्य आनन्दजनके लक्षणाया अभावेऽपि युक्तार्थकप्रत्ययस्वीकारे जनक-वरूप एव योगो मन्यतामिति वाच्यम्। जनकत्वस्य गुरुतया समवायसम्बन्धेनानन्दवत्त्वस्यैव लाघवेन श्रुत्या बोधनात्। स पुनरीश्वरनिष्ठ आनन्दो लाघवान्नित्य एव कल्प्यते, प्रागभावध्वंसकल्पने तादृशानन्तकारणकल्पने च गौरवाल्लाघवेन सुखत्वादेर्धर्मादिजन्यतावच्छेदकत्वनियमेन च तादृशानन्तप्रागभावध्वंसादिकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वाभावात्। एवञ्चेश्वरः संयोगवान् द्रव्यत्वादित्यनुमित्या ईश्वरे संयोगसिद्धौ तत्संयोगप्रागभावध्वंसतत्संयोगकारणत्वकल्पने गौरवात् संयोगो नित्य एव सिध्यत्विति प्रतिबन्धापत्तिपरिहारोऽपि न सावकाशः क्रियाजन्यसयोगस्थले सामान्यतः क्रियात्वेन

संयोगत्वेन घटात्मसंयोगत्वेन वा कार्यकारणभावकल्पनाच्चेनैवेश्वरसंयोगोपपत्तौ नित्यस्य संयोगान्तरस्येश्वरे कल्पने, गौरवात् ।

परे तु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतयो विज्ञानानन्दविशिष्टस्य ब्रह्मणो नित्यत्वं बोधयन्तो विशेषणस्य विज्ञानसुखादेरपि नित्यत्वं बोधयन्ति, विशेषणस्य विशेष्यान्वयिनाऽन्वयस्य श्रुतौ व्युत्पन्नत्वात् । अतएवारुणयैकहायन्या गवा सोमक्रीणातीत्यत्र श्रुतावारुण्यस्यापि गोविशेषणतया क्रयसाधनत्वबोधः । अधिकं शब्दमणयालोकविस्तारे विवेचयिष्याम इत्याहुः ।

एवञ्च 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपमि'त्यत्र आनन्दपदे लिङ्गव्यत्यय एव स्वरूपबाधको हेतुः । आनन्दपदे लक्षणया आनन्दवतो बोधने लिंगव्यत्ययेन शक्तया बोधने तु युक्तार्थकप्रत्ययस्वीकारेणोपपत्तिरित्याहुः ।

इति ईश्वरे नित्यसुखव्यवस्थापनवाद(१८)वीचिः ॥

अथ रघुनाथशिरोमणिकृतः कृतिसाध्यतानुमानवाद (१९) वीचिः ।

पाको मत्कृतीति। अथ अत्र स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं, हेतुश्च स्वचिकीर्षाप्रयोजकेच्छाविषयसाधनत्वं, तेन श्रमनाशरूपेष्टसाधनश्रमे प्राणपंचकसंचारे च न व्यभिचार इत्युच्यते, तदा तत्रापि जीवनेच्छायाः स्वचिकीर्षास्वरूपयोग्यत्वादुक्तव्यभिचारतादवस्थ्यम् फलापधानस्य च प्रागज्ञानात् । यदि चेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वं साध्यम् इदानीं मत्कृति विनाऽसत्त्वे सति ओदनसाधनत्वं हेतुः तेन न प्राणपंचकसंचारे व्यभिचारः स्वरूपसदिच्छाविषयौदनादिसाधनत्वधिय एव प्रवृत्तावुपयोगित्वात् स्वरूपसदिच्छाविषयत्वबोधनाय इष्टत्वेनौदनादिनिर्देश इत्युच्यते, तदा तत्रापि श्रमव्यावृत्तसाध्यलाभे श्रमनाशरूपेष्टसाधने प्रवृत्त्यापत्तेः, साध्ये स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यकत्वे हेतावपि नान्तरीयके व्यभिचारितया तत्प्रवेशे व्यर्थविशेष्यता चेति, तस्मात् सत्यन्तमेव हेतुः इदानींकृतिसाध्यत्वमेव साध्यम् ।

केचित्तु इष्टसाधनत्वलिङ्गककार्यताज्ञानायोक्तसाध्यं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेन फलान्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन वा विशेषयन्ति । ननु यद्‌ वस्तुगत्या बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं तत्र व्यतिरेकभ्रमादसत्त्वेऽपि वा तद्भ्रमे प्रतिबन्धकाद्यत्र प्रवृत्तिस्तत्र व्यभिचारः । मैवम्, तस्यालीकतया तत्र हेत्वसत्त्वात् । अत एव न तदर्थमिष्ट

साधनत्वविशेषणं तत्र प्रवृत्त्यभावे फलोपधानमेव नास्तीति, प्रतिबंधकाभावे सतीति वा विशेषणं देयं हेतोः, साध्यं च कृतिफलोपधानम् ।

केचित्तु इदानीं स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं, हेतुश्चेदानीमिच्छाधीनकृतिं विनाऽसत्त्वे सति इष्टसाधनत्वम्, कालिकवीप्सादरात्तच्च नचान्तमध्यस्थितदैववशसिद्धमीनादौ व्यभिचारः । स्वविशेषणवत्ताज्ञानसमानकालीनस्य कार्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्, एतद्धेतुजन्यत्वनियमस्य च तत्र मानाभावेन यदीयान्यथासिद्धया कृत्या नेष्टान्तरं तस्यैवात्र मत्पदेन विवक्षितत्वात् क्वचित्तस्याप्युक्तानुमानस्येष्टत्वात् । तृप्तभोजने व्यभिचारवारणाय इष्टसाधनत्वम्, तादृशमवच्छेदकं वा सिद्धमधुभोजनजन्यसुखत्वादि उक्तमधुविषसंपृक्तभोजनजन्यसुखेऽपीति तादृशभोजने व्यभिचारवारणाय बलवदित्यादि । साधनत्वं च फलोपधानं वाच्यम्, अन्यथा संजातबाधभोजने प्रवृत्त्या इष्टफलायउपस्थिते व्यभिचाराभावादेवतद्वैयर्थ्यापातात् ।

यद्वा स्वेच्छाधीनमत्कृतिं विनाऽसत्त्वं प्रथमदलार्थः, तेन न नान्तरीयके व्यभिचारः । भावियौवराज्येप्येतद्वारणाय इदानीमिष्टसाधनत्वं, इष्टसाधनत्वं च फलोपधानगर्भितं विवक्षितम्, इदानीं कस्यापि फलस्यानुपधानादिति प्राहुः ।

अत्र च प्रथममते संजाततृप्तस्याप्रवृत्त्या तदनुत्पादात्कुत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणमिति विभावनीयम् । अत एवेदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं, साध्यत्वं च तज्जन्यत्वं, तत्तु गुरुनये पदार्थान्तरघटितधर्मान्तरम्, अन्यमते च कृतिविशिष्टकारणतानिरूपकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः तच्च सिद्धभाविराज्यव्यावृत्तबाधावतारेपि, तथा च तत्र व्यभिचारवारणाय बलवदित्यादि ।

अत्र ब्रूम इति । प्राभाकरमाशयमिति शेषः । ननु असिद्धे पाके कथमेतत्कालवृत्तित्वघटितज्ञानं संभवति बाधात् । अत्र कश्चित् विशेषरूपेण बाधेऽपि सामान्येन रूपेण तदभावादिदानींतनत्वघटितोक्तहेत्वसंसर्गाग्रहादिदानींकार्यताधीर्भाविपाके । यद्वा विद्यमानपाक एव उक्तहेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टपाकत्ववानयमिति ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानात्मकमनुमानं जनयति, तत्र सामानाधिकरण्यं भाविपाकघटितमपि संसर्गामर्यादया भासत इति । तत्र पाकत्वेन प्रकारेण सिद्धपाके पाकः सिद्ध इति ग्रहे विरोधिनि सति कृतेरसंसर्गाग्रहासम्भवात् । असंसर्गाग्रहादनुमितिरित्यप्यपसिद्धांतात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतोः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यग्रहं विनानुमित्यनुत्पादाच्च ॥ इदानींकृतिव्यतिरेका

सत्वघटित हेत्वप्रसिद्धेः तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टपाकत्वस्य ज्ञानासंभवात् तत्पाकस्यानुपस्थितत्वात्तद्घटितसंसर्गज्ञानासंभवात् । अत्र पर्वते धूमो नास्तीति ज्ञानेऽपि पर्वतत्वं वह्निव्याप्यसमानाधिकरणमत्रेति ज्ञानादनुमित्यापत्तेश्च ।

अन्यस्तु पाकसाध्यमिष्टमितीच्छाया भाविपाकमादायोत्पत्त्या ततः पाकसाध्यमिच्छामीतिज्ञानाद्वस्तुतो भाविनः पाकस्य पाकत्वेन प्रसिद्धिः, एवं च यथोक्तहेतुज्ञानं भाविपाक एव प्रसिद्धं, पाकमित्यस्य विशेषरूपेण ज्ञातमित्यर्थः पाकत्वेन प्रसिद्धस्य पाकत्वादिविशेषरूपेण ज्ञातस्येत्यर्थ इत्याह । तदपि मन्दम् । भाविपाकस्य इच्छाविषयत्वानुपपत्तेः । इच्छाविषयत्वेऽपि इच्छामीति प्रत्यक्षे तदभावात् । अलौकिकप्रत्यक्षानंगीकारात् ज्ञानान्तरस्य तद्विषयकस्य सामग्र्यभावात् । अपरस्तु कालगर्भव्याप्तिग्रहः कस्यचिन्मत एवोक्तः । वस्तुतस्तदघटितव्याप्तिग्रह एव, तथाच हेतुज्ञानात्सिद्धपाकं सिद्धत्वेन ज्ञातं विहायासिद्धं पाकमादाय कृतिसाध्यत्वं सिद्ध्यति नहि सिद्धत्वं यदा यत्र तदा तत्र तन्मतेऽसिद्धत्वं साध्यत्वं वा, एवं च कृतिसाध्यत्वं कृतौ सत्यामग्रिमक्षणे सत्वं सिद्ध्यदग्रिमक्षणं इदानींरूपं पक्षधर्मताबलाल्लाघवाच्चादाय सिद्ध्यति । न च कथमिदानीन्तनत्वं प्रकारः मन्मते एकविशेषबाधेऽपरविशेषप्रकारकत्वनियमात् । यद्वा सर्वत्र कालो विनाबाधकं भासते यन्मते तन्मते न दोष इत्याह । तत्र कालगर्भव्याप्तेः कृतत्वात् तद्ग्रहं विना इदानींतनत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तेः । यथाहि सिद्धपाके सिद्धतया ग्रहेपि मत्कृतिं विना असत्त्वघटितं लिङ्गं ज्ञायते कालान्तरपुरस्कारात् तथाऽतीतकालमादाय कृतिसाध्यत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरं स्यात् तावतापि चरितार्थत्वात् । उपस्थितायाः कालान्तरीणकृतिसाध्यतायाः कल्पने लाघवात् । पाकान्तरस्येदानींकृतिसाध्यतायाश्चानुपस्थितायाः कल्पन एव गौरवात् । नहि यत्र यदा सिद्धत्वं गृह्यते तत्र तदा साध्यत्वमसिद्धत्वं वा गुरुनये न गृह्यते किन्तु सिद्धतावस्थाविशिष्टे नासिद्धत्वं साध्यत्वं वा गृह्यते, कालभेदमादाय ग्रहे स्वरूपमात्रग्रहे चाविरोधात् ॥

अथ कालघटितव्याप्तावपि इदानींकालस्य पक्षतावच्छेदकतया तदवच्छेदेन कृतिसाध्यत्वं सिध्यद्वर्त्तमाने बाधाद्भाविपाकमादाय सिद्ध्यतीति चेत् । एवमपि कृतेः इदानीन्तनत्वालाभात् तदुपरक्तज्ञानं हि प्रवर्त्तकमिति व्यवस्थापितम् । नच व्यापकवद् व्यापकतावच्छेदकघटकस्यापि पक्षतावच्छेदककालोपरागेण सिद्धिः पर्वतोयमिदानीमारण्यवह्निमानित्यनुमित्यनन्तरमपि किमिदानीमरण्योऽस्ति नवेति संशयात् । इदानीं-

साध्यताधीश्च हेतुः । कृत्यनन्तरसत्त्वस्वरूपमिदानीमिति ज्ञानं हि विरोध्येव विषयतया संभवति इदानीन्तनकृत्यैव कालान्तरे सेत्स्यतीति ज्ञानात् प्रवृत्तिस्थले व्यभिचारश्च । किन्त्विदानींकृत्या एतदग्रिमसमये साध्यमिति ज्ञानं प्रवर्तकं, तस्मात् प्रवृत्त्युपयोगिनः कृतेरिदानीन्तनत्वस्य लाभाय कालगर्भाव्याप्तिरुक्ता कथमुक्तानैकदेशितेन नेया ।

मैवम् । वस्तुगत्या क्रियमाणपाक एव इदानीन्तनकृतिं विनाऽसत्त्वमासीदिष्टसाधनं चेति ज्ञानसम्भवात् । साध्यएतदग्रिमकालीनत्वं तु पक्षतावच्छेदकैतदग्रिमकालसंसर्गमर्यादया लभ्यते । क्रियमाणोहि पाकः एतदग्रिमकालस्थायी, अन्यथा क्षणिकत्वापत्तेः । तथाच पक्षतावच्छेदकैतदग्रिमकालावच्छेदेन साध्यं सिध्यद्वर्तमाने बाधाद्भाविपाकमादाय पर्यवस्यतीति । न चाग्रिमकालो न ज्ञातः, उत्पत्स्यमानः पाकः एतत्क्षणविरोधिकालावस्थायी क्रियात्वादित्यनेनाग्रिमकालानुमानात् । नच भाविपाकस्याज्ञानादाश्रयासिद्धिः, हेतोस्तद्वृत्तित्वाज्ञानाच्च स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् । तच्च ज्ञानं तत्र तज्जातीयेवेत्यन्यदेतत् । एतत्पर्वते धूमाभावं जानतोऽपि वह्न्यनुमितिप्रसंगस्य तवापि तुल्यत्वात् । इष्यत एव एतत्पर्वतत्वरूपेण एतत्पर्वतेप्यनुमितिः । अस्तु वा तादृशज्ञानमेवानुमितिविरोधीति तुल्यं ममापि । यत्तु नानाव्यक्तिज्ञानं सामान्यतः संभवतीति । तत्तुच्छं, सामग्र्यन्तराभावात् । न च सिद्धपाके बाधबोधेप्यनुमितेरुत्पत्तावंशतो बाधोच्छेदः, यदंशे बाधस्तदंशेऽनुमितिविघटकतयैव तस्य दोषत्वात् ।

नन्वेवं भागासिद्धिर्न दोषस्तद्भागेहेतुज्ञानाभावेपि अनुमितिसामग्रीसत्वात् । न च वस्तुगत्या तद्भागे हेतुज्ञानं हेतुः । अतीतादावनुमित्यभावापत्तेः । नच वस्तुगत्या सकलपक्षवृत्तेर्हेतोरेव पक्षतावच्छेदकाधिकरणयत्किंचिद्वृत्तितया ज्ञानं कारणम् । एवं भागासिद्धिस्थले यद्भागे हेतोर्ज्ञानं तद्भागेप्यनुमितिर्न स्यात् । नचेष्टापत्तिः अनुभवविरोधात् । न च पक्षतावच्छेदकनानात्व एव भागासिद्धिदोष इति वाच्यम् । पर्वतत्वेनैव रूपेणैतत्पर्वते वह्निव्याप्यैतत्पर्वतत्वज्ञानात् पर्वतान्तरे तत्पर्वतत्वाभावं जानतोऽनुमितिप्रसङ्गः ।

उच्यते । भागासिद्धत्वं भागे हेत्वभावः, तज्ज्ञानात्मकं च प्रतिबन्धकं साक्षादेव, यत्र पक्षतावच्छेदकैक्यं तत्र भागे हेतुज्ञानाभावे न दोषः हेतुसत्वादिति, तस्मादेतदपि दूषणं द्रष्टव्यमिति प्रलपितमप्यपास्तम् ।

नन्वसिद्धं साध्यं सिद्धं च साधनमिति सिद्धत्वसाध्यत्वयोर्वैयधिकरण्यात् कथं व्याप्तिग्रहः ।

मैवं स्वरूपे अवच्छेदकभेदे वाऽविरोधात्। न च कथंकालघटित-व्याप्तिग्रहः एककालावच्छेदेन विरोधादिति वाच्यम्। साधनतायामिदानीन्तनत्वासंबंधात्।

केचित्तु कृत्यनन्तरभविष्यत्वमेव वर्त्तमानसाधारणं साध्यं, प्रसिद्धपाक एव पक्षः व्याप्तिस्तु कालाघटिता यत्त्वतत्त्वयोरननुगमात्, किंतु साध्यत्व साधनत्वयोर्हेतुसाध्ययोरसिद्धत्वसिद्धत्वघटितत्वेनावच्छेदकभेदग्रहं विना एकत्र ग्रहासम्भवेनावच्छेदकभेदस्फोरणार्थं मूलेऽपि भेदोक्तिः न तु हेतुनिविष्टत्वेन, एवं च सिद्धे एव पाके व्याप्तिग्रहः, पक्षधर्मताग्रहोऽपि, भविष्यत्पाकलाभस्तु अतीतानागतविषयकप्रत्ययस्य वर्त्तमानकालविषयत्वनियमात् इदानींभविष्यत्वस्य सिद्धान्त सिद्धेर्बाधात्।

यद्वा इदानीमित्यस्य पक्षविशेषणत्वात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरित्येवचिन्तामणयर्थः। नच तथापि भविष्यदिदानींकालीना याकृतिस्तत्साध्यत्वज्ञानाभावात् कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। भविष्यत्पाकपक्षककालवृत्तितानुमितौ प्रसिद्धबाधादनागतकालसिद्धौ कृतिसाध्यतानुमाने पक्षविशेषणेदानीमितिमहिम्नान्यकालीनकृतिसाध्यत्वबाधाद्भविष्यदिदानीमितिकृतिविशेषण(१)विशेषवह्निमानित्यपि परास्तम्। तत्र बाधानवतारात्। अवतारे इष्टापत्तेः। वस्तुतो गुरुनयेऽनागतसिद्धेरनुमानात् प्रागपि सम्भवः। तथाहि पाकत्वमतीतवर्त्तमानातिरिक्तवृत्ति सकलपाकवृत्तित्वात् मेयत्ववदित्यत्र पक्षधर्मताबलादनागतसिद्धिः। नच पाकेतरवृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम्। वृतिमत्त्वस्य व्यापकत्वे सम्भवति अन्यस्य वैयर्थ्यात्। नच तथासति साधनव्यापकत्वं स्यादिति वाच्यम्। सेयमुभयतपाशा रज्जुरिति उपाधित्वस्यैवासिद्धेरिति।

यद्वा पाकः पाकपूर्ववर्त्ती पाकत्वादित्यनुमानमेव तत्र मानम्॥

इति रघुनाथशिरोमणिविरचितः कृतिसाध्यत्वानुमानवाद-
(१९) वीचिः समाप्तः॥

अथ अधमर्णत्ववाद (२०) वीचिः।

अधमर्णत्वन्तु शोध्यत्वेनाङ्गीकृतदत्तद्रव्यग्राहकत्वे सति दत्तद्रव्यसजातीयद्रव्यकर्म्मकस्वानुमतभाविदानप्रागभाववत्त्वम् तदेव स्वदृष्टजनकं तन्नाशश्च तादृशादृष्टनाशकः। साजात्यञ्च न भेदगर्भम्, अतः गृहीतदर्शितद्रव्यदातुरपि नाधमर्णत्वहानिः।

---

(१) अत्र पाठस्त्रुटितः प्रतिभाति।

केचित्तु दत्तद्रव्यग्राहकत्वे सति तत्सजातीयद्रव्यकर्म्मको यः पश्चाद्देयत्वेन स्वाङ्गीकारस्तज्जन्यसंस्कारवत्त्वं तत् । तादृशसंस्कारनाशकश्च कालरोगादिवत् तत्सजातीयद्रव्यदानादीत्याहुः ।

तन्न, स्मरणानाश्यभावनाख्ये तादृशसंस्कारे दानादेस्तन्नाशकत्वे च मानाभावात् ।

एतेन—विजातीयादृष्टवत्त्वमेवाधमर्णत्वम् , तादृशवैजात्यञ्च ऋणग्रहणजन्यतावच्छेदकतया सिद्धम् । ऋणत्वञ्च पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृतगृहीतदत्तद्रव्यत्वम् , अतो मृतव्यक्तिष्वपि अधमर्णत्वव्यवहारः । तादृशादृष्टनाशकञ्च ऋणसजातीयद्रव्यदानम्, युज्यते च मृताधमर्णपितुस्तादृशादृष्टनाशाय पित्र्यर्णपरिशोधनं पुत्रस्य—इति बालप्रलपितमप्यपास्तम् ।

जीवन्मुक्तस्य प्राक्तनवशात् ऋणग्रहणे जातेऽधमर्णत्वव्यवहारो न स्यात् तत्र तादृशादृष्टासम्भवात् वासनाविरहात् । एवमृणिमुक्तपितृकपुत्रस्य पित्र्यर्णपरिशोधने प्रवृत्तिर्न स्यात् , नहि निष्प्रयोजनके धनव्ययसाध्ये कर्म्मणि कश्चित्प्रवर्त्तते इति । मुक्तपितृकपुत्रस्य वृषोत्सर्गादिवत् वाचनिकत्वेन कथंचित्तदुपपादनेऽपि अस्य पिताऽधमर्ण इति व्यवहारस्य सर्वजनीनस्यापलापापत्तेः । एवमपरिशोधनस्यैव उपपातकमध्यगणनात् ऋणादाने दुरदृष्टजनकत्वस्यापसिद्धान्तत्वात् ऋणादानात् पूर्वं तदुत्पादवारणस्य ऋणादानध्वंसस्य सहकारिताकल्पनेन समर्थनीयत्वात् ॥ श्रीपतिदत्तधनग्रहीतुः पश्चात् तत्सजातीयधनदातुरपि तथात्ववारणाय शोध्यत्वेनाङ्गीकृतान्तं दत्तविशेषणम् । ग्रहणं विनापि तादृशप्रागभाववतः तथात्ववारणाय सत्यन्तम् । अपहारकस्य तथात्ववारणाय दत्तेति । 'तुभ्यं विद्याविशेषं पश्चात् दास्यामि' इत्यङ्गीकृत्य येन विद्याविशेषो गृहीतः तस्य तथात्ववारणाय उभयत्र द्रव्यपदम् । तादृशप्रागभावविधुरस्य दत्तधनादिग्राहकस्य तथात्ववारणाय विशेष्यदलम् । विजातीयद्रव्यान्तरकर्म्मकदानानुकूलप्रागभाववतो दत्तधनादिग्राहकस्य तथात्ववारणाय दत्तद्रव्यसजातीयेति । दत्तद्रव्यापहारकस्य पश्चात् तत्सजातीयद्रव्यदातुश्चोत्तरस्य तथात्ववारणाय दाने स्वानुत्तमत्वम् । भावीति स्वरूपकीर्त्तनम् । परिशोधनात् परमपि तदत्यन्ताभावसत्त्वात प्रागभावनिवेशः । यत्र परिशोधनमप्रसिद्धं तत्रापि तत्प्रागभावस्वीकारान्नानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु तदुद्देश्यकत्वाभावविशिष्टस्य ऋणदानध्वंसस्य दुरदृष्टजनकत्वम् , वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयपरिशोधनवद्वृत्तित्वसम्बन्धेन । अथवा स्वदत्तशोध्यत्वेनाङ्गीकृतधनग्राहकत्वस्वोद्देश्यकपरिशोधनवद्वृत्तित्वस-

म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्व्यक्तिविशिष्टऋणदानध्वंसस्य तथात्वमिति तु सारम्। तदुद्देश्यकपरिशोधनस्याप्रसिद्धिस्थलेऽन्योद्देश्यकशोधनमादाय सम्बन्धप्रसिद्धिरिति ॥

इत्यधमर्णवाद (१९) वीचिः समाप्तः।

अथ स्नानवाद(२०)वीचिः।

"यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः।
स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि।"

इत्यादिवचनप्रतिपादितं किं तावत् स्नानम्? इति चेत्। तत्रैकदा स्वीयबहिःसर्वाङ्गेन जलसंयोगः स्नानम्। तदर्थश्च एकक्षणावच्छिन्नस्वीयसकलबहिरङ्गानुयोगिकजलप्रतियोगिकसंयोगः स्नानमिति यावत्। तत्रैकाङ्गजलसंयोगनाशानन्तरमपराङ्गजलसंयोगः पुनस्तन्नाशानन्तरमपराङ्गजलसंयोग इति रीत्या यत्र सकलाङ्गजलसंयोगस्तत्रायं स्नातीति व्यवहारवारणाय एकक्षणावच्छिन्नेति संयोगविशेषणम्। यद्यपि तादृशसंयोगव्यक्तीनां नानात्वात्प्रत्येकं तेषां स्नाधात्वर्थत्वे गौरवात् तादृशसंयोगकूटस्यैव तथात्वे लाघवमिति तत्र तादृशकूटविरहादेव स्नातीति व्यवहारासम्भवात् कथमेकक्षणावच्छिन्नत्वं संयोगविशेषणम्, तथापि क्रमोत्पन्नविद्यमानजलसंयोगव्यक्तीनां तथात्ववारणाय एकक्षणावच्छिन्नोत्पत्तिकत्वार्थकमेकक्षणावच्छिन्नेति संयोगविशेषणमावश्यकम्। न च तत्रेष्टापत्तिः, अन्यथा पादादिमध्यदेशपर्यन्तजलसंयोगानन्तरशीर्षाद्यपराङ्गजलसंयोगेऽपि स्नातीति व्यवहारो न स्यात् तादृशसंयोगव्यक्तीनामेकक्षणानुत्पत्तिकत्वादिति वाच्यम्। तादृशसंयोगानां तत्र धारावाहिकत्वेऽपि एकक्षणोत्पन्नतादृशसंयोगकूटमादायैव तत्र तादृशप्रयोगसम्भवात्, यत्र विनश्यदवस्थकारणेन संयोगो जनितः तत्र तादृशव्यवहारस्येष्टत्वात्। न च क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वात् परक्षण इव पूर्वक्षणेऽपि तादृशव्यवहार इष्ट एव, एवं स्नानाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिकृतिमादाय स्नातीति व्यवहारः सर्वसम्मतः, अन्यथा स्थाल्यारोपणकालेऽपि पचतीतिव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम्। तथाप्येतत्क्षणे स्नातीति प्रयोगवारणाय तत्र तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात्। नचैवं तुल्ययुक्त्या पाकारम्भकाले पचतीति व्यवहारो न स्यात् इत्याशङ्कनीयम्। तत्र विक्लित्यवच्छिन्नव्यापाररूपपाकस्य तदनुकूलकृतेर्वा तदानीमबाधात्। अत्र

तादृशसंयोगकूटस्य एतल्लक्षणावृत्तित्वाभावात् न तादृशव्यवहार इति वैलक्षण्यात् अगत्या तथैव व्युत्पत्तेः स्वीकारात् इति । पुरुषान्तरीयाङ्गमादाय तादृशव्यवहारवारणाय स्वीयत्वमङ्गविशेषणम् । तथाविधकतिपयाङ्गजलसंयोगकूटस्य तथात्ववारणाय साकल्यमङ्गविशेषणम् ।

ननु सकलपदस्य व्यापकत्वार्थकतया स्वीयबहिरङ्गत्वव्यापकजलसंयोगस्यैव स्नानत्वोक्तौ दोषाभावात् कूटनिवेशनमनर्थकम्, प्रत्युत तादृशाङ्गत्वस्य :जलसंयोगकूटत्वावच्छिन्नव्यभिचारितया स्नानमात्रेऽसम्भवापत्तिश्च । न च सकलपदस्य व्यापकत्वार्थकत्वेऽपि कूटत्वानिवेशे तादृशकतिपयसंयोगानां संयोगत्वेन गुणत्वादिना वा व्यापकत्वसंभवात् तत्र स्नातीति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । जलप्रतियोगिकसंयोगत्वावच्छिन्नव्यापकताया एव निवक्ष्यत्वात् इति चेन्न ।

तादृशव्यापकताश्रयसंयोगानां विनिगमनाविरहेण प्रत्येकं स्नानपदार्थत्वे गौरवात् कूटस्यैव तथात्वौचित्यात् इत्युक्तप्रायम् । तादृशसंयोगानामङ्गत्वव्यभिचारिकत्वाद्बहिरित्यङ्गविशेषणम् ॥

ननु जलसंयोगत्वमत्र जलप्रतियोगिकसंयोगत्वं जलानुयोगिकसंयोगत्वं वा ? आद्येऽङ्गमात्रक्रियाजन्यतादृशसंयोगासंग्रहः । न च तदानीं जलादेरपि क्रियावत्त्वमावश्यकं, प्रवाहरहितजले क्रियाराहित्यस्य प्रायशः संभवात्, द्वितीये ऊर्ध्वदेशाद्गलितविपुलजलधारया यत्र सर्वाङ्गीणसंयोगा एकदैव जनिताः तत्र तादृशसंयोगानां स्नानत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् तदसंग्रहः तदानीमङ्गानां क्रियाभावेनाङ्गप्रतियोगिकत्वासम्भवात् इति चेन्न ।

प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन जलविशिष्टसंयोगत्वेनैव तेषां निवेश इति ॥ न चैवं "मान्त्रं भौमं तथा दिव्यमि"त्यादिवचनेन स्नानस्य नानाविधत्वाभिधानात् तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषां स्नानप्रतिनिधित्वेन वैदिककर्माधिकारिताप्रयोजकत्वव्यवस्थापन एव तात्पर्यात् ॥

ननु जलेजन्तूनामवगाहनसत्त्वेन स्नातीति व्यवहारापत्तिः । न चादृष्टप्रयोजनकत्वमपि तत्र विशेषणं देयमिति वाच्यम् । तदवगाहनस्याप्यदृष्टप्रयोजकत्वात्, परन्तु तेषां स्नानं न विधिविषयः विशेषानुक्तौ विधिवाक्यस्य मानवमात्रपरत्वात् । "त्वन्नीरे नरकान्तकारिणि वरं मत्स्योऽथवा कच्छपः" इति स्तवेनापि तादृशसंयोगजनितादृष्टभागिताया अपि अर्थतः प्रतिपादनात् तद्विशेषणेनापि तस्य वारणासम्भवात् । न च वैदिककर्माधिकारिताप्रयोजकत्वेन तादृशसंयोगविशेषणात् नैष दोषः, तेषां वैदिककर्माधिकारित्वस्य शास्त्राप्रतिपादितत्वेन तदीयसंयोगानां तदप्रयोजकत्वात् इति वाच्यम् । यादृशस्नानानन्तरं किमपि वैदिककर्म

नानुष्ठितं तादृशस्नानासंग्रहप्रसङ्गात् इति चेन्न ।

'अवगाहते, मज्जती'तिवत् 'स्नाती'तिव्यवहारस्य इष्टत्वात्, परन्तु तेषां स्नानं न विधिविषयः विशेषानुक्तौ विधिवाक्यस्य मानवमात्रपरत्वात्, अन्यथा तुल्यतुक्त्या पश्वादीनामपि स्नानानभ्युपगमे तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य उन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः ।

केचित्तु पापनाशा-दृष्टान्यतरप्रयोजकत्वविशेषणमपि तत्र देयम्, जलजन्तूनामवगाहस्य तदप्रयोजकत्वात् न तत्संग्रहः, नित्यस्नानस्यापि अदृष्टविशेषात्मकवैदिककर्माधिकारित्वप्रयोजकत्वात् नित्यकर्म्मणोऽपि फलजनकत्वस्य न्यायसम्मतत्वाच्च न तदसंग्रहः । अस्पृश्यस्पर्शनानन्तरस्नानस्यादृष्टाप्रयोजकत्वेऽपि पापविशेषनाशप्रयोजकतया न तदसंग्रहः । न चाशौचादिकालीनवैधस्नानस्यासंग्रहः, इष्टत्वात् । न च तत्र स्नातीतिव्यवहारः कथं लोकानामिति वाच्यम् । तत्र तादृशव्यवहारस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रामाणिकत्वे तु स्नाधातोरवगाहनार्थकत्वेनैवोपपत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अङ्गत्वन्तु चेष्टावत्त्वं, चेष्टात्वन्तु क्रियात्वव्याप्यजातिविशेषः, अत एव तत्तदङ्गानां प्रातिस्विकरूपेण तावदन्यतमत्वेन वा निवेशे एकाङ्गरहितस्य स्नानासंग्रह इति प्रत्युक्तम् । न चैकाङ्गरहितस्य स्नानासंग्रहस्तथापि दुर्वार एव तादृशसंयोगानां स्वीयाङ्गत्वव्यभिचारित्वात् इति वाच्यम् । स्वसमानकालीनत्वस्याप्यङ्गविशेषणत्वात् । बहिष्ट्वन्तु यद्यन्न बहिष्ट्वव्यवहारस्तत्तद्भेदकूटवत्वं प्रकारान्तरेण दुर्वचत्वात् । यद्यदङ्गे बहिष्ट्व व्यवहारस्तावदन्यतमत्वेन तस्य निवेशे पुनर्बहिष्ट्वविशेषणं न देयमेव । एतादृशस्नानघटकपदार्थे स्नाधातोः शक्तिर्लक्षणा वा इत्यन्यदेतदिति प्राहुः ।

नव्यास्तु बहिष्ट्वविशेषणं न देयमेव बहिरङ्गसंयोगदशायामन्तरङ्गेऽपि संयोगा जायन्ते लोमविवरद्वारा तत्रापि जलप्रवेशात्, अत एव एकदा सर्वाङ्गीणजलसंयोगः स्नानमिति देवीपुराणोक्तिरपि सङ्गच्छते इति किं बहिष्ट्वनिर्वचनेन क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वात् बहिरङ्गमात्रसंयोगक्षणे तद्व्यवहाराभावेऽपि क्षतिविरहादित्याहुः ॥

इति स्नानवाद(२०)वीचिः ।

अथ रघुनाथ शिरोमणिविरचितो वाजपेय-वाद (२१) वीचिः ।

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखंडानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥ १ ॥

अपूर्वं आहत्येति । स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्य्यं स्थायि स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति बोधादपूर्वोपस्थितेर्वा प्राक् स्वर्गकामस्य यागः कार्य्यं इति बोधयितुं न शक्यते इत्यर्थः । शक्यत इत्यस्य स्वर्गकामे स्वर्गकामयागकार्य्यत्वयोरन्वयप्रयोजकरूपस्य योग्यतावच्छेदकस्य नियोज्यत्वस्य घटे जलाहरणयोग्यतावच्छेदकछिद्रेतरत्वस्येव भानासंभवादिति शेषः । यथा घटे छिद्रेतरत्वं विनाजलाहरणं न सम्भवतीति छिद्रेतरत्वं योग्यतावच्छेदकं, तथा स्वर्गकामस्य यागविषयककार्य्यताबोधं विना यागः कार्य्यो न भवत्यतः स एव योग्यतावच्छेदक इति भावः ।

ननु यथा घटेन जलमाहरेदित्यत्र पदादनुपस्थितमपि छिद्रेतरत्वं घटे योग्यतावच्छेदकतया भासते तथा नियोज्यत्वस्य योग्यतावच्छेदकतया स्वर्गकामे कुतो भानं न भवतीत्यत आह स्वर्गकामेति । यद्वा आहत्य स्वर्गकामस्य यागः कार्य्यं इति बोधो लिङा न जननीयः तस्य नियोज्यत्वेन तस्मिन् शाब्दबोधे भानं विनेत्यर्थः । ननु तर्हि नियोज्यत्वेन स्वर्गकामस्य यागकार्य्यताबोधे भानं भवत्वित्यत आह स्वर्गकामेति । स्वर्गकामस्य यागे नियोज्यत्वेन योऽन्वयस्तत्र यागनिष्ठेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपयोग्यताया ज्ञानाभावादित्यर्थः । तन्मते काम्ये कामिन इष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानं विना कार्य्यताबोधानुदयाद्यागनिष्ठेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वं पुरुषे ममेदं कार्य्यमिति बोधविषयान्वयस्य योग्यतावच्छेदकम्, इष्टसानत्वप्रकारज्ञानविषयत्वं तु यागस्य न सम्भवति इष्टस्वर्गस्य कालान्तरभावित्वात् यागस्य च क्षणिकत्वादिति भावः । ननु "शुचिः संध्यामुपासीते" त्यादौ नित्ये फलविरहाद्यथेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानं विनापि शुचिनियोज्यकं संध्यावन्दनविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो जायते, तथात्रापि स्वर्गकामनियोज्यको यागः कार्य इत्यनुभवः कुतो न जायते ? अविशेषादिति प्रश्ने विशेषमाह कामनाविशिष्टस्येति । तथाच तत्र नित्ये कार्य्यताबोधे शौचादिमत्त्वमेव योग्यतावच्छेदकमिह तु काम्ये कार्ये कामिनोऽन्वये इष्टसाधनत्वज्ञानविषयत्वमेव योग्यता तस्याश्च ज्ञानं क्षणिके नास्तीति भावः । ननु तर्हि तत्र कीदृशोऽन्वयबोधः ? अत्र परिष्कृतं निर्णयकारमतम्–आदौ स्वर्गकामस्येदं कार्यमिति बोद्धुर्यागविषयकं कार्यं

स्थापि, स्वर्गसाधनत्वस्य प्रागनवगमात् कथं वाच्यसम्बन्धरूपा लक्षणापीति वाच्यम्, गो सदृशो गवय इत्यत्रेव सामान्यतस्तद्वाच्यस्यावगमात् प्रवृत्तिनिमित्तविशेषस्यैव प्रागनवगमात् इति संप्रदायनिर्णयः। वाजपेयपदोपस्थापितस्वार्थेनैव सममभेदान्वयान्न तत्र लक्षणा। ननु प्रवृत्तिनिमित्तविशेषस्य प्रागपरिचयात् कथं तस्य स्वार्थानुभावकतेति चेत्। उत्तरकालमेव कथं तव प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिचयः। अङ्गोपाङ्गविधिपर्यालोचनयाविशेषोपस्थितिरिति चेत्। ममापि तावत् पर्यालोचनानन्तरमेव वाजपेयपदं स्वार्थमनुभावयतु 'इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती'त्यत्र मधुकरपदमिव प्रागास्तां युक्तमेवेत्याहुः।

तृतीया च फलकरणत्वमाह फलसाधनत्वमात्रस्य लिङनभिहितत्वान्नाभिहितार्थता, वाजपेयपदं स्वपरं तृतीया तु विशेषणत्वे, तत्त्वं च वाच्यवाचकभावेन पदवाच्यत्वविशिष्टे लक्षणामपेक्ष्य पदलक्षणैव लघीयसी वाजपेयपदवाच्याभिन्नयागे वाजपेयपदोत्तरतृतीयार्थकरणत्वान्वयानुपपत्तेः, नीलं घटमित्यादौ विशेषणविभक्तेः कर्मत्वादिवाचकत्वे तदन्वयस्यैव विशेषणविशिष्ट इति तु युक्तम्। नच द्रव्यालाभः,वाजपेयपदादुपस्थित एव तथात्वकल्पनात् उपस्थितत्यागेऽन्यकल्पनागौरवात्।

अत्रेदं विभाव्यम्–अस्तु तावत् वाजपेयसाध्यत्वमुपलक्षणमेव, तथापि न क्षतिः, तथाहि एकस्य द्वयमित्यन्वयबोधानन्तरं यागमात्रे तत्फलसाधनत्वबाधात् प्रतीतसामानाधिकरण्यकं वाजपेयसाध्यत्वमेव व्यावर्त्तकमवगम्यते, असमानकालीनस्यापि सामानाधिकरण्ये व्यावर्त्तकत्वानपायात्, यागमात्रे च तत्साधनत्वबाधानवतारे तवापि कर्मनामधेयताकल्पनानवकाशात्, अवच्छेदकनिश्चयेऽपि फलकारणताबोधस्य निष्परिपन्थित्वात्, स्वर्गेऽग्निष्टोमादिसाध्यतावच्छेदकस्येवात्रापि फलसाधनतावच्छेदकस्योत्तरकालकल्प्यत्वात्। अस्तु वाऽन्वयबोधे तद्विशेषणमेव वाजपेयसाध्यत्वेनाग्निष्टोमादिव्यावृत्ततया उपस्थिते कर्म्मविशेषे तादृशफलसाधनत्वान्वयः। समानकालीनत्वं तु त्वदुक्तविरहादेव नान्वीयताम् गोसदृशो गवय इत्यादौ गवयपदवाच्यताबोधे गोसादृश्यादिकं विशेषणमेव, वाच्यताद्यन्वये तु गौरवेण न तथेति तदीदृशान्वयबोधयोर्भेदानाकलनेनोपलक्षणविशेषणविकल्पनमन्यत्रापि निरवकाशम्, अत एव 'वह्निसाध्यत्वेनोपस्थिते पाके इष्टसाधनत्वावगमः। न च तत्र वह्निसाध्यत्वमुपलक्षणमेव,पाकमात्रस्यैव तत्साध्यत्वादिति, एवं तादृशकल्पनायामपि 'वह्निविशेषेण पचेत, रथेन यायादि'त्यादावगतेः।

वस्तुतस्तु समानकालीनत्वप्रवेशेऽपि न विरोधः, तथाहि फलस्वरूप-

योग्यत्वस्य ज्ञानं प्रवर्त्तकं, तच्च तदवच्छेदकधर्म्मवत्त्वम् ओदनादिसाधनतावच्छेदकादिपर्यवसन्नम्, तस्य चैककालेऽपि समावेश इति कुतो विरोधः । संशयनिश्चयसाधारणफलोपधानज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तु न विरोध इति कश्चित् ।

इति रघुनाथशिरोमणिविरचितो वाजपेयवाद(२१)वीचिः ।

अथ रघुनाथशिरोमणिविरचितो नियोज्यान्वयवाद (२२) वीचिः ।

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

अत एव वाजपेयेनेत्यादि । अत्र तावदेकस्य द्वयमिति वा विशिष्टवैशिष्ट्येन वाऽन्वयः ? आद्ये "यथा यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदि"त्यत्र हविषि प्रथममुभयत्वान्वयबोधकल्पनायां वाक्यभेदापत्त्या युगपद्वृत्तित्वप्राप्तेरुभयत्वस्य चान्वयात्तादृशनिर्वापप्रयोजकत्वं हविरार्त्तिसम्बन्धमात्रस्यावगम्यते न तूभयत्वावच्छिन्नस्यैव तस्य विशिष्टानुपस्थितेः, इत्थं च प्राकरणिकोभयत्वमुभयमित्यनेनानूद्यते न तु विवक्षितं, तद्वदिहापि एकत्र यागे धर्म्मिणि तथाविधफलसाधनत्वं वाजपेयसाध्यत्वं चान्वियात्, एवं च फलसाधनतायां यागत्वमात्रस्यैव प्रयोजकत्वलाभात् तस्य च यागमात्रवृत्तितया यागमात्र एव तदर्थिप्रवृत्तिप्रसङ्गः । न च वाजपेयसाध्यत्वमुपलक्षकम्, अनतिप्रसक्तस्योपलक्ष्यतावच्छेदकस्यैकस्याभावात् यागत्वस्यैव तथात्वेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । द्वितीये तु विशिष्टवैशिष्ट्यस्यैककालीनतत्त्वानतिरेकितया विरोधो दुर्वारः । तस्माद् वाजपेययागयोरभेदान्वयः, स च वाजपेयपदस्य तद्वाच्यपरतया समर्थनीयः । न च वाजपेयपदवाच्यत्वेन ज्ञायमानमिति ज्ञानं न तु स्थायिस्वर्गसाधनमित्याकारकं पुरुषस्य नियोज्यत्वान्वयबोधे इष्टसाधनत्वस्य ज्ञायमानस्य योग्यतानवच्छेदकत्वात्, अनिष्टसाधनेऽपि तथाज्ञाने ममेदं कार्य्यमिति बोधोदयात् । वस्तुत इष्टसाधनेऽपि तथाज्ञानविरहेऽपि ममेदं कार्य्यमितिबोधानुदयाच्च । एवं सर्वत्र परत्र चिन्तनीयम् । एतच्चापूर्वविषयकं कार्यताज्ञानं न तु यागविषयकम्, तस्य स्थायित्वेन ज्ञानासम्भवात् तत्काले तस्य क्षणिकत्वनिश्चयात्, ततो मम नियोज्यस्येदं कार्य्यं स्थायिस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमित्याकारकं पुनरपूर्वकार्य्यताज्ञानं, न तु ममेदं कार्य्यमित्येतावन्मात्राकारं तुल्ययुक्त्या सर्वत्र

कार्य्यताबोधे नियोज्यत्वस्य स्थायित्वस्य स्वर्गसाधनत्वस्य च योग्यतावच्छेदकस्यावश्यं भानाङ्गीकारात्। एवं सर्वत्र परत्र बोध्यम्। एवमपूर्वकार्य्यताज्ञानेऽपि बोद्धा विमृशति, अपूर्वजनिका तावत् कामिकृतिः, सा च यदि यागविषया भवति तदैवापूर्वं जनयितुं शक्नोति न त्वन्यथा अन्यतस्तदनिष्पत्तेः, कामिकृतिश्च यागविषया तदा भवति यदि यागः काम्यसाधनं स्यात् काम्यसाधनतया ज्ञात एव कामिनः कार्यताधीनियमात्। एवं यागस्य स्वर्गसाधनत्वमुपादानेनावगत्य काम्यमानस्वर्गसाधनत्वेनावगम्यमानो यागोऽधिकरणीभूतस्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कार्यं इत्याकारकं तृतीयं ज्ञानम्, अयमेवाधिकारित्वेनान्वयः, तत आख्यातसामान्ये क्लृप्तश्चैत्रः पचतीत्यादाविव स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमानिति कर्तृत्वेनान्वयबोधश्चतुर्थः, ततः स्वर्गकामस्येदं कार्यमहमपि स्वर्गकामस्तस्मान्मम स्वर्गकामस्य नियोज्यस्येदं कार्यं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति युक्तिपुरःसरं यागे यष्टुः प्रवर्त्तकं प्रतिसन्धानमिति पञ्चमं ज्ञानमिति पञ्चापि ज्ञानानि शब्दजान्येव, विधेः प्रवृत्तिनिर्वाहकतया तावत्पर्यन्तमाकाङ्क्षाया अपरिपूर्त्तेरिति।

तदसङ्गतम्, ममेदं कार्यमितिद्वितीयबोधस्यान्विताभिधानानुपयोगेन वैयर्थ्यात्। एवं विधेः प्रवर्त्तकतायाः परंपरयाप्युपपत्तेर्न यागकार्यताज्ञानमपि शाब्दमिति। एवमधिकारित्वादिनाऽन्वयबोधश्चिन्त्यः। तस्मात् प्रथममपूर्वे नियोज्यत्वेनान्वयः, उत्तरकालमाख्यातसामान्ये, क्लृप्तश्चैत्रः पचतीत्यादाविव यागानुकूलव्यापारवानिति कर्तृत्वेनान्वयबोध इत्यन्वयबोधद्वयमेव समीचीनम्। प्रवर्त्तकं तु ज्ञानं नैयायिकानामिवानुमानिकमिति दिक्।

अत्रेदमालोचनीयम्—यथा नियोज्यत्वमन्वयप्रयोजकं भासत इत्यभ्युपगमस्तथा चिकीर्षावत्त्वप्रवृत्तिसामग्रीमत्त्वादिकमपि किमिति न भासते? विनिगमनाविरहात्। न च येन यद्योग्यतावच्छेदकत्वेन गृहीतं तदेव तस्य भासत इति वाच्यम्। एवमपि यथा स्वर्गकामयागकार्य्ययोरन्वयप्रयोजकत्वं न भवति स्वर्गकामस्यापि यागकार्यबोधाभावे यागकार्यतानुदयात्तथा नियोज्यत्वमपि योग्यतावच्छेदकं न स्यात्, क्वचिन्ममेदं कार्यमिति बोधवतोऽपि चिकीर्षादिविरहेण यागकार्यताऽनिर्वाहात्। एवं चिकीर्षावत्त्वादिकमपि न योग्यतावच्छेदकम्, तत्सत्त्वेऽपि कदाचित् प्रतिबन्धकेन कृतेरनुत्पत्तेः कार्यतानुदयादिति। किञ्च शाब्दबोधे सत्यवश्यं योग्यतावच्छेदकं भासते तदा कथं नियोज्यत्वं भासेत? तद्योग्यतावच्छेदकस्येष्टसाधनत्वादिकस्य पुरुषे भानं विनापि। न च तदपि

भासत इति वाच्यम्, एवमिष्टसाधनत्वस्यापि योग्यतावच्छेदकं भासत इत्यनवस्था स्यात्। न चात एव योग्यतावच्छेदकातिरिक्तेति विशेषणं देयमिति वाच्यम्। शाब्दबोधे योग्यतावच्छेदकस्य भानं विना शाब्दबोधो न जायत इत्येव योग्यतावच्छेदकं भासते, एवं च योग्यतावच्छेदकमपि यच्छाब्दबोधे भासते तद्योग्यतावच्छेदकभानं, विना कथं भासेतेति।

नन्वेतत् सर्वं घटेन जलमाहरेत्यत्रापि सम्भवति, तथाहि यथा घटत्वं न जलाहरणयोग्यतावच्छेदकं तथा च्छिद्रेतरत्वमपि न भवति कदाचित्सच्छिद्रेणापि घटेन भाविना दूरस्थेन च जलाहरणासम्भवात्, एवं छिद्रेतरत्वं योग्यतावच्छेदकं तद्योग्यतावच्छेदकं च छिद्रवैधर्म्यं तदभाने कथं तद्भानं, तस्यापि भानाङ्गीकारेऽनवस्थेति चेन्न।

तत्रापि तदुपरि दूषणमस्माभिर्दीयत एव, एवं च बाधविरह एव योग्यता, यागस्य च स्वर्गसाधत्वेन बाधप्रमानुदयाद्याग इष्टसाधनम् इति शाब्दबोधो नैयायिकानामिति नापूर्ववाच्यता लोकेऽपीति दिक्।

तद्बोधोपयोगे सतीति। ममेदं कार्यमिति बोधोपयोगे सतीत्यर्थः। अन्यथा विशिष्टस्य तद्बोधे हेतुत्वं न स्यात्, विशेषणे कामनायां हेतुत्वस्याभावादिति भावः। कामनायास्तद्बोधोपयोगे द्वारमाह—सा चेति। कामनाया उपयोगी इत्यर्थः। एवं च नियोज्यत्वेन स्वर्गकामस्य कार्यान्वयप्रयोजकं स्वर्गसाधनत्वज्ञानं सिद्धमित्याह एवञ्चेति। नियोज्यान्वययोग्यतेति योग्यतापदं तज्ज्ञानपरं, तदनन्तरं च भवतीत्युपेयमिति पूरणीयमतो नानन्वयः, अन्यथा स्वर्गसाधनत्वज्ञानमेवाप्रयोजकत्वेन योग्यतेति स्वर्गसाधनताबोधे सति नियोज्यान्वययोग्यतेत्यन्वितं स्यात्।

ननु यदि स्वर्गसाधनताज्ञानमन्तरेण योग्यताज्ञानविरहात् लिङा क्रियाकार्यत्वं बोधयितुमशक्यं तदा यागे स्वर्गसाधनताबोधः प्राथमिकोऽस्त्वित्यत आह नचेति। ननु स्वर्गकामनारूपविशेषणज्ञानजन्ये कार्यताज्ञाने सर्वमेव दूषणमुपपद्यते, अस्माकं मते तु लिङेष्टसाधनतां बोधयतीत्यतो नानुपपत्तिरित्यत आह इष्टसाधनतेति। तथाऽन्वयस्वीकारे योग्यता प्रकृते साधनत्वबाधादयोग्यत्वान्न साधनताया अन्वयः सम्भवतीत्येके।

ननु कार्यताविधिपक्षेऽपि नियोज्यत्वेनान्वय इति तद्योग्यतासम्पत्तये प्रथमं यागस्येष्टसाधनताबोधोऽङ्गीक्रियताम्, इष्टसाधनताविधिपक्षे तु नियोज्यत्वेनान्वयस्यानभ्युपगमात् प्रथमं यागेष्टसाधनताज्ञानं क्वोपयुज्यत इत्यत आह इष्टसाधनतेति। इष्टसाधनताविधित्वेनैव तदुपयोगो न तु

योग्यतया इति तस्याः पदा तया प्रथमं यागस्य तद्बोधानुसरणमित्यर्थ इत्यन्ये ।

ननु कार्यताविधिपक्षेऽपि यदि इष्टसाधनतया यागादिबोध आवश्यक इति कथं मतभेद इत्यत आह कार्यताविधिपक्षेऽपीति। अन्वयप्रकारतया अन्वयप्रयोजकतयेत्यर्थः। तथाच कार्यताविधिपक्षे योग्यतारूपतयेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानम्, इष्टसाधनताविधिपक्षे पदार्थतयेति मतभेद इत्यर्थः। अपदार्थस्यापि परनये योग्यताबललभ्यस्य शाब्दधीविषयत्वाच्छाब्दमित्युक्तं, तच्च शाब्दधीविषयाथकम्। नन्वेतावतापि कथमपूर्वस्य वाच्यत्वसिद्धिरत आह अत इति । इष्टसाधनत्वेन यावत् कार्यानुपस्थितिस्तावत्तत्र योग्यताविरहान्नियोज्यत्वेन नियोज्यस्यान्वयबोधोऽनुपपन्नः । न च यागस्येष्टसाधनत्वोपस्थितिः सम्भवति क्षणस्थायित्वेन साक्षादसाधनत्वात् घटकस्यानुपस्थित्या परंपराया दुर्ज्ञेयत्वात् तदतिरिक्तस्य साधनत्वस्याभावात्, अतः स्थिरे एव कार्ये इष्टसाधनत्वेनोपस्थिते नियोज्यत्वेन स्वर्गकामस्यान्वयधीः, स्थिरकार्यस्योपस्थितिस्तत्र लिङ्शक्तिमन्तरेणानुपपन्नेति लिङस्तत्रैव शक्तिर्न तु स्वर्गसाधनत्वादिरूपेण, अतः कार्यत्वं तत्रैवान्वितं न तु समभिव्याहृतक्रियायामित्यर्थः । यद्यपि शाब्दबोधात् पूर्वमपूर्वे स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानमसम्भवि अपूर्वस्यान्वयबोधात् पूर्वमज्ञानात्, तथापि परनये बोधनीयपदार्थे योग्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने क्वचित्तस्य ज्ञानं तथा, एवं च प्रकृते कामिकार्यत्वान्वयप्रयोजकं काम्येष्टसाधनत्वं योग्यता, सा च लिङ्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने घटे कामिकार्ये जलाहरणरूपकार्यसाधने ज्ञायते इति तज्ज्ञानं शाब्दधीहेतुर्भविष्यतीति वदन्ति।

मिश्रास्तु स्वर्गकामः स्वनियोज्यकयागविषयकस्थायिस्वर्गसाधनकार्यक इत्येव परनये प्रथममन्वयः, अत एवाख्यातार्थविशेष्यतया स्वर्गकामस्य संख्यान्वयित्वमिति स्वर्गकाम इत्यत्र प्रथमा । तत्र स्वनियोज्यकत्वस्थायित्वं स्वर्गसाधनत्वं च कार्ये अपूर्वे एवान्वेति न तु यागे, तस्य क्षणिकत्वेन स्थायित्वे बाधात् । न च स्थायित्वाद्युपस्थापकपदाभावात् कथं तदन्वय इति वाच्यम् । व्यक्तमिदं मूलग्रन्थ एव। अस्तु वा उपस्थितेस्वगृहीतांशसंसर्गकेषु स्थायित्वस्वर्गसाधनत्वकार्यत्वेषु लिङ्शक्तिरित्यादिनाऽभिधानाल्लिङ एव तदुपस्थापकत्वात् । विषयत्वं च यागापूर्वयोः सम्बन्धविधया भासत इत्यपि मूल एव सुव्यक्तम् । यद्वा नियोज्यत्वस्येव स्थायित्वादीनामपि योग्यतावच्छेदकतयैव भानमपूर्वरूपकार्ये । नचैवं नियोज्यत्वेनैव स्वर्गकामस्यान्वयेऽधिकारिणोऽलाभे प्रवर्त्तकत्वानुपपत्ति-

रिति वाच्यम् । प्रथमतस्तथाभ्युपगमेऽप्युपादानबलेन कर्तृत्वाधिकरित्वयोरपि लाभात्। तथाहि पूर्वोक्तोपादानेन काम्यस्वर्गसाधनं याग इति प्रथमम् यागोऽधिकारीभूतनियोज्यस्वर्गकामकार्यं इति द्वितीयं, ततो यागकृतिस्तद्द्वारं विनानुपपद्यमाना कर्त्तारमाक्षिपति, तथाच स्वर्गकामो यागानुकूलव्यापारवानिति तृतीयं, प्रवर्त्तकत्वं च नयायिकानामिवानुमानिकमित्याहुरिति दिक् । अधिकन्त्वालोकादावूह्यम् ।

इति श्रीशिरोमणिभट्टाचार्यकृतौ नियोज्यान्वयवादवीचिः(२२) सम्पूर्णः ।

अथ पाकजवाद (२३) वीचिः ॥

अथ रूपनाशादेः पाकजन्यत्वं विचार्यते । तत्र परमाणौ समवायेन द्रव्याभाववति पाकजरूपोत्पादविनाशौ न तु द्व्यणुकादाविति वैशेषिकवृद्धाः ।

नव्यास्तु द्व्यणुकादावपि पाकजो रूपनाशो भवत्येव । पाकजरूपोत्पादस्तु परमाणावेव द्व्यणुकाद्यवयविनि च रूपजरूपमेवेति वदन्ति ।

नैयायिकास्तु अवयविनि पाकजरूपोत्पादविनाशावामनन्ति । तत्र समवेतद्रव्यं पाकजरूपनाशवन्न वा, समवेतद्रव्यं पाकजरूपवन्न वेत्याकारिका विप्रतिपत्तिः ।

अत्र प्राचीनवैशेषिकाः । हस्तादौ मणिसंयोगदशायां वह्निसंयोगाद्दाहोत्पत्तिवारणाय संयोगसम्बन्धेन मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, एवं पाणौ मणिसंयोगदशायां तदवयवे दाहवारणाय स्वसंयुक्तसमवायित्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, हस्तारम्भकावयवादिपरमाणुपर्यन्तेषु दाहवारणाय स्वसंयुक्तसमवायिसमवायित्वादिगुरुतरानन्तसम्बन्धेनानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः, एवं मण्यादौ दाहवारणाय तादात्म्येन मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वम् , मण्यारम्भकावयवादिपरमाणुपर्यन्तेषु दाहवारणाय स्वसमवायिसमवायित्वादिसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् , तथाच लाघवेन रूपनाशत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वादेव दाहापत्तिविरहात् । दर्शितानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो न कल्पनीयः । न च तथापि अन्त्यावयविनि दाहापत्तिरावश्यकीति वाच्यम्। एतावता संयोगसंबन्धेन मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वे समागतेऽपि उक्तदिशाऽवयवे तदवयवादौ च दाहवारणाय स्वसंयुक्तसमवायित्वादिसम्बन्धेनानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनानिरासात् । यद्वा विलक्षणविशेषणतासम्बन्धेन रूपनाशत्वावच्छिन्नं प्रति सम-

धित्वेन विशिष्टबुद्धि प्रत्येव तादृशाभावप्रत्यक्षनिश्चयस्याप्रतिबन्धकतायां अनुभवविरोधापत्तेः, अत एकत्र द्वयमिति न्यायेनापि अभावत्वघटोभयप्रकारकस्याभावप्रत्यक्षस्य घटांशे निर्द्धर्म्मितावच्छेदकतया तादृशबाधाप्रतिबध्यतया तस्योत्पत्तौ बाधकाभावात् नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिर्न सम्भवतीति ।

तन्न, अवृत्तित्वज्ञानस्य निर्द्धर्म्मितावच्छेदकताकबुद्धिं प्रत्यपि विरोधितयः प्रतियोगितासम्बन्धेन घटादिमदवृत्तित्वज्ञानकाले तादृशप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात् ,एवं भूतलादौ घटाद्यारोपे सति तेन प्रतिबन्धात् भूतलं घटाभाववदित्यादिप्रत्यक्षासम्भवेऽपि नेत्यादिप्रत्यक्षापत्तिः। न चैवं तादृशनिश्चयाभावानामपि इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतादिभिः प्रत्यक्षादिज्ञाने अपेक्षणाऩापत्तिरितिवाच्यम्। घटादिप्रत्यक्षसाधारणधर्मावच्छिन्नं प्रति हेतुभूतैरिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतादिभिरभावोपनीतभानसाधारणधर्मावच्छिन्नं प्रति हेतुभूतानामुक्तबाधनिश्चयाभावानां सामग्रीत्वन विशेषसामग्रीत्वेन वा अपेक्षायाः सम्भवात् कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकात् प्रमेयत्वादिदिप्रकारकाच्च ज्ञानात् घटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षानुदयेन समवायस्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव कारणताघटकसम्बन्धास्यावश्यकत्वेन घटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षपूर्वं घटध्वंसादिज्ञानासत्वस्थलेऽपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताघटितसम्बन्धेन ज्ञानात् व्यभिचारो दुर्वार एव ।

यत्तु–प्रतियोगिज्ञानस्य घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वादिनैव कारणत्वम्, कार्यतावच्छेदकञ्च घटत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपिताभावनिष्ठालौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षत्वम्, एवञ्च न क्वापि व्यभिचारो न वा नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षापत्तिः, तस्य यावत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य चासर्वज्ञानामभावात् सर्वज्ञानान्तु दर्शितबाधानवतारणे यत्किञ्चित्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षस्यैव सम्भवात् , एवञ्च घटाभावत्वादिना पटाभावभ्रमोपगमेऽपि न क्षतिः, तस्य घटत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् व्यभिचाराभावाच्च— इति, तन्न, यत्र नेत्याकारकमभावप्रत्यक्षं प्रसिद्धं कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तञ्च तत्र व्याघात एव ।

अथ यद्यभावप्रत्यक्षं प्रतियोग्यविषयकं भवेत्तर्हि यावत्प्रतियोगिज्ञानकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तमपि स्यात् इत्यभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोग्यविषयकत्वे यावत्प्रतियोगिज्ञानासमवधानमित्येव ब्रूम इति कुतो व्याघात

इति चेन्न

सामग्रीसत्त्वे कार्य्यस्यावश्यकत्वात्, अस्ति च यत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतादिरूपा सामग्री, दर्शितस्थले यावत्प्रतियोगिज्ञानघटिता च सा भवत्येवेति, अपि च संख्या नास्तीत्यादिप्रत्यक्षे परिमाणादीनामप्यभावांशे विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन भानापत्तिरेतावता प्रयासेनापि वारयितुं न शक्यते

अथैतादृशन्यायेन परिमाणादिभाने तादृशप्रत्यक्षस्य संख्यादिप्रकारकज्ञानकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिरिति चेत् ।

किं प्रयोजनक्षतिभिया सामग्री कार्य्यं नार्ज्जयिष्यतीति स्यादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया भूतलादिविशिष्टविषयकघटत्वादिविशिष्टप्रकारकाभावत्वविशिष्टचाक्षुषत्वादिकमेव कार्य्यतावच्छेदकमुक्तबाधाभावादिकार्य्यतावच्छेदकम्, धर्माणाञ्च तद्व्यापकतया सामान्यसामग्रीत्वेनैव तेषामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासहकारित्वान्नोपदर्शितबाधकाले नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्यकामेनापि वाच्यम्, एवञ्च घटत्वादिविशिष्टप्रकारकानुभवत्वादिलक्षणघटत्वादिप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकधर्म्माणामपि तद्व्यापकतया घटत्वादिप्रकारकज्ञानानामपि सहकारित्वनिर्वाहात् तेषामभावप्रत्यक्षं प्रति स्वतन्त्रकारणताकल्पनं व्यर्थमेव, संख्या नास्तीतिप्रत्यक्षे दर्शितपरिमाणादिविषयकत्वापत्तिरप्यापाद्याप्रसिद्ध्यैव निरसनीया, सर्वत्राभावे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यैव प्रतियोगिनः प्रकारत्वोपगमात् । न चोक्तधर्मस्य इदन्त्वप्रकारकप्रतियोग्यविशेषितप्रत्यक्षसाधारण्याभावात नेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताजन्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । इदन्त्वप्रकारकाभावचाक्षुषत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । न चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताबलात्तादृशचाक्षुषादावभावत्वस्य प्रकारत्वेन भानम् इदन्त्वानुपस्थितौ चाभावत्वस्य निर्विकल्पकं दुर्वारमभावत्वस्य चाक्षुषादिरूपेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतावच्छेदकस्य घटत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकाभावत्वेन समं व्यापकाभावेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानादीनां तस्याः सहकारित्वासम्भवादिति वाच्यम् । इन्द्रियसम्बद्धविशेषणविशेषणताया अपि घटत्वादिप्रकारकत्वादिविशेषिताभावत्वादिचाक्षुषत्वादिकमेव जन्यतावच्छेदकमित्यभ्युपगमात् ।

परमार्थतस्तु अभावचाक्षुषत्वादिकमेव इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतादिजन्यतावच्छेदकमिदन्त्वाद्याकारकाभावचाक्षुषस्य घटत्वादिविशिष्टाप्रकारकस्यालीकतया घटत्वादिप्रकारकज्ञानदर्शितज्ञानाभावादिकस्यैव चक्षुःसंयुक्तविशेषणतादेरभावचाक्षुषदिसामग्रीत्वं कल्प्यते ॥ समाप्तोऽयम् ॥

॥ श्री परब्रह्मणेनमः ॥

अथ महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्यकृतः

(१४) स्वर्गवादवीचिः ॥

दुःखासम्भिन्नत्वादिविशिष्टसुखत्वं स्वर्गपदशक्यतावच्छेदकमिति सिद्धान्तः। आदिपदेनानन्तरदुःखग्रस्तभिन्नत्वाभिलाषोपनीतत्वयोः परिग्रहः।

अत्र दुःखासम्भिन्नत्वं न दुःखानवच्छेदकशरीरावच्छिन्नत्वम्, दुःखानवच्छेदकीभूतखण्डशरीरावच्छिन्नेऽस्मदादिसुखे चक्रवर्तिराजसुखे चातिव्याप्तेः। नापि दुःखानवच्छेदकत्वस्यैककालीनशरीरद्वयावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छिन्नत्वम्, दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छिन्नत्वं वा, स्वर्गिणामपि मरणकालीनदुःखपातभीरुत्वजन्यदुःखश्रवणात्।

अत्रोच्यते—तादृशदुःखश्रवणस्य संसारनिन्दामात्रे तात्पर्यम्, वस्तुतः स्वर्गिशरीरावच्छेदेन मरणदुःखादिकमपि नेति तत्त्वम्। नन्वेवं स्वर्गिशरीरावच्छेदेन यदि दुःखं नास्ति तदा स्वर्गिणः सुखभोगानन्तरं मुक्तिर्न स्यात्, चरमदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वात् स्वर्गिणश्चरमदुःखासम्भवात्, इति चेत्, मैवम्, ब्राह्मणशरीरमेव चरमदुःखसाधनम्, अन्यथा शूद्रशरीरावच्छेदेनापि मुक्तिप्रसङ्गात्। स्वर्गिशरीरे च न ब्राह्मणत्वम्, तत्प्रयोजकादृष्टाजन्यत्वादिति स्वर्गिणोऽपि शरीरान्तरं विना न मुक्तिः, किन्तु ब्राह्मणशरीरपरिग्रहादेव। न च श्रवणमननादावेव ब्राह्मणशरीरं हेतुर्न तु चरमदुःखेऽपि इति शूद्राणामपि मुक्तिरिष्यते, अतो दुःखाभावे स्वर्गिणो भोगानन्तरं मुक्तेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्। ब्राह्मणशरीरस्य विनिगमनाविरहेण चरमदुःखं प्रत्यपि हेतुत्वात्, अन्यथा ब्राह्मणशरीरेणैव मुक्तिरिति बहुतरश्रुतिस्मृत्यादिविरोधप्रसङ्गात्। न चैवं स्वकीयनिखिलाशुभकर्मजदुःखभोगानन्तरं स्वर्गे सति मुक्तिर्न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात्, स्वर्गानन्तरं ब्राह्मणशरीरपरिग्रहात् स्वीययत्किञ्चिदशुभकर्मजचरमदुःखोत्पत्त्यावेव मुक्तिस्वीकारात्, अन्यथा मुक्त्यभावे इष्टापत्तिरिति सारम्॥

केचित्तु मरणकालीनदुःखपातभीतिजन्यदुःखातिरिक्तदुःखपरमुक्तलक्षणे दुःखपदम्, तेन स्वर्गिणस्तादृशदुःखसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति॥

अनन्तरदुःखग्रस्तभिन्नत्वञ्च स्वाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन स्वाधिकरणवृत्ति यद्दुःखं तद्विशिष्टभिन्नत्वम्, स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छि

न्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन दुःखविशिष्टसुखावच्छेदकावृत्तिजातिमदवच्छिन्नत्वमिति तु निष्कर्षः । तादृशजातिः स्वर्गिशरीरवृत्तिचैत्रत्वादिरूपा ॥०॥

अभिलाषोपनीतत्वञ्च स्वाश्रयवृत्तित्वप्रकारकस्वविशेष्यकेच्छात्वव्यापकयथार्थत्वकत्वम्, अन्यथा इच्छोपनीतत्वस्य दुर्वचत्वात्, स्वर्गिणामहं तत्सुखी स्यां मयि तत्सुखं स्यादित्यादिनिखिलेच्छानां यथार्थत्वमेव । अस्माकन्तु तादृश्याः कस्याश्चिदयथार्थत्वमपीति नासम्भवातिव्याप्ती॥०॥

अथैवं दुःखासम्भिन्नत्वादेः प्रत्येकस्यापि स्वर्गिसुखमात्रवृत्तितया शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवे तादृशधर्मत्रयविशिष्टसुखत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे मानाभाव इति चेन्न

येन रूपेण यत्पदादन्वयबोधस्तत्पदस्य तेनैव रूपेण शक्तिस्वीकारात् । तद्रूपञ्च प्रकृते तादृशधर्मत्रयविशिष्टसुखत्वमित्येकैकमात्रस्यानतिप्रसक्तत्वेऽपि तद्विशिष्ट एव शक्तिः कल्प्यतां विनिगमकाभावाच्च, अत एव—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इत्यादिशक्तिग्राहकार्थवादोऽपि सङ्गतः । स्वःपदास्पदमिति । स्वःपदवाच्यमित्यर्थः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितः
स्वर्गवाद(१४)वीचिः समाप्तः ॥

(१५) प्रीतिवादवीचिः ।

देवताचैतन्यवादिमतेऽपि यत्र विष्णुप्रीतिरूपफलकामबोधकपदसमभिव्याहारस्तत्रागतिरेव, तथाहि—विष्णुरीश्वरः, प्रीतिश्च सुखं, नैयायिकादिभिश्च तदनभ्युपगमात् ईश्वरे सुखाङ्गीकर्तृभिर्भट्टादिभिरपि तत्सुखस्य जन्यत्वानभ्युपगमाच्च तत्प्रीतेः फलत्वानुपपत्तिः । न च विष्णुशब्दस्य व्याप्त्यर्थकविष्लृधातुघटिततयाऽधिकरणव्यापकार्थकत्वोपगमेन प्रीतिपदेन तस्य कर्म्मधारयोपगमादाधारव्यापकसुखधारायाः फलत्वेन तात्पर्य्यविषयत्वमिति वाच्यम् । तथापि 'मधुसूदनतुष्टये' इत्यादावगतिरेव । न च विष्ण्वादिशब्दः सुखविशेषे रूढः, येन सुखसामान्यवाचकप्रीत्यादिशब्दस्य कर्म्मधारयोपगमेन सामञ्जस्यं भवेत् । तादृशरूढिग्राहककोशाद्यभावात्, प्रवृत्तिनिमित्तापरिचयेन तत्पदघटितविधिवाक्यस्य प्रवर्त्तकतानुपपत्तेश्च ।

अत्राहुः—प्रीतितुष्ट्यादिपदं सुखपर्य्यायपठितमप्यत्रानुरागार्थकं, तत्रापि तत्प्रयोगदर्शनात् । अत एव 'तुष्टेर्मोचयत' इत्याचार्य्यश्लोके तुष्टिरनुरक्तिरित्युपाध्यायकृता वर्द्धमानोपाध्यायेन व्याख्यातम् । तथाच विष्णौ प्रीतिरित्यादिसप्तमीसमासाश्रयणात् विष्णुविषयको विहितकर्म्मकर्तुः प्रीतिरूपभावविशेष एव तत्तत्कर्म्मफलतया विधिना बोध्यते, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेपि मोक्षफलकतयां काम्यत्वोपपत्तिः । न च साऽप्रामाणिकी, 'परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः' इत्यादिबहुतरमुनिवचनानां विष्णोर्भक्तेर्मोक्षोपायतायां प्रमाणत्वात्, आलङ्कारिकमते शृङ्गारादिस्थायिभावस्य रत्यादेः स्वप्रकाशानन्दमयसम्विदात्मकरसरूपतया परिणतिवत् देवादिविषयकरतिरूपभावस्यापि सुखरूपेणेति स्वतःपुरुषार्थत्वमेव । अत एव चमत्कारातिशयेन रसवद्भावस्यापि 'रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रम' इत्यनेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यान्तःपरिगणनं सङ्गच्छते । अत एव "न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्ना" इत्यादिवचनैर्मोक्षस्य पुरुषार्थभिन्नत्वाभिधानमपि सङ्गच्छते, विष्णुभक्तावुत्कटरागेण तत्सुखविरोधिमुक्तौ कामनानुदयसम्भवात् ।

'प्रीयते भगवान् हरिः' इत्यादावपि हरिः सुखीभवतीति नार्थः, किन्तु कर्म्मतार्थकात्मनेपदेन धात्वर्थानुरागविषयताबोधात् भगवाननुरागविषयीक्रियते इत्येवार्थ इति न विरोधः ॥ 'तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः' इतिशिवरात्रिव्रतकथायां शिवकर्तृकतोषादिवाक्यान्यपि कथञ्चित् सङ्गमनीयानि इति ।

प्रीतितुष्ट्यादिपदं विहितकर्मकर्तृपुरुषीयमोक्षेच्छापरं, विष्णौ तदिच्छाया नित्यत्वेऽपि तदंशे विशेषणीभूतस्य मोक्षस्यासिद्धतया तद्विशिष्टेच्छायाः काम्यत्वनिर्वाह इत्यप्याहुः ।

वेदान्तानुयायिनस्तु—विशुद्धचैतन्यरूपे ब्रह्मणि न सुखोत्पत्तिः, किन्तु अन्तःकरणावच्छिन्नचिद्रूपे जीवात्मनीव मायावच्छिन्नचैतन्यरूपे ईश्वरे, मायापरिणामरूपं च तत्र ज्ञानसुखादिकं, जीवात्मनि जायमानन्तत् बुद्धितत्त्वाख्याऽन्तःकरणवृत्ति, ईश्वरे जायमानञ्च तत् ईश्वरोपाधिमायावृत्ति । माया च गुणत्रयात्मिका श्रीकृष्णश्रीरामौ भगवत्यो हरिहरविरञ्चिप्रभृतयश्च प्रत्येकं मायांशसत्त्वतमोरजोऽवच्छिन्नचैतन्यरूपाः । अत्र च प्रमाणं 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष' इत्यादिभगवद्वाक्यम् । तथाच तेषु गुणपरिणामरूपस्य जन्यसुखस्य सम्भवात् श्रीकृष्णादिप्रीतिकामनया कर्म्माचरणं शास्त्रार्थः । ईश्वरस्य जन्यज्ञानानभ्युपगमे 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इति ईश्वरेक्षणबोधकश्रुतिविरो-

धः । तत्रावरणोपाधिसत्त्वेन निर्वहति जन्माद्युपाध्यवच्छेदः, एवमपि शिवादयो जीवा न, किन्त्वीश्वरा इति वदन्ति ।

न चैतन्मते सर्वाश्रयत्वेन चेश्वरस्य मनोलक्षणान्तःकरणसत्त्वे तस्य जीवत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यैव जीवत्वात् । तदुक्तं 'कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति । कार्य्यं मायाकार्य्यान्तःकरणमुपाधिर्विशेषणं यत्रेति व्युत्पत्त्या कार्य्योपाधिपदमन्तःकरणावच्छिन्नार्थकम् । नच ईश्वरस्य मनोऽनभ्युपगमे 'वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः' इत्यादिकं श्रीकृष्णादेर्मनोबोधकवाक्यं विरुद्ध्येत इति वाच्यम् । तत्र मनःपदस्य भावार्थकासुप्रत्ययान्तेन निष्पन्नतया अभिसन्ध्यर्थकत्वात्, अन्तःकरणार्थकत्वे तु तदानीं तत्र करणत्वासङ्गतेः । तत्र च ब्रह्मस्वरूपे भगवति उपाधेरवच्छेदमन्तरेण रात्रिवीक्षणपूर्वकविहाराभिसन्धानस्यासम्भवात् तदुपपादकस्य भगवद्विशेषणस्योपादानं 'योगमायामुपाश्रित' इति मायात्मकोपाध्यवच्छिन्न इत्यर्थकम्, एवं रीत्या सर्वत्राविरोध इति ॥

इति प्रीतिवाद(१५)वीचिः

श्रीगणेशायनमः ।

अथ गदाधरभट्टाचार्यकृतो विष्णुप्रीतिवाद(१६)वीचिः ।

अथ देवताचैतन्यवादिमतेऽपि यत्र विष्णुप्रीतिरूपफलकामसमभिव्याहारस्तत्रागतिरेव विष्णावीश्वरे प्रीतिपदार्थस्य सुखस्य नैयायिकैरनभ्युपगमात् । ईश्वरे सुखाङ्गीकर्तृभिरपि तत्सुखस्य जन्यत्वानङ्गीकारेण तत्र फलत्वाप्रसक्तेः । न च विष्ण्वादिशब्दः सुखविशेषे रूढस्तेन सह सुखसामान्यपरप्रीत्यादिशब्दस्य कर्मधारयोपगमेन सर्वसामञ्जस्यमिति वाच्यम् । ईदृशरूढिग्राहकस्य कोशादेरभावात् ।

अत्राहुः—प्रीतितुष्ट्यादिपदं सुखपर्यायपठितमप्यत्रानुरागार्थकं, तत्रापि तत्पदप्रयोगदर्शनात् । अत एव—

तुष्टेर्मोचयतः सर्वानतुष्टेर्बध्नतः पुनः ।
कारागारमिदं विश्वं यस्य नौमि तमीश्वरम् ॥

इत्याचार्यश्लोके तुष्टिरनुरक्तिरित्युपायकृता वर्द्धमानोपाध्यायेन व्याख्यातम्, तथा च विष्णौ प्रीतिः विष्णुप्रीतिरित्यादिसमासाश्रयणाद् विष्णुविषयको विहितकर्मकर्त्तुरनुरागरूपो भावविशेष एव तत्तत्कर्मफलतया बोध्यते, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेऽपि मोक्षफलजनकतया काम्यत्वोपप-

त्तिः । न च साऽप्रामाणिकी, "परात् परतरं यान्ति नारायणपरायणाः" इत्यादिवचनानां विष्णुभक्तेर्मोक्षोपायतायां प्रमाणत्वात् । आलङ्कारिकमते शृङ्गारादिस्थायिभावस्य रत्यादेः स्वप्रकाशानन्दमयसंविदात्मकतया परिणतिवद्देवविषयकानुरागरूपभावस्यापि सुखात्मना परिणतेः स्वतः पुरुषार्थत्वमेव । अत एव चमत्कारातिशयेन रसवद् भावस्यापि 'रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रम' इत्यादिनाऽसंलक्ष्यक्रमेषु परिगणनमपि सङ्गच्छते । अतएव "न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः" इत्यादिभागवतमपि ॥ "तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासत" इत्यादिशिवादिकर्तृकतोषबोधकवाक्यानि यथाकथंचित् सङ्गमनीयानि ॥

अथवा प्रीतितुष्ट्यादिपदं विष्णौ विहितकर्मकर्तृपुरुषीयमोक्षादिरूपफलेच्छादिपरं, तदिच्छायाः नित्यत्वेऽपि विशेषणीभूतमोक्षादेरसिद्धतया तद्विशिष्टतदिच्छायाः काम्यतानिर्वाह इत्यपि प्राहुः ।

वेदान्तानुयायिनस्तु–विशुद्धचैतन्यरूपे ब्रह्मणि न सुखस्योत्पत्तिः किन्त्वन्तःकरणावच्छिन्नचिद्रूपे जीवात्मनीव मायावच्छिन्नचैतन्यरूपे ईश्वरे मायापरिणामरूपस्य ज्ञानसुखादेः जीवात्मनि जायमानं ज्ञानसुखादिकं बुद्धितत्त्वाख्यान्तःकरणवृत्ति, ईश्वरे च जायमानं तदीश्वरोपाधिमायावृत्ति, माया च गुणत्रयात्मिका तथाच श्रीकृष्णश्रीरामौ भगवन्तौ हरिहरविरिञ्चयश्च प्रत्येकं मायांशसत्त्वरजस्तमोऽवच्छिन्नचैतन्यरूपाः । अत्र च प्रमाणं—

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुषः एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतया नृणां स्युः॥

इत्यादि भागवतवाक्यम् । तथाच सर्वेषु गुणपरिणामरूपजन्यसुखसंभवात् श्रीकृष्णप्रीतिकामनया कर्माचरणं शास्त्रार्थः सम्पद्यते । ईश्वरे जन्यज्ञानानभ्युपगमे "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये"ति ईश्वरेक्षणबोधकश्रुतिर्विरुध्येत, बहुत्वमुपाधिबहुत्वेन निवर्हति । जन्माद्युपाधिमन्तोऽपि शिवादयो जीवा न, किन्तु ईश्वरा एव—इति ।

ईश्वरभजनमप्येतन्मते न निश्श्रेयसाय कल्प्यते । न चेश्वरस्य मनोलक्षणान्तःकरणवत्त्वेन तस्य जीवत्वं दुर्वारमेव, अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यैव जीवत्वात्, तदुक्तं "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर" इति । कार्यमन्तःकरणमुपाधिविशेषणं यत्रेति व्युत्पत्त्या कार्योपा-

(१) प्रीतिवाद–विष्णुप्रीतिवादयो. क्वचित् क्वचिच्छब्दस्य वैलक्षण्येऽपि अर्थस्य तदभावादैक्यं प्रतिभाति । सम्भवति च लेखककल्पितः शब्दभेद इति निश्चांता ।

धिपदमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यार्थकम् । न च ईश्वरे मनोऽनभ्युपगमे "वीदय रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रित" इति श्रीकृष्णस्य मनोबोधकं वाक्यं विरुध्येतेति वाच्यम् । तत्र मनःपदस्य भावार्थकासुप्रत्ययान्तेन मनु ज्ञान इत्यनेन निष्पन्नतयाऽभिसन्धानार्थकत्वान्नान्तःकरणपरं तदानीं तत्र करणत्वासंगतेः । तत्र ब्रह्मस्वरूपे भगवति श्रीकृष्णे उपाध्यवच्छेदमन्तरेण वीक्षाङ्गपूर्वकविहाराभिसन्धेरसम्भवात् तदुपपादकस्य भगवद्विशेषणस्योपादानं—'योगमायामुपाश्रित' इति, मायात्मकोपाध्यवच्छिन्न इत्यर्थः । एवंरीत्या सर्वत्राविरोध इति वदन्ति ॥

इति गदाधरभट्टाचार्यविरचितो विष्णुप्रीतिवादवीचिः ।

अथ भक्तिमार्गवाद(१७)वीचिः ।

अथेदं विचार्यते--ननु भक्तिमार्गे माहात्म्यज्ञानजननहेतुतयाऽऽनुकूल्येनोक्तः कोऽसौ ब्रह्मवादः ? उच्यते—"एकमेवाद्वयं ब्रह्म, पुरुष एवेदं सर्वं, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, स वै सर्वमिदं जगदि"त्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चरूपेणापि पूर्णप्रसन्नस्य स्वस्याद्वयत्वेन तदतिरिक्तस्याभावात् स्वस्य क्रीडार्थमाधारत्वेन प्रपञ्चरूपं सम्पादयितुं तद्रूपेणाविर्भूतो भगवानेवेति श्रुतितात्पर्यरूपः । ननु भगवत एव विलक्षणाभ्यां रूपाभ्यां द्वैतापत्तिरिति चेत्, न, "नेह नानास्ति किंचने"त्यग्रिमश्रुत्या तद्वैलक्षण्यनिषेधात् । तदर्थस्तु इह सर्वरूपतयाऽद्वये ब्रह्मणि प्रपञ्चरूपेऽपि सच्चिदानन्दतयैकरूपं वस्तुजातं नाना न किन्त्वब्रह्मदशायामविद्यया भासत एवातो न वैलक्षण्यम् । अत एव वाचारम्भणश्रुतिर्विकाराणां स्वदोषेण प्रतीतानां मिथ्यात्वं च वस्तुत्वेन सत्त्वं चाह । ननु वस्तुनोऽतथात्वे कथं तथा प्रतीतिरिति चेत्, न, मूर्तामूर्त्तादिनानात्वप्रतीतावप्येकरूपत्वेन वस्तुनस्तथात्वाभावात् । अत एव न ब्रह्मविदां तथाप्रतीतिः, स्वरूपमात्रदृष्टित्वात् । ये पुनर्बहिर्दृष्टयस्तेषामेव तथाभानान्न वस्तुनि तथात्वम्, तात्पर्यान्तं विचाराभावेन तद्दृष्टेरगतत्वात्, अतएव विचारसिद्ध्यर्थकत्वेन शास्त्रसार्थक्यम्। अत एव च "अखण्डं कृष्णवत्सर्वमि"त्याचार्यवर्याः । तस्मात् सर्वरूपमद्वयं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

नन्वेवं प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वे मोक्षसाधनोपदेशेषु तस्य हेयत्वोपदेशः कथं शास्त्रे युज्यत इति चेत्, सत्यम्, स्वक्रीडार्थमेव तत्सृष्टेस्तत्र विचित्ररूपे जीवानां स्वीयत्वेनासक्तिभ्रमनिवारणाय, अन्यथा मुक्तात्रिकभक्तानां भजनोपयोगितया तत्परिग्रहो न स्यात् । ब्रह्मविदां वा ब्रह्म-

प्रतीतावहेयत्वबुद्धिर्न स्यात्। अतो भ्रमादासक्तिस्तन्निवारणार्थमेव शास्त्रे तथोक्तिरिति जानीमः।

ननु तदुपास्यत्वेन वेदान्तेषु प्रपञ्चरूपमेवोपदिश्येत मूलरूपत्वात्। न च वस्तु तथैवेति वक्तुं शक्यम्, सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणविरोधादिति चेन्न।

वेदान्तेषु ज्ञानार्थमुपासनानिरूपणं चित्तशुद्धिहेतुत्वेन, न तु सिद्धे ज्ञाने तथाचाज्ञान् प्रत्येव प्रपञ्चरूपे सर्वाधिकृत्वज्ञानाभावेनोपासनाऽसिद्धेस्तद्भिन्नस्य तथात्वमुच्यते, सिद्धे तु ज्ञाने सर्वत्र ब्रह्मस्फूर्त्तिर्वरणे वा भक्तिरिति नोपासनावसर इति भेदेन पूर्वमुपास्यनिरूपणमित्यर्थः, अत एव "वासुदेवः सर्वमि"त्यादिवाक्यानि।

नन्वेवं शुद्धब्रह्मवादे जीवानामपि तद्रूपत्वेन भजनानुपपत्तिरिति चेत्। न, अंशशब्देन तद्रूपता तेषामंशांशित्वेन, ब्रह्मवादे ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं परं तत्तद्रूपेण, "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतेः। तथाच सहजांशानां पुनः पूर्वभावसम्पत्त्यर्थमविद्यादोषनिवृत्त्यर्थं च भजनोपपत्तिरिति भावः।

ननु तथापि भजनमात्रपर्यवसायिनि पुष्टिमार्गे निवृत्त्यर्थदोषाभावात्तदनुपपत्तिरिति चेन्न। तथापि पुरुषोत्तमांशानां तेषां लीलार्थं ततो वियुक्तानां पुनः सम्बन्धेन फलानुभवार्थंभजनस्यावश्यकत्वात्।

नन्वेवं भजनस्य साधनत्वे पुष्टिमार्गानुपपत्तिरिति चेन्न। भजनस्य तत्राभावरूपत्वेन फलरूपत्वात्तस्य साधनत्वेऽपि न क्षतिः। पुष्टिमार्गः स एव यत्र फलं स्वयमेव साधनमित्यसकृदुक्तमाचार्यैः। अतएव पूर्वं प्रादुर्भूय संयोगानुभवङ्कारयित्वा विरहेणान्तरभजनं सम्पादयितुं भगवत एव मथुरागमने रूपत्याग उच्यते।

नन्वंशत्वेऽपि जीवानान्तदात्मकत्वेनान्यूनत्वाद्भजनानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न। "बहुस्यां प्रजायेये"तिश्रुत्योच्चनीचभावेनैवेच्छया प्रकटनेन तत्र न्यूनत्वस्यापि सत्त्वात्।

नन्वेवमवास्तवं न्यूनत्वमापातीति चेन्न। न्यूनत्वविशिष्टस्यैव तस्याविर्भावात्।

ननु तदिच्छायाः कारणत्वानुपपत्तिरिति चेन्न। इच्छाया ह्याविर्भावे कारणत्वं न स्वरूपस्यान्यथाकृतौ, तस्मान्मुक्तावपि कौस्तुभरूपेण स्थितिरिति भूषणरूपत्वेन न्यूनतायामन्यदा तथात्वे किम्वाच्यमिति कैमुतिकन्यायेन तदात्मकत्वेऽपि तदंशत्वे न्यूनत्वं न स्ववास्तवमेवेति भावः। अत एव फलदशायामपि सत्त्वेन भजनस्य फलता, अन्यथा साधनत्वमेव स्या-

त्, तथा च स्वतन्त्रभक्तिमार्गोच्छेद एव स्यात् । अत एवांशानामपरिमितानां सृष्टौ वह्निस्फुलिङ्गवन्निर्गमेपि न न्यूनता, हस्ताद्धस्तान्तरस्थितात्विव सद्रूपे प्रपञ्चे स्थितत्वान्न न्यूनताशङ्कापीत्यर्थः ॥

नन्वेवं जीवानां सहजद्वयंशत्वे देवासुरविभागस्तेषु कथमिति चेत् । अत्र वदामि—भगवान् भेदेन क्रीड़ार्थं प्रपञ्चरूपमात्मानमाविर्भावयति, तत्रायं प्रकारः सच्चिदानन्दं ब्रह्म, तस्य च धर्म्मरूपमेतत्त्रितयात्मकमक्षरं, तस्य च चिदंशा जीवाः क्रीड़ार्थं पृथगिच्छया कृताः, अन्यथा वैचित्र्याभावे क्रीड़ैव न स्यात् । अत एव जड़जीवान्तर्यामिष्वेकैकांशतिरोभावस्तथेच्छा च । अतः समुदितरूपस्य पृथक्करणं क्रीडार्थं, तत्र मूलरूपेण क्रीड़ा बन्धमोक्षाभ्यामेव, ततो न लीलानित्यत्वसिद्धये बन्धमोक्षावपि नित्यौ वाच्याविति देवासुरविभागः ।

ननु तथापि किं देवत्वमसुरत्वं चेति चेत । उच्यते—सृष्टौ मायाशक्तेः पृथक्करणे तत्परिगृहीतत्वमसुरत्वम्, अपरिगृहीतत्वं च देवत्वमिति विवेकः, भगवदंशत्वेऽपि मोहार्थं सृष्टौ पृथग्भूतया मायया परिगृहीतत्वादसुराणां सम्पुटनिःसारितस्य चौरहस्तपतितस्योपायसहस्रैरप्राप्यस्य द्रव्यस्य सम्पुटप्रवेशाभाव इव पुनर्भगवति प्रवेशाभावः । देवानान्तु करकलितरत्नस्य समीकृतस्य पुनः सम्पुटप्रवेश इव भवति भगवति प्रवेशः । अत एव सृष्टिमात्रमसुराणां भगवतो माययैव । तत्कृतमोहेन ज्ञानभक्तिरूपशक्तिद्वयभार्याभावेन सायुज्यासम्भवात, अत एव भगवता "मामप्राप्यैवे"त्युक्तम्, तयोरेव तत्प्राप्तिहेतुत्वेन तेषु तदभावात्, तथाच पुरुषांशजीवस्य स्त्रियां प्रवेशे तद्गृहीतस्य तस्य पुनः पुरुषाप्रवेश इव तेषां न भगवति प्रवेशः । तथापि पुत्र इव तत्रापि व्यवहारो लोके वेदे च भगवदंशत्वमादायैव । एतेन प्रकृतिसम्बन्धांशत्वमपि व्यावहारिकमिवाभूदिति निरूपितम् ।

ननु तथापि प्रकृतेस्तच्छक्तित्वेन तदभिन्नाया आनन्दरूपत्वेनैव तत्र प्रविष्टानामानन्द एवेति न कथं तत्प्राप्तिरिति चेन्न । प्राकट्याभावान्न तेषामानन्दगन्धोऽपीति बुध्यस्व, अन्यथा भक्तानामिवानन्दरूपदर्शने देवेतराणामप्यानन्दानुभवस्स्यात्, अतस्तद्रूपाप्राकट्यमेव तत्रेति मन्तव्यम् । अत एव "मम मायेति, राक्षसीमासुरीं चैवे"ति वाक्यद्वयबोधितसम्बन्धतदभावाभ्यामेव भगवता दैवासुरमाययोभेद उक्तः । मोहोऽप्युभयत्र कार्यभेदेन भिन्न एव एकत्र मोक्षार्थोऽपरत्र च बन्धार्थ इति बोध्यम् । अत एवासद्रूपत्वबोधनाय क्रूरत्वार्थं राक्षसीत्वमप्युक्तम्, तेषां सहजक्रूरत्वात् उपाख्याने तेषु लक्षणत्वेन दयाभावप्रतिपादनात्, अत एव

"विना पशुघ्नादि"ति भागवतेऽपि लक्षणं तेषां तदेवोक्तम् । कार्यान्तरभावाय मोहिनीत्वमप्युक्तम् ।

ननु प्रकृतः प्रलये, भगवति लये तद्द्वारा तेषामपि लयात्परम्परया भगवत्सम्बन्धे कथं न तदानन्दानुभव इति चेन्न । प्रलये तत्सम्बन्धेऽपि व्यवधानेन तदानन्दाननुभवात्, अन्यथा प्रलयमुक्त्योर्न भेदः स्यात्, प्रलयस्यैव मुक्तित्वे मुक्त्यर्थकसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेः, नहि कोऽप्यबालिशः प्रलयाय यतते, अतो मुक्तिर्भिन्नैव स्वरूपानन्दानुभवरूपा, प्रलयस्तु कूर्मीणामिवोदरवर्त्तित्वमात्रं स्वविषयानुभवश्च, न तावतानन्दानुभवः, तस्य भक्तिसाध्यत्वात् । सा च भक्तिस्नेहरूपेति तदानीं भगवद्धृदयस्थितिरेव । अत एव लक्ष्म्यादीनां तत्रैव स्थितिः । अत एव "साधवो हृदयं मम"इत्यादिवाक्यानि । जयदेवोऽपि "राधामाधाय हृदय" इत्युक्तवान् । अतः प्रलये निद्रायामिवानेकजन्मक्लेशापाय एवेति सर्वं सुस्थम् ।

निजाचार्यानुकम्पातः संशयोऽयं निराकृतः ।
हरिदासेन तुष्यन्तु तेन ते स्वामिनो मम ॥

इति विद्वद्वर श्रीहरिदासविरचितो भक्तिमार्गवाद(१७)वीचिः समाप्त. ॥

अथ (१)नित्यसुखवाद(१८)वीचिः ।

ईश्वरः सुखवान्न वेति विप्रतिपत्तिः । अत्र प्राञ्चः-ईश्वरो न सुखवान् सुखसामग्र्यभावात्, तथाहि-धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखमिति दर्शनात् सुखत्वेनैव धर्मत्वेन लाघवात्कार्यकारणभाव इति धर्माभावात् ईश्वरे न सुखम् । न च वाजपेयादिजन्यविजातीयापूर्वस्य विजातीयस्वर्गहेतुत्वकल्पनात् सामान्यतः सुखत्वेन धर्मत्वेन कार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । "यद्विशेषयोः कार्यकारणभावो बाधकं विना तत्सामान्ययोरपी"ति व्याप्तिबलात्तत्सिद्धेः, स्वव्यापारद्वारा वाजपेयादेरेव विलक्षणसुखादिजनकत्वेनातिप्रसंगभङ्गे वाजपेयजन्यविजातीयधर्मत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन हेतुत्वे मानाभावाच्च । न च वाजपेयादीनां विहितत्वेनैव रूपेण स्वर्गजनकत्वं, वाजपेयजन्यविजातीयापूर्वाणां तु लाघवात् समवायेन विजातीयस्वर्गजनकत्वमित्यतिप्रसङ्गभङ्ग इति स्वव्यापारद्वारा वाजपेयादीनां विजातीयस्वर्गहेतुत्वे व्यापारत्वादिप्रवेशे गौरवम् । न चैवंसति विजातीयापूर्वाणां तत्त्वेन हेतुत्वे विनिगमना-

---

(१) यद्यप्येष वादो न्यायशास्त्रप्रतिकूलः तथापि उपादेयतया प्रीतिसङ्कुलतया च सन्निवेशित इति । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

विरहः धर्मत्वेनापि तत्सम्भवादिति वाच्यम् । वाजपेयेन यजेतेत्यत्र तदुपस्थापितवाजपेयत्वादिनैव हेतुत्वम् , तत्र वेदेनेष्टसाधनत्वबोधस्य विनिगमकत्वात् । दण्डो घटकारणमित्यादिपदात् दण्डत्वेनैव-रूपेण घटकारणत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् स्वव्यापारद्वारा इत्यस्य सम्बन्धेपर्यवसानेन सम्बन्धगौरवस्य बहुतरकार्यकारणभावेषु कल्पनापत्तेरिति वाच्यम् । तत्रापि व्यापारत्वप्रवेशात् विजातीयापूर्वत्वेनैव सम्बन्धत्वात्, नहि समवायापूर्वयोरणुरपि लाघवगौरवविशेषः ॥

न च 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभिरीश्वरे आनन्दस्यबोधात् सिद्धिरिति वाच्यम् । तत्रानन्दपदेनानन्दजनकस्यैव बोधनात् , विज्ञानानन्दयोर्ब्रह्मण्यभेदबोधस्य श्रुतिस्वरससिद्धस्य चेश्वरे नित्यसुखस्वीकारेऽप्युपपादयितुमशक्यत्वाच्च । न च ज्ञानानन्दयोरभेदबाधादेव नित्यज्ञानानन्दवत्त्वे लक्षणेति वाच्यम् । तथासति पूर्वरीत्याऽऽनन्दजनके दुःखाभाववति वा लक्षणेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः ।

नवीनास्तु—ईश्वरः सुखवान् सुखवत्त्वेन वेदबोधितत्वात्, तथाहि—'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म' इत्यादिश्रुतयोज्ञानानन्दयोरभेदस्य बाधाल्लक्षणया ईश्वरस्य नित्यज्ञानानन्दवत्त्वं बोधयन्तीति । न च पूर्वोक्तयुक्त्या सुखत्वेन धर्मत्वेन कार्यकारणभावोऽत ईश्वरे सुखस्य बाधात् सुखजनके दुःखाभाववति वा लक्षणैव युक्तेति वाच्यम् । तादृशकार्यकारणभावे मानाभावात्, यद्विशेषयोरिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वात् । न च लाघवात्समवायसम्बन्धेनापूर्वस्य तद्द्वारा च वाजपेयादीनां विजातीयसुखहेतुत्वेनातिप्रसङ्गभङ्गे व्यापारस्यापूर्वस्य धर्मत्वेनैव सामान्यतः सुखत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । विजातीयसुखत्वावच्छिन्नं प्रति विनिगमनाविरहादपि वाजपेयजन्यापूर्वाणां हेतुत्वात् । न च वाजपेयेन यजेतेत्यत्रोपस्थितरूपेणैव कारणता बोध्यत इतिनियमे प्रमाणाभावः, तद्बोधस्यौत्सर्गिकत्वात् , अन्यथा वाजपेयेन यजेतेत्यत्राभेदसम्बन्धेन वाजपेयविशिष्टयागत्वेन उपस्थितेनापि रूपेणेष्टसाधनत्वबोधनं स्यात्, न चैवं सम्भवति, लाघवेन वाजपेयत्वेनैव हेतुत्वादिति, किञ्च विजातीयापूर्वसम्बन्धेनाऽपि वाजपेयादेः स्वर्गादिपूर्ववृत्तित्वाभावेन विजातीयस्वर्गनियताव्यवहितपूर्ववृत्तिविजातीयापूर्वजनकत्वं परिभाषिकमेव विजातीयस्वर्गकारणत्वं वाच्यम् , तथाचैतादृशकारणत्वकल्पनामपेक्ष्य तत्र लाघवेन विजातीयापूर्वत्वेनैव विजातीयस्वर्गहेतुत्वकल्पनाया उचितत्वमिति, एवञ्च यागादीनां विहितत्वेनैव रूपेण पूर्ववृत्तिभावेन हेतुत्वम् , अतिप्रसङ्गभङ्गस्तु विजातीयापूर्वाणां

विजातीयस्वर्गहेतुत्वेनैव, न च इष्टप्रयोजकत्वमात्रबोधनात् यागादेः स्वर्गादिहेतुत्वसम्भवः, येन तस्य विजातीयापूर्वसम्बन्धेनातिप्रसङ्गः सम्भाव्येतापि ।

अथैवमवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखत्वावच्छिन्नं प्रति शरीरत्वेन कारणतायाः कल्पनादीश्वरे नित्यसुखबाधः । न च तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । स्तम्भाद्यवच्छेदेन सुखाद्यापत्तिवारणाय तस्य वाच्यत्वात् । न चैवं तुल्ययुक्त्या ज्ञानत्वेन शरीरत्वेन लाघवात्कार्यकारणभावे क्लृप्ते नित्यज्ञानमपीश्वरे न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । कार्यत्वावच्छिन्नस्य समवायसम्बन्धेनोत्पत्तिं प्रति विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात् सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकोत्पत्तिपूर्वं जन्यज्ञानस्यासम्भवात् , नित्यज्ञानसिद्धौ जन्यज्ञानत्वस्यैवान्यथानुपपत्त्या शरीरकार्यतावच्छेदकत्वात् । न च 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्या'दिश्रुतिरेवेश्वरे नित्यसुखं बोधयतीति वाच्यम् । तत्र लाघववशात् क्लृप्तोक्तकार्यकारणभावबलेन नित्यसुखबाधे सुखजनकस्य दुःखाभाववतो वा लक्षणया बोधनसम्भवादित्यादेरनुक्तत्वादिति चेत् ।

शरीरत्वेन सुखत्वेनोक्तकार्यकारणभावे मानाभावात् । अवच्छेदकतासम्बन्धेन तदात्मीयविजातीयसुखत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयचन्दनसंयोगे हेतुत्वस्यावश्यकताया पत्रोक्तत्वात, तादृशविशेषसामग्र्यभावेनैव स्तम्भाद्यवच्छेदेन सुखाद्यनापत्तेः । नचात्र संयोगे वैजात्यं कल्पयित्वा तादृशकार्यकारणभावकल्पने मानाभावः, तथाचावच्छेदकतासम्बन्धेन तदात्मीयविजातीयसुखत्वावच्छिन्नं प्रति संयोगत्वेन रूपेण चन्दनसंयोगस्य हेतुत्वात् , तस्य च स्तम्भादौ सम्भवादवच्छेदकतासम्बन्धेन तदात्मीयसुखाद्यापत्तिवारणाय शरीरत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव आवश्यक इति वाच्यम् । यथाकथञ्चित् चन्दनसंयोगाच्चन्दनद्व्यणुकसंयोगाद्वा विजातीयसुखानुत्पत्तेः विजातीयचन्दनसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् , स्वीयशरीरचन्दनसंयोगाच्छरीरावच्छेदेन तदात्मीयसुखानुत्पत्त्या नवापि मते तादृशसुखं प्रति विजातीयचन्दनसंयोगत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वाच्च। न चाभिमानिकसुखस्थले अहं विद्यावानित्यभिमानस्य विजातीयसुखहेतुत्वम्, कार्यकारणयोः पक्षे सम्बन्धः समवायः, एवं तत्र सम्बन्धत्वेनावच्छेदकतायाः तदात्मीयत्वस्य च प्रवेशे गौरवात् , तथा च तादृशसुखस्य शरीरावच्छेदेनेव स्तम्भाद्यवच्छेदेनापत्तिवारणायोक्तरीत्या शरीरत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव आवश्यक इति वाच्यम् । तदात्मीयतादृशसुखस्य परात्मीयशरीरावच्छेदेनापत्तिवारणाय एतादृशसुखस्यावच्छे

दकतासम्बन्धेनोत्पत्तिं प्रति तदात्मीयतादृशाभिमानविशेषस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्, विशेषसामग्र्यभावादेव स्तम्भाद्यवच्छेदेन तादृशसुखाद्युत्पत्तेरसम्भवात्। एतेन समवायसम्बन्धेन सुखत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेनात्मत्वेन हेतुत्वान्नित्यसुखस्यासम्भवः, नित्यज्ञानप्रतिवन्दिनिरासः पूर्वमेव कृत इत्यपास्तम्। धर्मादेः सुखादिहेतुत्वेनैवात्मभिन्ने सुखाद्युत्पत्त्यसम्भवे पृथक्कार्यकारणभावे मानाभावात्, समवायिकारणत्वं तु सामान्यतः कार्यत्वेन; द्रव्यत्वेन कार्यकारणभावेनापि निर्वर्त्तते।

केचित्तु–आत्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति आत्मत्वेन लाघवाद्धेतुत्वम्। आत्मविशेषगुणत्वञ्च ज्ञानेच्छाकृतिधर्माधर्मसुखदुःखसाधारणो जातिविशेषः, स चात्मनिष्ठसमवायिकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया सिद्धः, तत्र नित्यज्ञानानुरोधाज्जन्यत्वनिवेशश्चावश्यक इति नित्यसुखबाधः। तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वमते तु सुतरामात्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभावे मानाभाव–इत्याहुः।

ननु तथापीश्वरे सुखसत्त्वे किं मानम्। नच 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' त्यादिश्रुतिरिति वाच्यम्। समानविभक्तिकपदानामभेदान्वयबोधजनकत्वबलेन ब्रह्मणि नित्यविज्ञानानन्दानामभेदस्यैव तादृशश्रुतिभिर्बोधनादिति चेन्न।

न्यायनये ज्ञानत्वसुखत्वजात्योः सांकर्यभयात् ज्ञानसुखात्मकव्यक्तेरस्वीकारात्। ईश्वरे ब्रह्मणि ज्ञानसुखाभेदस्य तन्मते बाधाद्विज्ञानपदे विज्ञानवति आनन्दपदे च आनन्दवति लक्षणास्वीकारात्, न चानन्दं ब्रह्मेत्यत्रानन्दपदस्य नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः, आनन्दपदस्य पुल्लिङ्गत्वादिति वाच्यम्। श्रुतौ लिङ्गव्यत्ययस्वीकारात्। यद्वानन्दपदोत्तरं युक्तार्थकप्रत्ययस्वीकारात्तदसिद्धेः। न च तथाप्यानन्दपदस्य आनन्दजनके लक्षणाया अभावेऽपि युक्तार्थकप्रत्ययस्वीकारे जनकरूप एव योगो मन्यतामिति वाच्यम्। जनकत्वस्य गुरुतया समवायसम्बन्धेनानन्दवत्त्वस्यैव लाघवेन श्रुत्या बोधनात्। स पुनरीश्वरनिष्ठ आनन्दो लाघवान्नित्य एव कल्प्यते, प्रागभावध्वंसकल्पने तादृशानन्तकारणकल्पने च गौरवाल्लाघवेन सुखत्वादेर्धर्मादिजन्यतावच्छेदकत्वनियमेन च तादृशानन्तप्रागभावध्वंसादिकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वाभावात्। एवञ्चेश्वरः संयोगवान् द्रव्यत्वादित्यनुमित्या ईश्वरे संयोगसिद्धौ तत्संयोगप्रागभावध्वंसतत्संयोगकारणत्वकल्पने गौरवात् संयोगो नित्य एव सिध्यत्विति प्रतिबन्धापत्तिपरिहारोऽपि न सावकाशः क्रियाजन्यसंयोगस्थले सामान्यतः क्रियात्वेन

संयोगत्वेन घटात्मसंयोगत्वेन वा कार्यकारणभावकल्पनात्तेनैवेश्वरसंयोगोपपत्तौ नित्यस्य संयोगान्तरस्येश्वरे कल्पने गौरवात् ।

परे तु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतयोविज्ञानानन्दविशिष्टस्य ब्रह्मणो नित्यत्वं बोधयन्तो विशेषणस्य विज्ञानसुखादेरपि नित्यत्वं बोधयन्ति, विशेषणस्य विशेष्यान्वयिनाऽन्वयस्य श्रुतौ व्युत्पन्नत्वात् । अतएवारुणयैकहायन्या गवा सोमंक्रीणातीत्यत्र श्रुतावारुण्यस्यापि गोविशेषणतया क्रयसाधनत्वबोधः । अधिकं शब्दमण्यालोकविस्तारे विवेचयिष्याम इत्याहुः ।

एवञ्च 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपमि'त्यत्र आनन्दपदे लिङ्गव्यत्यय एव स्वरूपबाधको हेतुः । आनन्दपदे लक्षणया आनन्दवतो बोधने लिंगव्यत्ययेन शक्त्या बोधने तु युक्तार्थकप्रत्ययस्वीकारेणोपपत्तिरित्याहुः ।

इति ईश्वरे नित्यसुखव्यवस्थापनवाद(१८)वीचिः ॥

अथ रघुनाथशिरोमणिकृतः कृतिसाध्यतानुमानवाद (१९) वीचिः ।

पाको मत्कृतीति। अथ अत्र स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं,हेतुश्च स्वचिकीर्षाप्रयोजकेच्छाविषयसाधनत्वं, तेन श्रमनाशरूपेष्टसाधनश्रमे प्राणपंचकसंचारे च न व्यभिचार इत्युच्यते, तदा तत्रापि जीवनेच्छायाः स्वचिकीर्षास्वरूपयोग्यत्वादुक्तव्यभिचारतादवस्थ्यम् फलाप्रधानस्य च प्रागज्ञानात् । यदि चेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वं साध्यम् इदानीं मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति ओदनसाधनत्वं हेतुः तेन न प्राणपंचकसंचारे व्यभिचारः स्वरूपसदिच्छाविषयौदनादिसाधनत्वधिय एव प्रवृत्तावुपयोगित्वात् स्वरूपसदिच्छाविषयत्वबोधनाय इष्टत्वेनौदनादिनिर्देश इत्युच्यते, तदा तत्रापि श्रमव्यावृत्तसाध्यलाभे श्रमनाशरूपेष्टसाधने प्रवृत्त्यापत्तेः, साध्ये स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यकत्वे हेतावपि नान्तरीयके व्यभिचारितया तत्प्रवेशे व्यर्थविशेष्यता चेति, तस्मात् सत्यन्तमेव हेतुः इदानींकृतिसाध्यत्वमेव साध्यम् ।

केचित्तु इष्टसाधनत्वलिङ्गककार्यताज्ञानायोक्तसाध्यं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेन फलान्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन वा विशेषयन्ति । ननु यद् वस्तुगत्या बलवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनं तत्र व्यतिरेकभ्रमादसत्त्वेऽपि वा तद्भ्रमे प्रतिबन्धकाद्यत्र प्रवृत्तिस्तत्र व्यभिचारः । मैवम्, तस्यालीकतया तत्र हेत्वसत्त्वात् । अत एव न तदर्थमेष

साधनत्वविशेषणं तत्र प्रवृत्त्यभावे फलोपधानमेव नास्तीति, प्रतिबंधकाभावे सतीति वा विशेषणं देयं हेतोः, साध्यं च कृतिफलोपधानम् ।

केचित्तु इदानीं स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं, हेतुश्चेदानीमिच्छाधीनकृतिं विनाऽसत्त्वे सति इष्टसाधनत्वम्, कालिकवीप्सादरात्तच नचान्तमध्यस्थितदैववशसिद्धमीनादौ व्यभिचारः । स्वविशेषणवत्ताज्ञानसमानकालीनस्य कार्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्, एतद्धेतुजन्यत्वनियमस्य च तत्र मानाभावेन यदीयान्यथासिद्धया कृत्या नेष्टान्तरं तस्यैवात्र मत्पदेन विवक्षितत्वात् क्वचित्तस्याप्युक्तानुमानस्येष्टत्वात् । तृप्तभोजने व्यभिचारवारणाय इष्टसाधनत्वम्, तादृशमवच्छेदकं वा सिद्धमधुभोजनजन्यसुखत्वादि उक्तमधुविषसंपृक्तभोजनजन्यसुखेऽपीति तादृशभोजने व्यभिचारवारणाय बलवदित्यादि । साधनत्वं च फलोपधानं वाच्यम्, अन्यथा संजातबाधभोजने प्रवृत्त्या इष्टफलायउपस्थिते व्यभिचाराभावादेवतद्वैयर्थ्यापातात् ।

यद्वा स्वेच्छाधीनमत्कृति विनाऽसत्वं प्रथमदलार्थः, तेन न नान्तरीयके व्यभिचारः । भावियौवराज्येप्येतद्वारणाय इदानीमिष्टसाधनत्वं, इष्टसाधनत्वं च फलोपधानगर्भितं विवक्षितम्, इदानीं कस्यापि फलस्यानुपधानादिति प्राहुः ।

अत्र च प्रथममते संजाततृप्तस्याप्रवृत्त्या तदनुत्पादात्कुत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणमिति विभावनीयम् । अत एवेदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं, साध्यत्वं च तज्जन्यत्वं, तत्तु गुरुनये पदार्थान्तरघटितधर्मान्तरम्, अन्यमते च कृतिविशिष्टकारणतानिरूपकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः तच्च सिद्धभाविराज्यव्यावृत्तबाधावतारेपि, तथा च तत्र व्यभिचारवारणाय बलवदित्यादि ।

अत्र ब्रूम इति । प्राभाकरमाशयमिति शेषः । ननु असिद्धे पाके कथमेतत्कालवृत्तित्वघटितज्ञानं संभवति बाधात् । अत्र कश्चित् विशेषरूपेण बाधेऽपि सामान्येन रूपेण तदभावादिदानींतनत्वघटितोक्तहेत्वसंसर्गाग्रहादिदानींकार्यताधीर्भाविपाके । यद्वा विद्यमानपाक एव उक्तहेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टपाकत्ववानयमिति ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानात्मकमनुमानं जनयति, तत्र सामानाधिकरण्यं भाविपाकघटितमपि संसर्गामर्यादया भासत इति । तत्र पाकत्वेन प्रकारेण सिद्धपाके पाकः सिद्ध इति ग्रहे विरोधिनि सति कृतेरसंसर्गाग्रहासम्भवात् । असंसर्गाग्रहादनुमितिरित्यप्यपसिद्धांतात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतोः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यग्रहं विनानुमित्यनुत्पादाच्च ॥ इदानींकृतिव्यतिरेका

सत्वघटित हेत्वप्रसिद्धेः तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टपाकत्वस्य ज्ञानासंभवात् तत्पाकस्यानुपस्थितत्वात्तद्घटितसंसर्गज्ञानासंभवात् । अत्र पर्वते धूमो नास्तीति ज्ञानेऽपि पर्वतत्वंवह्निव्याप्यसमानाधिकरणमत्रेति ज्ञानादनुमित्यापत्तेश्च ।

अन्यस्तु पाकसाध्यमिष्टमितीच्छाया भाविपाकमादायोत्पत्त्या ततः पाकसाध्यमिच्छामीतिज्ञानाद्वस्तुतो भाविनः पाकस्य पाकत्वेन प्रसिद्धिः, एवं च यथोक्तहेतुज्ञानं भाविपाक एव प्रसिद्धं, पाकमित्यस्य विशेषरूपेण ज्ञातमित्यर्थः पाकत्वेन प्रसिद्धस्य पाकत्वादिविशेषरूपेण ज्ञातस्येत्यर्थ इत्याह । तदपि मन्दम् । भाविपाकस्य इच्छाविषयत्वानुपपत्तेः । इच्छाविषयत्वेऽपि इच्छामीति प्रत्यक्षे तदभावात् । अलौकिकप्रत्यक्षानंगीकारात् ज्ञानान्तरस्य तद्विषयकस्य सामग्र्यभावात् । अपरस्तु कालगर्भव्याप्तिग्रहः कस्यचिन्मत एवोक्तः । वस्तुतस्तद्घटितव्याप्तिग्रह एव, तथाच हेतुज्ञानात्सिद्धपाकं सिद्धत्वेन ज्ञातं विहायासिद्धं पाकमादाय कृतिसाध्यत्वं सिद्धयति नहि सिद्धत्वं यदा यत्र तदा तत्र तन्मतेऽसिद्धत्वं साध्यत्वं वा, एवं च कृतिसाध्यत्वं कृतौ सत्यामग्निमत्त्वे सत्वंसिद्धयदग्निमत्त्वं इदानींरूपं पक्षधर्मताबलाल्लाघवाच्चादाय सिद्धयति । न च कथमिदानीन्तनत्वं प्रकारः मन्मते एकविशेषबाधेऽपरविशेषप्रकारकत्वनियमात् । यद्वा सर्वत्र कालो विनाबाधकं भासते यन्मते तन्मते न दोष इत्याह । तत्र कालगर्भ व्याप्तेः कृतत्वात् तद्ग्रहं विना इदानींतनत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तेः । यथाहि सिद्धपाके सिद्धतया ग्रहेपि मत्कृतिं विना असत्त्वघटितं लिङ्गं ज्ञायते कालान्तरपुरस्कारात् तथाऽतीतकालमादाय कृतिसाध्यत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरं स्यात् तावतापि चरितार्थत्वात् । उपस्थितायाः कालान्तरीणकृतिसाध्यतायाः कल्पने लाघवात् । पाकान्तरस्येदानींकृतिसाध्यतायाश्चानुपस्थितायाः कल्पन एव गौरवात् । नहि यत्र यदा सिद्धत्वं गृह्यते तत्र तदा साध्यत्वमसिद्धत्वं वा गुरुनये न गृह्यते किन्तु सिद्धतावस्थाविशिष्टे नासिद्धत्वं साध्यत्वं वा गृह्यते, कालभेदमादाय ग्रहे स्वरूपमात्रग्रहे चाविरोधात् ॥

अथ कालघटितव्याप्तावपि इदानींकालस्य पक्षतावच्छेदकतया तदवच्छेदेन कृतिसाध्यत्वं सिध्यद्वर्त्तमाने बाधाद्भाविपाकमादाय सिद्धयतीति चेत् । एवमपि कृतेः इदानीन्तनत्वालाभात् तदुपरक्तज्ञानं हि प्रवर्त्तकमिति व्यवस्थापितम् । नच व्यापकवद् व्यापकतावच्छेदकघटकस्यापि पक्षतावच्छेदककालोपरागेण सिद्धिः पर्वतोयमिदानीमारण्यवह्निमानित्यनुमित्यनन्तरमपि किमिदानीमरणिरस्ति नवेति संशयात् । इदानीं-

साध्यताधीश्च हेतुः । कृत्यनन्तरसत्वस्वरूपमिदानीमिति ज्ञानं हि विरोध्येव विषयतया संभवति इदानीन्तनकृत्यैव कालान्तरे सेत्स्यतीति ज्ञानात् प्रवृत्तिस्थले व्यभिचारश्च । किन्त्विदानींकृत्या एतदग्रिमसमये साध्यमिति ज्ञानं प्रवर्तकं, तस्मात् प्रवृत्त्युपयोगिनः कृतेरिदानीन्तनत्वस्य लाभाय कालगर्भाव्याप्तिरुक्ता कथमुत्तानैकदेशितेन नेया ।

मैवम् । वस्तुगत्या क्रियमाणपाक एव इदानीन्तनकृतिं विनाऽसत्त्वय-मासीदिष्टसाधनं चेति ज्ञानसम्भवात् । साध्यएतदग्रिमकालीनत्वं तु पक्षतावच्छेदकैतदग्रिमकालसंसर्गमर्यादया लभ्यते । क्रियामाणोहि पाकः एतदग्रिमकालस्थायी, अन्यथा क्षणिकत्वापत्तेः । तथाच पक्षतावच्छेदकैतदग्रिमकालावच्छेदेन साध्यं सिध्यद्वर्तमाने बाधाद्भाविपाकमादाय पर्यवस्यतीति । न चाग्रिमकालो न ज्ञातः, उत्पत्स्यमानः पाकः एतत्क्षणविरोधिकालावस्थायी क्रियात्वादित्यनेनाग्रिमकालानुमानात् । नच भाविपाकस्याज्ञानादाश्रयासिद्धिः, हेतोस्तद्वृत्तित्वाज्ञानाच्च स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् । तच्च ज्ञानं तत्र तज्जातीयेवेत्यन्यदेतत् । एतत्पर्वते धूमाभावं जानतोऽपि वह्न्यनुमितिप्रसंगस्य तवापि तुल्यत्वात् । इष्यत एव एतत्पर्वतत्वरूपेण एतत्पर्वतेप्यनुमितिः । अस्तु वा तादृशज्ञानमेवानुमितिविरोधीति तुल्यं ममापि । यत्तु नानाव्यक्तिज्ञानं सामान्यतः संभवतीति । तत्तुच्छं, सामग्र्यन्तराभावात् । न च सिद्धपाके बाधबोधेप्यनुमितेरुत्पत्तावंशतो बाधोच्छेदः, यदंशे बाधस्तदंशेऽनुमितिविघटकतयैव तस्य दोषत्वात् ।

नन्वेवं भागासिद्धिर्न दोषस्तद्भागेहेतुज्ञानाभावेपि अनुमितिसामग्रीसत्वात् । न च वस्तुगत्या तद्भागे हेतुज्ञानं हेतुः । अतीतादावनुमित्यभावापत्तेः । नच वस्तुगत्या सकलपक्षवृत्तेर्हेतोरेव पक्षतावच्छेदकाधिकरणयत्किंचिद्वृत्तितया ज्ञानं कारणम् । एवं भागासिद्धिस्थले यद्भागे हेतोर्ज्ञानं तद्भागेप्यनुमितिर्न स्यात् । नचेष्टापत्तिः अनुभवविरोधात् । न च पक्षतावच्छेदकनानात्व एव भागासिद्धिर्दोष इति वाच्यम् । पर्वतत्वेनैव रूपेणैतत्पर्वते वह्निव्याप्यैतत्पर्वतत्वज्ञानात् पर्वतान्तरे तत्पर्वतत्वाभावं जानतोऽनुमितिप्रसङ्गः ।

उच्यते । भागासिद्धत्वं भागे हेत्वभावः, तज्ज्ञानात्मकं च प्रतिबन्धकं साक्षादेव, यत्र पक्षतावच्छेदकैक्यं तत्र भागे हेतुज्ञानाभावे न दोषः हेतुसत्वादिति, तस्मादेतदपि दूषणं द्रष्टव्यमिति प्रलपितमप्यपास्तम् ।

नन्वसिद्धं साध्यं सिद्धं च साधनमिति सिद्धत्वसाध्यत्वयोर्वैयधिकरण्यात् कथं व्याप्तिग्रहः ।

मैवं स्वरूपे अवच्छेदकभेदे वाऽविरोधात्। न च कथंकालघटित-व्याप्तिग्रहः एककालावच्छेदेन विरोधादिति वाच्यम्। साधनतायामिदानीन्तनत्वासंबंधात्।

केचित्तु कृत्यनन्तरभविष्यत्वमेव वर्त्तमानसाधारणं साध्यं, प्रसिद्धपाक एव पक्षः व्याप्तिस्तु कालाघटिता यत्त्वतत्त्वयोरननुगमात्, किंतु साध्यत्व साधनत्वयोर्हेतुसाध्ययोरसिद्धत्वसिद्धत्वघटितत्वेनावच्छेदकभेदग्रहं विना एकत्र ग्रहासम्भवेनावच्छेदकभेदस्फोरणार्थं मूलेऽपि भेदोक्तिः न तु हेतुनिविष्टत्वेन, एवं च सिद्धे एव पाके व्याप्तिग्रहः, पक्षधर्मताग्रहोऽपि, भविष्यत्पाकलाभस्तु अतीतानागतविषयकप्रत्ययस्य वर्त्तमानकालविषयत्वनियमात् इदानींभविष्यत्वस्य सिद्धान्त सिद्धेर्बाधात्।

यद्वा इदानीमित्यस्य पक्षविशेषणत्वात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरित्येवचिन्तामणयर्थः। नच तथापि भविष्यदिदानींकालीना याकृतिस्तत्साध्यत्वज्ञानाभावात् कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। भविष्यत्पाकपक्षककालवृत्तितानुमितौ प्रसिद्धबाधादनागतकालसिद्धौ कृतिसाध्यतानुमाने पक्षविशेषणेदानीमितिमहिम्नान्यकालीनकृतिसाध्यत्वबाधाद्भविष्यदिदानीमितिकृतिविशेषण(१)विशेषवह्निमानित्यपि परास्तम्। तत्र बाधानवतारात्। अवतारे इष्टापत्तेः। वस्तुतो गुरुनयेऽनागतसिद्धेरनुमानात् प्रागपि सम्भवः। तथाहि पाकत्वमतीतवर्त्तमानातिरिक्तवृत्ति सकलपाकवृत्तित्वात् मेयत्ववदित्यत्र पक्षधर्मताबलादनागतसिद्धिः। नच पाकेतरवृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम्। वृतिमत्त्वस्य व्यापकत्वे सम्भवति अन्यस्य वैयर्थ्यात्। नच तथासति साधनव्यापकत्वं स्यादिति वाच्यम्। सेयमुभयतपाशा रज्जुरिति उपाधित्वस्यैवासिद्धेरिति।

यद्वा पाकः पाकपूर्ववर्त्ती पाकत्वादित्यनुमानमेव तत्र मानम्॥

इति रघुनाथशिरोमणिविरचितः कृतिसाध्यत्वानुमानवाद-(१९) वीचिः समाप्तः॥

अथ अधमर्णत्ववाद (२०) वीचिः।

अधमर्णत्वन्तु शोध्यत्वेनाङ्गीकृतदत्तद्रव्यग्राहकत्वे सति दत्तद्रव्यसजातीयद्रव्यकर्म्मकस्वानुमतभाविदानप्रागभाववत्त्वम् तदेव स्वदृष्टजनकं तन्नाशश्च तादृशादृष्टनाशकः। साजात्यञ्च न भेदगर्भम्, अतः गृहीतदर्शितद्रव्यदातुरपि नाधमर्णत्वहानिः।

(१) अत्र पाठत्रुटितः प्रतिभाति।

केचित्तु दत्तद्रव्यग्राहकत्वे सति तत्सजातीयद्रव्यकर्म्मको यः पश्चाद्देयत्वेन स्वाङ्गीकारस्तज्जन्यसंस्कारवत्त्वं तत् । तादृशसंस्कारनाशकञ्च कालरोगादिवत् तत्सजातीयद्रव्यदानादीत्याहुः ।

तन्न, स्मरणानाश्यभावनाख्ये तादृशसंस्कारे दानादेस्तन्नाशकत्वे च मानाभावात् ।

एतेन–विजातीयादृष्टवत्त्वमेवाधमर्णत्वम् , तादृशवैजात्यञ्च ऋणग्रहणजन्यतावच्छेदकतया सिद्धम् । ऋणत्वञ्च पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृतगृहीतदत्तद्रव्यत्वम् , अतो मृतव्यक्तिष्वपि अधमर्णत्वव्यवहारः । तादृशादृष्टनाशकञ्च ऋणसजातीयद्रव्यदानम्, युज्यते च मृताधमर्णपितुस्तादृशादृष्टनाशाय पित्र्यर्णपरिशोधनं पुत्रस्य–इति बालप्रलपितमप्यपास्तम् ।

जीवन्मुक्तस्य प्राक्तनवशात् ऋणग्रहणे जातेऽधमर्णत्वव्यवहारो न स्यात् तत्र तादृशादृष्टासम्भवात् वासनाविरहात् । एवमृणिमुक्तपितृकपुत्रस्य पित्र्यर्णपरिशोधने प्रवृत्तिर्न स्यात् , नहि निष्प्रयोजनके धनव्ययसाध्ये कर्म्मणि कश्चित्प्रवर्त्तते इति । मुक्तपितृकपुत्रस्य वृषोत्सर्गादिवत् वाचनिकत्वेन कथंचित्तदुपपादनेऽपि अस्य पिताऽधमर्ण इति व्यवहारस्य सर्वजनीनस्यापलापापत्तेः । एवमपरिशोधनस्यैव उपपातकमध्यगणनात् ऋणादाने दुरदृष्टजनकत्वस्यापसिद्धान्तत्वात् ऋणादानात् पूर्वं तदुत्पादवारणस्य ऋणादानध्वंसस्य सहकारिताकल्पनेन समर्थनीयत्वात् ॥ श्रीपतिदत्तधनग्रहीतुः पश्चात् तत्सजातीयधनदातुरपि तथात्ववारणाय शोध्यत्वेनाङ्गीकृतान्तं दत्तविशेषणम् । ग्रहणं विनापि तादृशप्रागभाववतः तथात्ववारणाय सत्यन्तम् । अपहारकस्य तथात्ववारणाय दत्तेति । 'तुभ्यं विद्याविशेषं पश्चात् दास्यामि' इत्यङ्गीकृत्य येन विद्याविशेषो गृहीतः तस्य तथात्ववारणाय उभयत्र द्रव्यपदम् । तादृशप्रागभावविधुरस्य दत्तधनादिग्राहकस्य तथात्ववारणाय विशेष्यदलम् । विजातीयद्रव्यान्तरकर्म्मकदानानुकूलप्रागभाववतो दत्तधनादिग्राहकस्य तथात्ववारणाय दत्तद्रव्यसजातीयेति । दत्तद्रव्यापहारकस्य पश्चात् तत्सजातीयद्रव्यदातुश्चोत्तरस्य तथात्ववारणाय दाने स्वानुत्तमत्वम् । भावीति स्वरूपकीर्त्तनम् । परिशोधनात् परमपि तदत्यन्ताभावसत्त्वात् प्रागभावनिवेशः । यत्र परिशोधनमप्रसिद्धं तत्रापि तत्प्रागभावस्वीकारान्नानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु तदुद्देश्यकत्वाभावविशिष्टस्य ऋणदानध्वंसस्य दुरदृष्टजनकत्वम् , वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयपरिशोधनवद्वृत्तित्वसम्बन्धेन । अथवा स्वदत्तशोध्यत्वेनाङ्गीकृतधनग्राहकत्वस्वोद्देश्यकपरिशोधनवद्वृत्तित्वस-

म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्व्यक्तिविशिष्टस्मरणदानध्वंसस्य तथात्वमिति तु सारम्। तदुद्देश्यकपरिशोधनस्याप्रसिद्धिस्थलेऽन्योद्देश्यकशोधनमादाय सम्बन्धप्रसिद्धिरिति ॥

इत्यघमर्षणवाद (१६) वीचिः समाप्तः।

अथ स्नानवाद(२०)वीचिः।

"यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः।
स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि।"

इत्यादिवचनप्रतिपादितं किं तावत् स्नानम्? इति चेत्। तत्रैकदा स्वीयबहिःसर्वाङ्गेन जलसंयोगः स्नानम्। तदर्थश्च एकक्षणावच्छिन्नस्वीयसकलबहिरङ्गानुयोगिकजलप्रतियोगिकसंयोगः स्नानमिति यावत्। तत्रैकाङ्गजलसंयोगनाशोनन्तरमपराङ्गजलसंयोगः पुनस्तन्नाशानन्तरमपराङ्गजलसंयोग इति रीत्या यत्र सकलाङ्गजलसंयोगस्तत्रायं स्नातीति व्यवहारवारणाय एकक्षणावच्छिन्नेति संयोगविशेषणम्। यद्यपि तादृशसंयोगव्यक्तीनां नानात्वात्प्रत्येकं तेषां स्नाधात्वर्थत्वे गौरवात् तादृशसंयोगकूटस्यैव तथात्वे लाघवमिति तत्र तादृशकूटविरहादेव स्नातीति व्यवहारासम्भवात् कथमेकक्षणावच्छिन्नत्वं संयोगविशेषणम्, तथापि क्रमोत्पन्नविद्यमानजलसंयोगव्यक्तीनां तथात्ववारणाय एकक्षणावच्छिन्नोत्पत्तिकत्वार्थकमेकक्षणावच्छिन्नेति संयोगविशेषणमावश्यकम्। न च तत्रेष्टापत्तिः, अन्यथा पादादिमध्यदेशपर्यन्तजलसंयोगानन्तरशीर्षाद्यपराङ्गजलसंयोगेऽपि स्नातीति व्यवहारो न स्यात् तादृशसंयोगव्यक्तीनामेकक्षणानुत्पत्तिकत्वादिति वाच्यम्। तादृशसंयोगानां तत्र धारावाहिकत्वेऽपि एकक्षणोत्पन्नतादृशसंयोगकूटमादायैव तत्र तादृशप्रयोगसम्भवात्, यत्र विनश्यदवस्थकारणेन संयोगो जनितः तत्र तादृशव्यवहारस्येष्टत्वात्। न च क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वात् परक्षण इव पूर्वक्षणेऽपि तादृशव्यवहार इष्ट एव, एवं स्नानाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिकृतिमादाय स्नातीति व्यवहारः सर्वसम्मतः, अन्यथा स्थाल्यारोपणकालेऽपि पचतीतिव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम्। तथाप्येतत्क्षणे स्नातीति प्रयोगवारणाय तत्र तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात्। नचैवं तुल्ययुक्त्या पाकारम्भकाले पचतीति व्यवहारो न स्यात् इत्याशङ्कनीयम्। तत्र विक्लित्त्यवच्छिन्नव्यापाररूपपाकस्य तदनुकूलकृतेर्वा तदानीमबाधात्। अत्र

तादृशसंयोगकूटस्य एतल्लक्षणावृत्तित्वाभावात् न तादृशव्यवहार इति वैलक्षण्यात् अगत्या तथैव व्युत्पत्तेः स्वीकारात् इति । पुरुषान्तरीयाङ्गमादाय तादृशव्यवहारवारणाय स्वीयत्वमङ्गविशेषणम् । तथाविधकतिपयाङ्गजलसंयोगकूटस्य तथात्ववारणाय साकल्यमङ्गविशेषणम् ।

ननु सकलपदस्य व्यापकत्वार्थकतया स्वीयबहिरङ्गत्वव्यापकजलसंयोगस्यैव स्नानत्वोक्तौ दोषाभावात् कूटनिवेशनमनर्थकम्, प्रत्युत तादृशाङ्गत्वस्य जलसंयोगकूटत्वावच्छिन्नव्यभिचारितया स्नानमात्रेऽसम्भवापत्तिश्च । न च सकलपदस्य व्यापकत्वार्थकत्वेऽपि कूटत्वानिवेशे तादृशकतिपयसंयोगानां संयोगत्वेन गुणत्वादिना वा व्यापकत्वसंभवात् तत्र स्नातीति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । जलप्रतियोगिकसंयोगत्वावच्छिन्नव्यापकताया एव निवश्यत्वात् इति चेन्न ।

तादृशव्यापकताश्रयसंयोगानां विनिगमनाविरहेण प्रत्येकं स्नानपदार्थत्वे गौरवात् कूटस्यैव तथात्वौचित्यात् इत्युक्तप्रायम् । तादृशसंयोगानामङ्गत्वव्यभिचारित्वाद्बहिरित्यङ्गविशेषणम् ॥

ननु जलसंयोगत्वमत्र जलप्रतियोगिकसंयोगत्वं जलानुयोगिकसंयोगत्वं वा ? आद्येऽङ्गमात्रक्रियाजन्यतादृशसंयोगासंग्रहः । न च तदानीं जलादेरपि क्रियावत्त्वमावश्यकं, प्रवाहरहितजले क्रियाराहित्यस्य प्रायशः संभवात्, द्वितीये ऊर्ध्वदेशाद्गलितविपुलजलधारया यत्र सर्वाङ्गीणसंयोगा एकदैव जनिताः तत्र तादृशसंयोगानां स्नानत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् तदसंग्रहः तदानीमङ्गानां क्रियाभावेनाङ्गप्रतियोगिकत्वासम्भवात् इति चेन्न । प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन जलविशिष्टसंयोगत्वेनैव तेषां निवेश इति ॥ न चैवं "मान्त्रं भौमं तथा दिव्यमि"त्यादिवचनेन स्नानस्य नानाविधत्वाभिधानात् तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषां स्नानप्रतिनिधित्वेन वैदिककर्माधिकारिताप्रयोजकत्वव्यवस्थापन एव तात्पर्यात् ॥

ननु जलेजन्तूनामवगाहनसत्त्वेन स्नातीति व्यवहारापत्तिः । न चादृष्टप्रयोजनकत्वमपि तत्र विशेषणं देयमिति वाच्यम् । तदवगाहनस्याप्यदृष्टप्रयोजकत्वात्, परन्तु तेषां स्नानं न विधिविषयः विशेषानुक्तौ विधिवाक्यस्य मानवमात्रपरत्वात् । "त्वन्नीरे नरकान्तकारिणि वरं मत्स्योऽथवा कच्छपः" इति स्तवेनापि तादृशसंयोगजनितादृष्टभागिताया अपि अर्थतः प्रतिपादनात् तद्विशेषणेनापि तस्य वारणासम्भवात् । न च वैदिककर्माधिकारिताप्रयोजकत्वेन तादृशसंयोगविशेषणात् नैष दोषः, तेषां वैदिककर्माधिकारित्वस्य शास्त्राप्रतिपादितत्वेन तदीयसंयोगानां तदप्रयोजकत्वात् इति वाच्यम् । यादृशस्नानानन्तरं किमपि वैदिककर्म

नानुष्ठितं तादृशस्नानासंग्रहप्रसङ्गात् इति चेन्न ।

'अवगाहते, मज्जती'तिवत् 'स्नाती'तिव्यवहारस्य इष्टत्वात्, परन्तु तेषां स्नानं न विधिविषयः विशेषानुक्तौ विधिवाक्यस्य मानवमात्रपरत्वात्, अन्यथा तुल्यतुक्त्या पश्वादीनामपि स्नानानभ्युपगमे तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य उन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः ।

केचित्तु पापनाशा-दृष्टान्यतरप्रयोजकत्वविशेषणमपि तत्र देयम्, जलजन्तूनामवगाहस्य तद्प्रयोजकत्वात् न तत्संग्रहः, नित्यस्नानस्यापि अदृष्टविशेषात्मकवैदिककर्माधिकारित्वप्रयोजकत्वात् नित्यकर्म्मणोऽपि फलजनकत्वस्य न्यायसम्मतत्वाच्च न तद्संग्रहः । अस्पृश्यस्पर्शनानन्तरस्नानस्यादृष्टाप्रयोजकत्वेऽपि पापविशेषनाशप्रयोजकतया न तद्संग्रहः । न चाशौचादिकालीनवैधस्नानस्यासंग्रहः, इष्टत्वात् । न च तत्र स्नातीतिव्यवहारः कथं लोकानामिति वाच्यम् । तत्र तादृशव्यवहारस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रामाणिकत्वे तु स्नाधातोरवगाहनार्थकत्वेनैवोपपत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अङ्गत्वन्तु चेष्टावत्त्वं, चेष्टात्वन्तु क्रियात्वव्याप्यजातिविशेषः, अत एव तत्तदङ्गानां प्रातिस्विकरूपेण तावदन्यतमत्वेन वा निवेशे एकाङ्गरहितस्य स्नानासंग्रह इति प्रत्युक्तम्। न चैकाङ्गरहितस्य स्नानासंग्रहस्तथापि दुर्वार एव तादृशसंयोगानां स्वीयाङ्गत्वव्यभिचारित्वात् इति वाच्यम् । स्वसमानकालीनत्वस्याप्यङ्गविशेषणत्वात् । बहिष्ठ्वन्तु यद्यन्न बहिष्ठव्यवहारस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वं प्रकारान्तरेण दुर्वचत्वात् । यद्यदङ्गे बहिष्ठव्यवहारस्तावदन्यतमत्वेन तस्य निवेशे पुनर्बहिष्ठविशेषणं न देयमेव । एतादृशस्नानघटकपदार्थे स्नाधातोः शक्तिर्लक्षणा वा इत्यन्यदेतदिति प्राहुः ।

नव्यास्तु बहिष्ठविशेषणं न देयमेव बहिरङ्गसंयोगदशायामन्तरङ्गेऽपि संयोगा जायन्ते लोमविवरद्वारा तत्रापि जलप्रवेशात्, अत एव एकदा सर्वाङ्गीणजलसंयोगः स्नानमिति देवीपुराणोक्तिरपि सङ्गच्छते इति किं बहिष्ठनिर्वचनेन क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वात् बहिरङ्गमात्रसंयोगक्षणे तद्व्यवहाराभावेऽपि क्षतिविरहादित्याहुः ॥

इति स्नानवाद(२०)वीचिः ।

अथ रघुनाथ शिरोमणिविरचितो वाजपेय-वाद (२१) वीचिः ।

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखंडानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥ १ ॥

अपूर्वं आहत्येति । स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्य्यं स्थायि स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति बोधादपूर्वोपस्थितेर्वा प्राक् स्वर्गकामस्य यागः कार्य्य इति बोधयितुं न शक्यते इत्यर्थः । शक्यत इत्यस्य स्वर्गकामे स्वर्गकामयागकार्य्यत्वयोरन्वयप्रयोजकरूपस्य योग्यतावच्छेदकस्य नियोज्यत्वस्य घटे जलाहरणयोग्यतावच्छेदकछिद्रेतरत्वस्येव भानासंभवादिति शेषः । यथा घटे छिद्रेतरत्वं विनाजलाहरणं न सम्भवतीति छिद्रेतरत्वं योग्यतावच्छेदकं, तथा स्वर्गकामस्य यागविषयककार्य्यताबोधं विना यागः कार्य्यो न भवत्यतः स एव योग्यतावच्छेदक इति भावः ।

ननु यथा घटेन जलमाहरेदित्यत्र पदादनुपस्थितमपि छिद्रेतरत्वं घटे योग्यतावच्छेदकतया भासते तथा नियोज्यत्वस्य योग्यतावच्छेदकतया स्वर्गकामे कुतो भानं न भवतीत्यत आह स्वर्गकामेति । यद्वा आहत्य स्वर्गकामस्य यागः कार्य्यं इति बोधो लिङा न जननीयः तस्य नियोज्यत्वेन तस्मिन् शाब्दबोधे भानं विनेत्यर्थः । ननु तर्हि नियोज्यत्वेन स्वर्गकामस्य यागकार्य्यताबोधे भानं भवत्वित्यत आह स्वर्गकामेति । स्वर्गकामस्य यागे नियोज्यत्वेन योऽन्वयस्तत्र यागनिष्ठेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपयोग्यताया ज्ञानाभावादित्यर्थः । तन्मते काम्ये कामिन इष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानं विना कार्य्यताबाधानुदयाद्यागनिष्ठेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वं पुरुषे ममेदं कार्य्यमिति बोधविषयान्वयस्य योग्यतावच्छेदकम्, इष्टसानत्वप्रकारज्ञानविषयत्वं तु यागस्य न सम्भवति इष्टस्वर्गस्य कालान्तरभावित्वात् यागस्य च क्षणिकत्वादिति भावः । ननु "शुचिः संध्यामुपासीते"त्यादौ नित्ये फलविरहाद्यथेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानं विनापि शुचिनियोज्यकं संध्यावन्दनविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो जायते, तथात्रापि स्वर्गकामनियोज्यको यागः कार्य इत्यनुभवः कुतो न जायते ? अविशेषादिति प्रश्ने विशेषमाह कामनाविशिष्टस्येति । तथाच तत्र नित्ये कार्य्यताबोधे शौचादिमत्त्वमेव योग्यतावच्छेदकमिह तु काम्ये कार्ये कामिनोऽन्वये इष्टसाधनत्वज्ञानविषयत्वमेव योग्यता तस्याश्च ज्ञानं क्षणिके नास्तीति भावः । ननु तर्हि तत्र कीदृशोऽन्वयबोधः ? अत्र परिष्कृतं निर्णयकारमतम्–आदौ स्वर्गकामस्येदं कार्यमिति बोद्धुर्यागविषयकं कार्यं

स्थापि, स्वर्गसाधनत्वस्य प्रागनवगमात् कथं वाच्यसम्बन्धरूपा लक्षणापीति वाच्यम्, गो सदृशो गवय इत्यत्रेव सामान्यतस्तद्वाच्यस्यावगमात् प्रवृत्तिनिमित्तविशेषस्यैव प्रागनवगमात् इति संप्रदायनिर्णयः। वाजपेयपदोपस्थापितस्वार्थेनैव सममभेदान्वयान्न तत्र लक्षणा। ननु प्रवृत्तिनिमित्तविशेषस्य प्रागपरिचयात् कथं तस्य स्वार्थानुभावकतेति चेत्। उत्तरकालमेव कथं तव प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिचयः। अङ्गोपाङ्गविधिपर्यालोचनयाविशेषोपस्थितिरिति चेत्। ममापि तावत् पर्यालोचनानन्तरमेव वाजपेयपदं स्वार्थमनुभावयतु 'इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती'त्यत्र मधुकरपदमिव प्रागास्तां युक्तमेवेत्याहुः।

तृतीया च फलकरणत्वमाह फलसाधनत्वमात्रस्य लिङ्गभिहितत्वान्नाभिहितार्थता, वाजपेयपदं स्वपरं तृतीया तु विशेषणत्वे, तत्त्वं च वाच्यवाचकभावेन पद्वाच्यत्वविशिष्टे लक्षणामपेक्ष्य पदलक्षणैव लघीयसी वाजपेयपदवाच्याभिन्नयागे वाजपेयपदोत्तरतृतीयार्थकरणत्वान्वयानुपपत्तेः, नीलं घटमित्यादौ विशेषणविभक्तेः कर्मत्वादिवाचकत्वे तदन्वयस्यैव विशेषणविशिष्ट इति तु युक्तम्। नच द्रव्यालाभः,वाजपेयपदादुपस्थित एव तथात्वकल्पनात् उपस्थितत्यागेऽन्यकल्पनागौरवात्।

अत्रेदं विभाव्यम्—अस्तु तावत् वाजपेयसाध्यत्वमुपलक्षणमेव, तथापि न क्षतिः, तथाहि एकस्य द्वयमित्यन्वयबोधानन्तरं यागमात्रे तत्फलसाधनत्वबाधात् प्रतीतसामानाधिकरण्यकं वाजपेयसाध्यत्वमेव व्यावर्त्तकमवगम्यते, असमानकालीनस्यापि सामानाधिकरण्ये व्यावर्त्तकत्वानपायात्, यागमात्रे च तत्साधनत्वबाधानवतारे तवापि कर्मनामधेयताकल्पनानवकाशात्, अवच्छेदकनिश्चयेऽपि फलकारणताबोधस्य निष्परिपन्थित्वात्, स्वर्गेऽग्निष्टोमादिसाध्यतावच्छेदकस्यैवात्रापि फलसाधनतावच्छेदकस्योत्तरकालकल्प्यत्वात्। अस्तु वाऽन्वयबोधे तद्विशेषणमेव वाजपेयसाध्यत्वेनाग्निष्टोमादिव्यावृत्ततया उपस्थिते कर्म्मविशेषे तादृशफलसाधनत्वान्वयः। समानकालीनत्वं तु त्वदुक्तविरहादेव नान्वीयताम् गोसदृशो गवय इत्यादौ गवयपदवाच्यताबोधे गोसादृश्यादिकं विशेषणमेव, वाच्यताद्यन्वये तु गौरवेण न तथेति तदीदृशान्वयबोधयोर्भेदानाकलनेनोपलक्षणविशेषणविकल्पनमन्यत्रापि निरवकाशम्, अत एव 'वह्निसाध्यत्वेनोपस्थिते पाके इष्टसाधनत्वावगमः। न च तत्र वह्निसाध्यत्वमुपलक्षणमेव,पाकमात्रस्यैव तत्साध्यत्वादिति, एवं तादृशकल्पनायामपि 'वह्निविशेषेण पचेत, रथेन यायादि'त्यादावगतेः।

वस्तुतस्तु समानकालीनत्वप्रवेशेऽपि न विरोधः, तथाहि फलस्वरूप-

योग्यत्वस्य ज्ञानं प्रवर्त्तकं, तच्च तदवच्छेदकधर्म्मवत्त्वम् ओदनादिसाधनतावच्छेदकादिपर्यवसन्नम्, तस्य चैककालेऽपि समावेश इति कुतो विरोधः। संशयनिश्चयसाधारणफलोपधानज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तु न विरोध इति कश्चित्।

इति रघुनाथशिरोमणिविरचितो वाजपेयवाद(२१)वीचिः।

अथ रघुनाथशिरोमणिविरचितो नियोज्यान्वयवाद (२२) वीचिः।

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने॥

अत एव वाजपेयेनेत्यादि। अत्र तावदेकस्य द्वयमिति वा विशिष्टवैशिष्ट्येन वाऽन्वयः? आद्ये "यथा यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदि"त्यत्र हविषि प्रथममुभयत्वान्वयबोधकल्पनायां वाक्यभेदापत्त्या युगपद्वृत्तित्वप्राप्तेरुभयत्वस्य चान्वयात्तादृशनिर्वापप्रयोजकत्वं हविरार्त्तिसम्बन्धमात्रस्यावगम्यते न तूभयत्वावच्छिन्नस्यैव तस्य विशिष्टानुपस्थितेः, इत्थं च प्राकरणिकोभयत्वमुभयमित्यनेनानूद्यते न तु विवक्षितं, तद्वदिहापि एकत्र यागे धर्म्मिणि तथाविधफलसाधनत्वं वाजपेयसाध्यत्वं चान्वियात्, एवं च फलसाधनतायां यागत्वमात्रस्यैव प्रयोजकत्वलाभात् तस्य च यागमात्रवृत्तितया यागमात्र एव तदर्थिप्रवृत्तिप्रसङ्गः। न च वाजपेयसाध्यत्वमुपलक्षकम्, अनतिप्रसक्तस्योपलक्ष्यतावच्छेदकस्यैकस्याभावात् यागत्वस्यैव तथात्वेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। द्वितीये तु विशिष्टवैशिष्ट्यस्यैककालीनतत्त्वानतिरेकितया विरोधो दुर्वारः। तस्माद् वाजपेययागयोरभेदान्वयः, स च वाजपेयपदस्य तद्वाच्यपरतया समर्थनीयः। न च वाजपेयपदवाच्यत्वेन ज्ञायमानमिति ज्ञानं न तु स्थायिस्वर्गसाधनमित्याकारकं पुरुषस्य नियोज्यत्वान्वयबोधे इष्टसाधनत्वस्य ज्ञायमानस्य योग्यतानवच्छेदकत्वात्, अनिष्टसाधनेऽपि तथाज्ञाने ममेदं कार्य्यमिति बोधोदयात्। वस्तुत इष्टसाधनेऽपि तथाज्ञानविरहेऽपि ममेदं कार्य्यमितिबोधानुदयाच्च। एवं सर्वत्र परत्र चिन्तनीयम्। एतच्चापूर्वविषयकं कार्यताज्ञानं न तु यागविषयकम्, तस्य स्थायित्वेन ज्ञानासम्भवात् तत्काले तस्य क्षणिकत्वनिश्चयात्, ततो मम नियोज्यस्येदं कार्य्यं स्थायिस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमित्याकारकं पुनरपूर्वकार्य्यताज्ञानं, न तु ममेदं कार्य्यमित्येतावन्मात्राकारं तुल्ययुक्त्या सर्वत्र

कार्य्यताबोधे नियोज्यत्वस्य स्थायित्वस्य स्वर्गसाधनत्वस्य च योग्यतावच्छेदकस्यावश्यं भानाङ्गीकारात्। एवं सर्वत्र परत्र बोध्यम्। एवमपूर्वकार्य्यताज्ञानेऽपि बोद्धा विमृशति, अपूर्वजनिका तावत् कामिकृतिः, सा च यदि यागविषया भवति तदैवापूर्वं जनयितुं शक्नोति न त्वन्यथा अन्यतस्तदनिष्पत्तेः, कामिकृतिश्च यागविषया तदा भवति यदि यागः काम्यसाधनं स्यात् काम्यसाधनतया ज्ञात एव कामिनः कार्यताधीनियमात्। एवं यागस्य स्वर्गसाधनत्वमुपादानेनावगत्य काम्यमानस्वर्गसाधनत्वेनावगम्यमानो यागोऽधिकरणीभूतस्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कार्यं इत्याकारकं तृतीयं ज्ञानम्, अयमेवाधिकारित्वेनान्वयः, तत आख्यातसामान्ये क्लृप्तश्चैत्रः पचतीत्यादाविव स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमानिति कर्तृत्वेनान्वयबोधश्चतुर्थः, ततः स्वर्गकामस्येदं कार्यमहमपि स्वर्गकामस्तस्मान्मम स्वर्गकामस्य नियोज्यस्येदं कार्यं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति युक्तिपुरःसरं यागे यष्टुः प्रवर्त्तकं प्रतिसन्धानमिति पञ्चमं ज्ञानमिति पञ्चापि ज्ञानानि शब्दजान्येव, विधेः प्रवृत्तिनिर्वाहकतया तावत्पर्यन्तमाकाङ्क्षाया अपरिपूर्त्तेरिति।

तदसङ्गतम्, ममेदं कार्यमिति द्वितीयबोधस्यान्विताभिधानानुपयोगेन वैयर्थ्यात्। एवं विधेः प्रवर्त्तकतायाः परंपरयाप्युपपत्तेर्न यागकार्यताज्ञानमपि शाब्दमिति। एवमधिकारित्वादिनाऽन्वयबोधश्चिन्त्यः। तस्मात् प्रथममपूर्वे नियोज्यत्वेनान्वयः, उत्तरकालमाख्यातसामान्ये, क्लृप्तश्चैत्रः पचतीत्यादाविव यागानुकूलव्यापारवानिति कर्तृत्वेनान्वयबोध इत्यन्वयबोधद्वयमेव समीचीनम्। प्रवर्त्तकं तु ज्ञानं नैयायिकानामिवानुमानिकमिति दिक्।

अत्रेदमालोचनीयम्—यथा नियोज्यत्वमन्वयप्रयोजकं भासत इत्यभ्युपगमस्तथा चिकीर्षावत्त्वप्रवृत्तिसामग्रीमत्त्वादिकमपि किमिति न भासते? विनिगमनाविरहात्। न च येन यद्योग्यतावच्छेदकत्वेन गृहीतं तदेव तस्य भासत इति वाच्यम्। एवमपि यथा स्वर्गकामयागकार्य्ययोरन्वयप्रयोजकत्वं न भवति स्वर्गकामस्यापि यागकार्यबोधाभावे यागकार्यतानुदयात्तथा नियोज्यत्वमपि योग्यतावच्छेदकं न स्यात्, कश्चिन्ममेदं कार्यमिति बोधवतोऽपि चिकीर्षादिविरहेण यागकार्यताऽनिर्वाहात्। एवं चिकीर्षावत्त्वादिकमपि न योग्यतावच्छेदकम्, तत्सत्त्वेऽपि कदाचित् प्रतिबन्धकेन कृतेरनुत्पत्तेः कार्यतानुदयादिति। किञ्च शाब्दबोधे सत्यवश्यं योग्यतावच्छेदकं भासते तदा कथं नियोज्यत्वं भासेत? तद्योग्यतावच्छेदकस्येष्टसाधनत्वादिकस्य पुरुषे भानं विनापि। न च तदपि

भासत इति वाच्यम्, एवमिष्टसाधनत्वस्यापि योग्यतावच्छेदकं भासत इत्यनवस्था स्यात्। न चात एव योग्यतावच्छेदकातिरिक्तेति विशेषणं देयमिति वाच्यम्। शाब्दबोधे योग्यतावच्छेदकस्य भानं विना शाब्दबोधो न जायत इत्येव योग्यतावच्छेदकं भासते, एवं च योग्यतावच्छेदकमपि यच्छाब्दबोधे भासते तद्योग्यतावच्छेदकभानं, विना कथं भासेतेति।

नन्वेतत् सर्वं घटेन जलमाहरेत्यत्रापि सम्भवति, तथाहि यथा घटत्वं न जलाहरणयोग्यतावच्छेदकं तथा च्छिद्रेतरत्वमपि न भवति कदाचित्सच्छिद्रेणापि घटेन भाविना दूरस्थेन च जलाहरणासम्भवात्, एवं छिद्रेतरत्वं योग्यतावच्छेदकं तद्योग्यतावच्छेदकं च छिद्रवैधर्म्यं तदभाने कथं तद्भानं, तस्यापि भानाङ्गीकारेऽनवस्थेति चेन्न।

तत्रापि तदुपरि दूषणमस्माभिर्दीयत एव, एवं च बाधविरह एव योग्यता, यागस्य च स्वर्गसाधत्वेन बाधप्रमानुदयाद्याग इष्टसाधनम् इति शाब्दबोधे नैयायिकानामिति नापूर्ववाच्यता लोकेऽपीति दिक्।

तद्बोधोपयोगे सतीति। ममेदं कार्यमिति बोधोपयोगे सतीत्यर्थः। अन्यथा विशिष्टस्य तद्बोधे हेतुत्वं न स्यात्, विशेषणे कामनायां हेतुत्वस्याभावादिति भावः। कामनायास्तद्बोधोपयोगे द्वारमाह—सा चेति। कामनाया उपयोगी इत्यर्थः। एवं च नियोज्यत्वेन स्वर्गकामस्य कार्यान्वयप्रयोजकं स्वर्गसाधनत्वज्ञानं सिद्धमित्याह एवञ्चेति। नियोज्यान्वययोग्यतेति योग्यतापदं तज्ज्ञानपरं, तदनन्तरं च भवतीत्युपेयमिति पूरणीयमतो नानन्वयः, अन्यथा स्वर्गसाधनत्वज्ञानमेवाप्रयोजकत्वेन योग्यतेति स्वर्गसाधनताबोधे सति नियोज्यान्वययोग्यतेत्यन्वितं स्यात्।

ननु यदि स्वर्गसाधनताज्ञानमन्तरेण योग्यताज्ञानविरहात् लिङा क्रियाकार्यत्वं बोधयितुमशक्यं तदा यागे स्वर्गसाधनताबोधः प्राथमिकोऽस्त्वित्यत आह नचेति। ननु स्वर्गकामनारूपविशेषणज्ञानजन्ये कार्यताज्ञाने सर्वमेव दूषणमुपपद्यते, अस्माकं मते तु लिङेवेष्टसाधनतां बोधयतीत्यतो नानुपपत्तिरित्यत आह इष्टसाधनतेति। तथाऽन्वयस्वीकारे योग्यता प्रकृते साधनत्वबाधाद्योग्यत्वान्न साधनताया अन्वयः सम्भवतीत्येके।

ननु कार्यताविधिपक्षेऽपि नियोज्यत्वेनान्वय इति तद्योग्यतासम्पत्तये प्रथमं यागस्येष्टसाधनताबोधोऽङ्गीक्रियताम्, इष्टसाधनताविधिपक्षे तु नियोज्यत्वेनान्वयस्यानभ्युपगमात् प्रथमं यागेष्टसाधनताज्ञानं क्वोपयुज्यत इत्यत आह इष्टसाधनतेति। इष्टसाधनताविधित्वेनैव तदुपयोगो न तु

योग्यतया इति तस्याः पदा तया प्रथमं यागस्य तद्बोधानुसरणमित्यर्थ इत्यन्ये।

ननु कार्यताविधिपक्षेऽपि यदि इष्टसाधनतया यागादिबोध आवश्यक इति कथं मतभेद इत्यत आह कार्यताविधिपक्षेऽपीति। अन्वयप्रकारतया अन्वयप्रयोजकतयेत्यर्थः। तथाच कार्यताविधिपक्षे योग्यतारूपतयेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानम्, इष्टसाधनताविधिपक्षे पदार्थतयेति मतभेद इत्यर्थः। अपदार्थस्यापि परनये योग्यताबललभ्यस्य शाब्दधीविषयत्वाच्छाब्दमित्युक्तं, तच्च शाब्दधीविषयाथकम्। नन्वेतावतापि कथमपूर्वस्य वाच्यत्वसिद्धिरत आह अत इति। इष्टसाधनत्वेन यावत् कार्यानुपस्थितिस्तावत्तत्र योग्यताविरहान्नियोज्यत्वेन नियोज्यस्यान्वयबोधोऽनुपपन्नः। न च यागस्येष्टसाधनत्वोपस्थितिः सम्भवति क्षणस्थायित्वेन साक्षादसाधनत्वात् घटकस्यानुपस्थित्या परंपराया दुर्ज्ञेयत्वात् तदतिरिक्तस्य साधनत्वस्याभावात्. अतः स्थिरे एव कार्ये इष्टसाधनत्वेनोपस्थिते नियोज्यत्वेन स्वर्गकामस्यान्वयधीः, स्थिरकार्यस्योपस्थितिस्तत्र लिङ्शक्तिमन्तरेणानुपपन्नेति लिङस्तत्रैव शक्तिर्न तु स्वर्गसाधनत्वादिरूपेण, अतः कार्यत्वं तत्रैवान्वितं न तु समभिव्याहृतक्रियायामित्यर्थः। यद्यपि शाब्दबोधात् पूर्वमपूर्वे स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानमसम्भवि अपूर्वस्यान्वयबोधात् पूर्वमज्ञानात्, तथापि परनये बोधनीयपदार्थे योग्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने क्वचित्तस्य ज्ञानं तथा, एवं च प्रकृते कामिकार्यत्वान्वयप्रयोजक काम्येष्टसाधनत्वं योग्यता, सा च लिङ्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने घटे कामिकार्ये जलाहरणरूपकार्यसाधने ज्ञायते इति तज्ज्ञानं शाब्दधीहेतुर्भविष्यतीति वदन्ति।

मिश्रास्तु स्वर्गकामः स्वनियोज्यकयागविषयकस्थायिस्वर्गसाधन कार्यक इत्येव परनये प्रथममन्वयः, अत एवाख्यातार्थविशेष्यतया स्वर्गकामस्य संख्यान्वयित्वमिति स्वर्गकाम इत्यत्र प्रथमा। तत्र स्वनियोज्यकत्वस्थायित्वं स्वर्गसाधनत्वं च कार्ये अपूर्वे एवान्वेति न तु यागे, तस्य क्षणिकत्वेन स्थायित्वे बाधात्। न च स्थायित्वाद्युपस्थापकपदाभावात् कथं तदन्वय इति वाच्यम्। व्यक्तमिदं मूलग्रन्थ एव। अस्तु वा उपस्थितेष्वगृहीतांशसंसर्गकेषु स्थायित्वस्वर्गसाधनत्वकार्यत्वेषु लिङ्शक्तिरित्यादिनाऽभिधानाल्लिङ एव तदुपस्थापकत्वात्। विषयत्वं च यागापूर्वयोः सम्बन्धविधया भासत इत्यपि मूल एव सुव्यक्तम्। यद्वा नियोज्यत्वस्येव स्थायित्वादीनामपि योग्यतावच्छेदकतयैव भानमपूर्वरूपकार्ये। नचैवं नियोज्यत्वेनव स्वर्गकामस्यान्वयेऽधिकारिणोऽलाभे प्रवर्त्तकत्वानुपपत्ति-

रिति वाच्यम् । प्रथमतस्तथाभ्युपगमेप्युपादानबलेन कर्तृत्वाधिकरित्वयोरपि लाभात्। तथाहि पूर्वोक्तोपादानेन काम्यस्वर्गसाधनं याग इति प्रथमम् यागोऽधिकारीभूतनियोज्यस्वर्गकामकार्यं इति द्वितीयं, ततो यागकृतिस्तद्द्वारं विनानुपपद्यमाना कर्त्तारमाक्षिपति, तथाच स्वर्गकामो यागानुकूलव्यापारवानिति तृतीयं, प्रवर्त्तकत्वं च नयायिकानामिवानुमानिकमित्याहुरिति दिक् । अधिकन्त्वालोकादावूह्यम् ।

इति श्रीशिरोमणिभट्टाचार्यकृतौ नियोज्यान्वयवादवीचिः(२२) सम्पूर्णः ।

अथ पाकजवाद (२३) वीचिः ॥

अथ रूपनाशादेः पाकजन्यत्वं विचार्यते । तत्र परमाणौ समवायेन द्रव्याभाववति पाकजरूपोत्पादविनाशौ न तु द्व्यणुकादाविति वैशेषिकवृद्धाः ।

नव्यास्तु द्व्यणुकादावपि पाकजो रूपनाशो भवत्येव । पाकजरूपोत्पादस्तु परमाणावेव द्व्यणुकाद्यवयविनि च रूपजरूपमेवेति वदन्ति ।

नैयायिकास्तु अवयविनि पाकजरूपोत्पादविनाशावामनन्ति । तत्र समवेतद्रव्यं पाकजरूपनाशवन्न वा, समवेतद्रव्यं पाकजरूपवन्न वेत्याकारिका विप्रतिपत्तिः ।

अत्र प्राचीनवैशेषिकाः । हस्तादौ मणिसंयोगदशायां वह्निसंयोगाद्दाहोत्पत्तिवारणाय संयोगसम्बन्धेन मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, एवं पाणौ मणिसंयोगदशायां तदवयवे दाहवारणाय स्वसंयुक्तसमवायित्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, हस्तारम्भकावयवादिपरमाणुपर्यन्तेषु दाहवारणाय स्वसंयुक्तसमवायिसमवायित्वादिगुरुतरानन्तसम्बन्धेनानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः, एवं मण्यादौ दाहवारणाय तादात्म्येन मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वम , मण्यारम्भकावयवादिपरमाणुपर्यन्तेषु दाहवारणाय स्वसमवायिसमवायित्वादिसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् , तथाच लाघवेन रूपनाशत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वादेव दाहापत्तिविरहात् । दर्शितानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो न कल्पनीयः । न च तथापि अन्त्यावयविनि दाहापत्तिरावश्यकीति वाच्यम्। एतावता संयोगसंबन्धेन मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वे समागतेऽपि उक्तदिशाऽवयवे तदवयवादौ च दाहवारणाय स्वसंयुक्तसमवायित्वादिसम्बन्धेनानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनानिरासात् । यद्वा विलक्षणविशेषणतासम्बन्धेन रूपनाशत्वावच्छिन्नं प्रति सम-

वेतत्वसम्बन्धेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथाच द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तेषु विपर्ययेण न दाहोत्पत्तिः। न च तथापि परमाणौ मणिसंयोगदशायां दाहोत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः, तदानीं परमाणौ दाहाभावस्य शपथमात्रेण निवारणीयत्वात्। एतत्तु उच्छृङ्खलानुयायिनः।

केचित्तु विशेषणताविशेषेण रूपनाशत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन परमाणोर्हेतुत्वम्, तेन द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तेषु न दाहोत्पत्तिरिति। वस्तुतस्तु विलक्षणविशेषणतया रूपनाशत्वावच्छिन्नं प्रति समवायनिरूतत्वोभयसम्बन्धेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकता तेन द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्ते न दाहोत्पत्तिः, समवायनिरूपितत्वरूपेणाधारताधेयतयोः संहारात्। निरूपितत्वं च दिङ्निरूपितविशेषणताव्यावृत्तं ग्राह्यम्, अन्यथाऽणुमात्रस्य दिगुपाधित्वेन दिग्लक्षणपरमाणावपि समवायनिरूपिताधेयताया अपि दिङ्निरूपितविशेषणतया द्रव्यान्तरस्य तत्रापि सत्त्वाद्दाहानुत्पत्तिप्रसङ्गात् दिङ्निरूपितविशेषणताया नानात्वेन न दोषः, अन्यनिरूपितसंबन्धेनान्यस्यासत्त्वात्। समवायनिरूपितकालिकविशेषणता च परमाणौ नास्त्येव समवेतद्रव्ये सत्त्वात् तन्मते न दाहोत्पत्तिरिति न तादात्म्ये काप्यनुपपत्तिरिति।

यद्वा पक्षधरमिश्रानुयायिमते विशेषणतासम्बन्धेन रूपनाशत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन द्रव्यस्यैव प्रतिबन्धकत्वं समवायेनावयवे द्रव्यस्य सत्त्वेऽपि अवयविनि अवयवस्यासत्त्वात्। अपूर्ववादे "वाच्यवद्वाच्यवृत्तित्वेन वाच्योपस्थितिप्रकार" इति प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे मणिकृता वाच्योपस्थितिप्रकार इत्यस्य सास्नादौ व्यावृत्तिर्दत्ता, अन्यथा वाच्यवद्वाच्यवृत्तित्वेन तद्वारणे तत्पदवैयर्थ्यात्, तथाचातिलाघवमिति वैशेषिका विजयेरन्निति वदन्ति।

तदेतन्न्यायमतानुयायिनो न मन्यते। अनुगतरूपेण मणिसंयोगादेः तत्प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात्। तथाहि विलक्षणविशेषणतासम्बन्धेन रूपनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वाश्रयवृत्त्याधारतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन मणिसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वम्। तेन साक्षात्परम्परया शरीरारम्भकपरमाणुपर्यन्तावयवे मण्यादेः उक्तसम्बन्धेन सत्त्वान्न दाहोत्पत्तिः। एवं शरीरे मणौ च दाहोत्पत्तिवारणाय मणिसंयोगस्य समवायेन प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्। तथाच न्यायनये प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयकल्पनम्। वैशेषिकनये बहुतरव्यक्तीनां तावत्कारणसंयोगानां तत्कारणीभूतक्रियाव्यक्तीनां च कारणत्वकल्पने महद्गौरवम्।

अथ न्यायनये विजातीयनीलत्वावच्छिन्नं प्रति नीलत्वेन हेतुत्वमिति

नीलपीताद्यन्तर्भावेन बहुतरकार्यकारणभावो वक्तव्यः, वैशेषिकैस्तु क्रिया-संयोगस्थले तत्तद्द्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन तत्तद्द्रव्यस्य हेतुत्वमवश्यं वाच्यम्, तेनैव नीलपीताद्युत्पत्तिनिर्वाह इति नीलपीता-द्यन्तर्भावेण कार्यकारणभावाभावात् लाघवम्। तत्र द्रव्यसमवेतेषु एक-वारमेकोत्पादने नीलारम्भकद्रव्ये पीतोत्पत्तिविरहात्। न च तादृशानां क्लृप्तबहुतरद्रव्याणां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पने महद्गौरवमिति वाच्यम्। तथापि नैयायिकमते क्लृप्तकार्यकारणभावतोऽतिलाघवात्, तथाहि प्रतिवारमेकवारमेकपाकादेकस्मिन्नेव घटादौ रूपरसगन्ध-स्पर्शाणां विनाशोत्पत्तो इति वाच्यम्। व्यक्तिस्थानीयापत्तिवारणाय तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यहितपूर्वोत्पन्नपाकादेर्हेतुत्वं तत्तद्व्-यक्तित्वेन नैयायिकैरङ्गीकर्तव्यम्। तथाच तत्तद्व्यक्तिसमवेतत्वा-वच्छिन्नं प्रति वैशेषिकैरज्ञातमेव। किञ्च नैयायिकनयेऽपि क्लृप्तद्रव्येष्वपि तत्पाकजरूपरसगन्धस्पर्शव्यक्तिषु ततोव्यक्तित्वेन तद्भेदे च क्वचित् पृथक्कारणत्वे क्लृप्तद्रव्यान्तर्भावेण कार्यकारणभावेऽपि क्षतिविरहात्। नच बहुतरद्रव्यारम्भकव्यक्तीनां तत्तद्द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुत्वकल्पने तथैव गौरवमिति वाच्यम्। द्व्यणुकादिषु समवेतद्रव्यादिषु पृथक्कार्य-कारणभावात् तत्तद्द्व्यणुकादिसमवेतद्रव्यादिकारणत्वेनैव निर्वाहात, तत्तद्द्व्यणुकादिकं प्रति तत्तद्द्व्यणुकारम्भकव्यक्तीनां प्रतिबन्धकत्व-रूपेण हेतुत्वेऽपि क्षतिविरहात्, नैयायिकानामपि तत्तद्रूपरसगन्धा-दिकं प्रति तत्प्रतिबन्धकत्वरूपेण हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्। अत एव नैया-यिकनयेऽपि घटे पाकाद्रूपोत्पत्तिरनन्तरं कपालद्वयसंयोगनाशाद्घटनाशः पुनः कपालद्वयसंयोगः अनन्तरं घटोत्पत्तिः एकस्मिन्नेव कपाले, वैशेषिक-नयेऽपि तत्कपालसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति तत्कपालस्य हेतुत्वात् न घटद्वयपौर्वापर्यनियम इति, न तु घटत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्त्य-व्यवहितपूर्वव्यक्तेः हेतुत्वेन गौरवमिति तत्कल्पनमपेक्ष्य तत्कल्पनाया एव लघुत्वात् ततः अनारम्भकसंयोगव्यक्तिकल्पनागौरवमिति वदन्ति।

इति पाकजवाद (२३) वीचिः।

अथ जातिबाधकवाद (२४) वीचिः।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः॥

अयं श्लोको वैशेषिकाचार्योदयनकृतो निजमतमेवाश्रित्य। अथास्य

व्याख्या। आकाशत्वं न जातिर्व्यक्तेरैक्यात्, यथाहि नानाघटव्यक्तिषु घटत्वं जातिस्तथा आकाशव्यक्तेरैक्यादाकाशत्वं न जातिः। नानाव्यक्तिषु वर्त्तमानमनुवृत्ताकारं नित्यं सामान्यमिति जातिलक्षणात्, नानात्वस्य चाकाशेऽभावादाकाशत्वं न जातिरिति व्यक्तेरभेदो जातिबाधकः प्रथमः॥ १॥

घटत्वकुम्भत्वे न जाती, व्यक्तेस्तुल्यत्वात्। ननु व्यक्तितुल्यत्वेऽपि यथा घटव्यक्तौ घटत्वद्रव्यत्वे जाती स्तस्तथाऽत्रापि व्यक्तितुल्यत्वेऽपि घटत्वकुम्भत्वे जाती कुतो न स्यातामिति चेत्। उच्यते—न्यूनाधिकवृत्तित्वाभावो हि तुल्यत्वं घटत्वद्रव्यत्वयोश्च न न्यूनाधिकवृत्तित्वाभावोऽस्ति द्रव्यत्वस्य पटादावपि सद्भावात् घटत्वस्य च घट एव सद्भावात्, तस्माद्घटत्वद्रव्यत्वयोरेकदेशेनैव साम्यं न सर्वथा, घटत्वकुम्भत्वयोश्च न्यूनाधिकवृत्तित्वाभावात् सर्वथैव व्यक्तितुल्यत्वमतस्ते न जाती। यद्वा घटत्वद्रव्यत्वयोः परापरभावोऽस्ति, द्रव्यत्वं परमधिकवृत्तित्वात्, घटत्वं चापरं न्यूनवृत्तित्वात्, यत्र चापरं तत्र परेण भाव्यमेव, तथात्रापि यत्र घटत्वं तत्र द्रव्यत्वमस्त्येवेति परापरभावोऽस्ति, सर्वत्र हि यत्रैकस्यां व्यक्तौ जातिबाहुल्यं तत्र सर्वत्र परापरभावेन भाव्यमेवेति नियमोऽस्ति, अत्र च न परापरभावोऽस्ति यतो घटत्वं कुम्भत्वान्न परमधिकवृत्तित्वाभावात्, नाप्यपरं न्यूनवृत्तित्वाभावादेवं कुम्भत्वमपि घटत्वान्न परं नाप्यपरं, पूर्वोक्तयुक्तेः। तस्माद्घटत्वं कुम्भत्वं चैका काचिज्जातिरङ्गीकार्या।

अन्यच्च तत्पर्याय एव, न तु जातिः। तस्माद्घटत्वकुंभत्वे द्वे अपि न सामान्ये, तुल्यत्वात्, तथाहि पर्यायाः सर्वे ह्येकार्थाभिधायिनः, तत्र प्रतिपर्यायं जातित्वे जातीनां तुल्यत्वमर्थस्यैक्यात्। एवं पाणित्वकरत्वहस्तत्वादीन्यपि पर्यायाः न सामान्यानीत्याद्यप्यूह्यम्। इति तुल्यत्वं जातिबाधको द्वितीयः॥ २॥

पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्येषु मूर्त्तत्वभूतत्वे न सामान्ये, सङ्करदोषप्रसङ्गात्।

नन्वेकस्यामेव घटादिव्यक्तौ घटत्वपृथिवीत्वसत्ताद्रव्यत्वसामान्यानि सन्ति, न च सङ्करदोषस्तथात्रापि भूतत्वमूर्त्तत्वयोः कथं सङ्करदोषः। उच्यते—परस्परव्यभिचारिणोर्ह्येकत्र विनिवेशः सङ्करः, घटत्वादीनां च न परस्परव्यभिचारित्वं तेषां परापरभावात, तथाहि घटादौ सत्ता परं पृथिवीत्वाद्यपरम्, नच मूर्त्तत्वभूतत्वयोः परापरभावः, यतो न भूतत्वं परं सामान्यम् मूर्त्तत्वञ्चापरं भूतत्वस्य मनस्यसद्भावात्, मूर्त्तत्वस्य मनसि सद्भावात, नापि परं मूर्त्तत्वं भूतत्वं चापरं, भूतत्वस्याकाशे भावान्मूर्त्तत्व-

स्य च तत्राभावात्। यच्च परं तदपरादधिकवृत्त्येव, यच्चापरं, तत्परान्न्यूनवृत्त्येवेति नियमाच्च, तेन भूतत्वमूर्त्तत्वयोः परापरभावाभावाद्व्यभिचारित्वं व्यभिचारिणोश्चैकत्र स्थितौ संकरः। तस्मात्पृथिव्यादौ भूतत्वमूर्त्तत्वे धर्मावेव भवतो न जातिरूपे, एवं दण्डिताखड्गिनाद्यपि ज्ञेयमिति सङ्करो जातिबाधकस्तृतीयः ॥ ३ ॥

जातौ न जातिर्जातित्वमनवस्थारूपबाधकतर्कात्तथाहि जातावपि चेज्जातिस्तदा तस्यामपि जाताविर्तरजात्या भाव्यमित्यनवस्थादोषस्स्यम्, तस्माज्जातित्वं प्रमेयत्वादिवद्धर्ममात्रं नतु जातिरित्यवनस्थितिर्जातिबाधकश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अन्त्यविशेषेष्वन्त्यविशेषत्वं न जातिस्तेषां स्वरूपहानेः। अयमाशयः-यथास्मदादीनामश्वादिभ्यो गवादिषु गोत्वादिनिमित्ता व्यावृत्तिबुद्धिस्तथाऽस्मद्विशिष्टानां योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु येर्निमित्तैः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयमिति व्यावृत्तिप्रत्ययो भवति तेऽन्त्यविशेषा अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः सामान्यशून्या नित्यद्रव्यवृत्तयश्चेति तेषां स्वरूपं, तेष्वपि यद्यन्त्यविशेषत्वं जातिस्तदा तेषां स्वरूपमेव हीयेत, तेषामत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वात्सामान्यशून्यत्वाच्च, तस्मादन्त्यविशेषता न जातिः स्वरूपस्यैव हानेरिति रूपहानिर्जातिबाधकः पञ्चमः ॥ ५ ॥

समवायता न जातिस्तत्र सम्बन्धस्याभावात्तथाहि घटादीनां घटत्वादिसामान्यैः सह समवायसम्बन्धोऽस्ति, यदि च समवायेऽपि समवायत्वं जातिः स्यात् तदात्रापि केनचित्सम्बन्धेन भाव्यं, नास्ति च तत्र सम्बन्धः, ततः समवायत्वं न जातिरपि तु धर्ममात्रमेव। ननु धर्मधर्मिणोरपि केनापि सम्बन्धेन भाव्यम्। न, समवायत्वं हि प्रमेयत्वादिवदभावरूपमेव नतु भावरूपम्। यद्वा समवायत्वं समवायस्य स्वरूपमेव न तु तयोर्धर्मधर्मिभाव इति न तत्र कश्चित्सम्बन्धो कल्प्यत इति। एवं समवायत्वसामान्यस्वीकारेऽसम्बन्धो जातिबाधकः षष्ठः ॥६॥

इति षडेते जातिबाधकाः सामान्यत्वबाधकाः इत्यर्थः।

इति जातिबाधकवाद (२४) वीचिः।

अथ लङ्घनवाद (२५) वीचिः।

सन्निहितदेशसंयोगानन्तरं विप्रकृष्टदेशसंयोगानुकूलव्यापारो लङ्घनम्। तथाचाहि लङ्घयति इत्यादौ अहेर्निरूपितत्वसम्बन्धेन सन्निधाने विप्रकर्षे चान्वयः, आख्यातार्थकृतौ तादृशव्यापारस्यानुकूलत्वसम्बन्धेनान्वय इति

अहिनिरूपितसन्निधानाश्रयदेशसंयोगानन्तरं यदहिनिरूपितविप्रकर्षाश्रयदेशगमनं तदनुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः । अहेरेकपार्श्वमात्रगामिनि तादृशप्रयोगवारणाय विशेषणविशेष्यदलम् । सन्निधानविप्रकर्षौ च परत्वापरत्वस्वरूपौ, अतो लाङ्गूलदेशतः शीर्षदेशगमनेऽपि न तादृशप्रयोगः । सन्निधानाद्यंशेऽहेर्विशेषणविधयैव निवेशः, नातोऽहेरसत्त्वदशायां तत्तत्स्थलगामिनि तादृशप्रयोगः । आनन्तर्य्यञ्चाऽव्यवधानगर्भं, नातोऽहेर्म्मध्यसन्निहितदेशतः शिरःसन्निहितदेशवेष्टनेन पार्श्वान्तरगामिनि तथा प्रयोगः । न वा तद्देशतः पश्चादागत्य पुनस्तद्देशगामिनि तथा प्रयोगः ।

एकादश्यां लङ्घनमित्यादौ भोजनाभावे लक्षणा । आधेयत्वस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्यापकाधेयत्वीयस्वरूपसम्बन्धेनान्वयः, नातस्तत्र कियत्कालभोजनाभावेऽपि तथा प्रयोगः। रविणा लङ्घितो मास इत्यादौ सम्बन्धविशेषाभावे लक्षणा इति प्राचीनाः । तन्न साधु, सन्निधानस्य साक्षाद्धात्वर्थतानवच्छेदकतयाऽहेः कर्म्मत्वानुपपत्तेः विप्रकृष्टदेशस्यापि कर्म्मत्वापत्तेश्च ॥

नव्यास्तु एकपार्श्वतः पार्श्वान्तरपतनं लङ्घनम्। पार्श्वत्वञ्चायमस्य पार्श्व इति प्रतीतिसाक्षिको दिक्सम्बन्धविशेषः, तदाश्रयत्वेनाह्यादेः कर्म्मत्वं, पतनत्वन्तु गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषः, तेन उक्तदोषाणां नावकाश इत्याहुः ॥

अन्येतु विजातीयव्यापारो लङ्घनं, वैजात्यञ्च लङ्घधातुशक्यतावच्छेदकतया सिद्धमतो न कश्चिद्दोष इत्याहुः । तदसत्, शक्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धेरपसिद्धान्तत्वात्, धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन तस्याकर्म्मकत्वापत्तेश्च ।

वस्तुतः सम्बन्धविरोधिव्यापारो लङ्घनं, स्वाधिकरणदेशविशेषैकसीमासम्बन्धाव्यवहितोत्तरत्वतादृशापरसीमासम्बन्धकालीनत्वोभयसम्बन्धेन व्यापारे, आधेयत्वसम्बन्धेन च तद्घटकसम्बन्धेऽहेरन्वयः । तादृशव्यापारश्च प्रकृते ऊर्ध्वसम्बन्धानुकूलव्यापारः । यत्र प्रथमसीमासम्बन्धं विनैव परसीमासम्बन्धः तत्र तादृशप्रयोगवारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः। यत्र च प्रथमसीमासम्बन्धमात्रं तादृशसम्बन्धानन्तरोर्ध्वसम्बन्धस्तदनन्तरं पुनस्तत्सीमासम्बन्धो वा तत्र तादृशप्रयोगवारणाय द्वितीयसम्बन्धनिवेशः । यत्र तादृशसम्बन्धानन्तरमहिसम्बन्धोऽनन्तरञ्चापरसीमासम्बन्धः तदनुकूलव्यापारश्च अहिसन्निहिततृणादिसम्बन्धविरोधी तत्र तादृशप्रयोगवारणाय तृतीयसम्बन्धनिवेशः । सीमात्वन्तु तात्पर्य्यवशात् यथायोग्यं ग्राह्यम् । यदा पूर्वसीमातः पश्चिमसीमागमनं तत्र तत्पूर्व-

त्वतत्पश्चिमत्वरूपम्। एवं क्वचिदुत्तरत्वदक्षिणत्वरूपं क्वचित् दिश-मादायापि तत्त्वं निर्वाच्यम्।

'अहिं विलङ्घ्य गतवान्' इत्यादौ उक्तसम्बन्धेनाहिविशिष्टसम्बन्ध-विरोधिव्यापारानन्तर्य्यमेव गमनादौ भासते। न च यत्राहिवृत्तिसंयो-गादिकमप्रसिद्धं तत्र तादृशप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्। अन्ततो वा-युसंयोगस्यैव तत्र सत्त्वात्॥ 'विलङ्घ्यैकादशीं भुङ्क्ते' इत्यादौ, "गुरुं वि-लंघ्य शास्त्रेऽस्मिन्नाधिकारः कदाचन" इत्यादौ च त्याग एव लङ्घधातुरौ-पचारिकः। "एकादश्यां विलङ्घनं, ज्वरादौ लङ्घनं पथ्य"मित्यादौ भोज-नाभाव एव लङ्घधातोर्लक्षणा। 'विलङ्घ्य मेरुं त्रिदिवं प्रयातः, सेतुं वि-लङ्घ्य गतवान् लङ्कायां रघुनन्दनः' इत्यादौ अवलम्बने लङ्घधातो-र्लक्षणा। नच तत्तद्धर्म्माणां लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यम्। भूरिप्रयोगाभावात्, शक्तेर्भूरिप्रयोगनियतत्वात्, तेषां लघुत्व-स्याकिञ्चित्करत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः॥

इति लङ्घनवाद (२५) वीचिः।

अथ अनुभवत्वजातिवाद (२६) वीचिः।

अनुभवत्वस्य प्रत्यक्षादिचतुष्टयसाधारणजातित्वे मानाभावः, ज्ञानं द्विविधं स्मृतिरनुभवश्चेति विभागस्य स्मृत्यन्यज्ञानत्वेनवोपपत्तेः। नचानुभवामीति अनुव्यवसायात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। स्वर्गादेः शा-ब्दबोधानुमित्यादेः सत्त्वेऽपि स्वर्गमनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावेन सा-क्षात्कारत्वस्यैव तद्विषयत्वात्। न च विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। स्मृतौ व्यभिचारेण विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबु-द्धिमात्रे हेतुत्वासम्भवात् विशिष्टसाक्षात्कारत्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्य-तावच्छेदकत्वात्, विशेषणज्ञानाभावे अनुमित्यादेरभावस्य परामर्शाद्य-भावेनव सम्भवात्। न चाप्रसिद्धस्य साध्यस्यानुमितौ साध्यप्रकारकत्व-वारणायानुमितावपि विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यप्रकारकानुमितेः साध्यतावच्छेदकवि-शिष्टवैशिष्ट्यविषयताकत्वनियमेन विशेषणतावच्छेदकनिश्चयाभावा-देव तत्साध्यकानुमितेरनुत्पादात्, सामान्यसामग्रीसहिताया एव विशे-षसामग्र्याः कार्योपधायकत्वात्। अन्यथानुमितिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि खण्डशो विशेषणज्ञानसत्त्वेन विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या सा-ध्यप्रकारकानुमितेस्तत्र दुर्वारत्वात्।

अथैवं विशेषणतावच्छेदकनिश्चयस्य जन्यतावच्छेदकतयैवानुभवत्वसिद्धिः स्मृत्यन्यज्ञानत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्। न च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षत्वमेव तस्यापि जन्यतावच्छेदकम्। अप्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि साध्यप्रकारकत्वापत्तेः। न चाप्रसिद्धसाध्यस्थलीयपरामर्शविशेषस्य साध्यविशेष्यकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यम्। तत्स्थलीयसाध्यज्ञाने तादृशपरामर्शादेव साध्यप्रकारकानुमितेरुत्पादात्। न च तथापि तज्जातेः प्रत्यक्षानुमितिमात्रसाधारण्यमस्तु, शाब्दबोधोपमितिसाधारण्ये मानाभावः, शाब्दबोधं प्रति पदजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात्, उपमितिं प्रति चातिदेशवाक्यार्थज्ञानेनैव गतार्थत्वादिति वाच्यम्। प्रत्यक्षानुमितिमात्रसाधारण्यस्यानुपगमात् इति चेन्न।

तथापि प्रत्यक्षादिचतुष्टयसाधारणस्य तस्यासिद्धेः। बाधबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकेन प्रत्यक्षव्यावृत्तेन स्मृतिशाब्दबोधसाधारणेन परोक्षत्वेन साङ्कर्यापत्त्या प्रत्यक्षानुमितिसाधारणस्य तस्यासिद्धेरसम्भवाच्च, तुल्ययुक्त्या विपरीतादिज्ञानप्रतिबन्धकताविचारोक्तयुक्त्या च तज्जातेर्दुर्वारत्वादिति केचित्।

तत्र स्वतन्त्राः—विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदकतया शाब्दबोधव्यावृत्तमनुभवत्वम्, बाधादिबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकतया शाब्दबोधप्रत्यक्षव्यावृत्तमपरोक्षत्वं चेद्वयमेव जातिर्लाघवात्। न चैवं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदकस्यानुभवत्वस्य प्रत्यक्षानुमितिसाधारणस्योक्तयुक्त्या शाब्दबोधवृत्तित्व उपमितिवृत्तित्वेऽपि मानाभावेन परस्परमनुमितौ साङ्कर्यापत्तिः, परोक्षत्वस्य प्रत्यक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम्। साङ्कर्यवारणायैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदकस्यानुभवत्वस्योपमितावभ्युपगमात्, तथाचानुभवत्वव्याप्यमेवापरोक्षत्वमिति न साङ्कर्यम्। न च बाधबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकेन परोक्षत्वेन साङ्कर्यापत्त्याऽनुभवत्वस्य जातित्वासम्भवः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कार्यतावच्छेदके गौरवापत्तेः, परोक्षत्वस्य चाजातित्वे बाधादिबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदके प्रत्यक्षान्यत्वशाब्दान्यत्वयोः प्रवेशे गौरवापत्तेः। न च बाधतद्व्याप्यादिबुद्धिसत्त्वे प्रत्यक्षानुमित्यादिवत्स्मृतेरपि उत्पादस्यानुभवविरुद्धत्वात् स्मृतेरपि बाधादिबुद्धिप्रतिबध्यत्वमावश्यकम, यथोक्तगौरवस्य प्रामाणिकत्वात्, अन्यथाऽतिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवभयेन प्रत्यक्षादावपि तद्विरोधित्वविलोपप्रसङ्गादिति वाच्यम्। बाधबुद्धिसत्त्वे स्मृतेरनुत्पादानुभ-

वस्य विवादग्रस्तत्वात्, कदाचिदनुभवं प्रत्येव वा विशेषदर्शनं विरोधीति सत्प्रतिपक्षग्रन्थे भट्टाचार्यैरेवाभिधानाच्च । न च तथाऽप्यनुमितिभिन्नज्ञानत्वस्यापि विनिगमनाविरहेण जातित्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । अनुमितिभिन्नज्ञानत्वस्य जातित्वेऽनुभवत्वपरोक्षत्वयोरुभयोरेव जातित्वासम्भवेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयबाधबुद्ध्येरुभयोरेव कार्यतावच्छेदके गौरवापत्त्या गौरवस्यैव विनिगमकत्वादिति प्राहुः ।

इत्यनुभवत्वजातिवाद (२६) वीचिः ।

अथ लौकिकविषयतावाद (२७) वीचिः ।

अथ लौकिकविषयतां ये लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानविषयतां स्वीकुर्वन्ति, तेषामयमभिसन्धिः-घटं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायश्च घटाद्यंशे लौकिकत्वावगाही, घटाद्युपनीतभानानन्तरं तादृशप्रतीत्यनुदयात् । घटाद्यंशे लौकिकत्वञ्च घटादिनिष्ठविलक्षणविषयतानिरूपकत्वादन्यद् दुर्वचम् । न च तदंशे प्रत्यक्षत्वमेव लौकिकत्वं, प्रत्यक्षत्वस्य जातिस्वरूपतया आंशिकत्वासम्भवात् जातेरांशिकताया अपसिद्धान्तत्वात् । न च तद्व्यक्तिनिष्ठलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वमेव तदंशे लौकिकत्वम्, द्रव्यगुणाद्यंशे लौकिकत्वशरीरे च संयोगसंयुक्तसमवायादिरूपो विशिष्यैव निवेश्यः अतो लौकिकसन्निकर्षत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । यतो लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानवृत्ति लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकं लौकिकविषयत्वमवश्यमुपगन्तव्यम्, अन्यथा स्वाश्रयविषयकत्वस्वानन्तरोत्पन्नत्वोभयसम्बन्धेन लौकिकसन्निकर्षविशिष्टप्रत्यक्षत्वादन्यस्य लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य दुर्वचतया तस्यालोकसंयोगादिरूपसहकारिविशेषासमवहितघटादिवृत्तीन्द्रियसन्निकर्षानन्तरोत्पन्नघटाद्युपनीतभानसाधारणतया तादृशघटाद्युपनीतभानानन्तरं घटं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

वस्तुतो लौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षनिष्ठं तज्जन्यत्वमप्रतिसन्दधानस्यापि पुंसो वस्तुगत्या लौकिकसन्निकर्षजन्यं यत् घटादिप्रत्यक्षं तदुत्तरं घटं साक्षात्करोमि इत्यनुव्यवसायेन लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य नियमतस्तादृशानुव्यवसायविषयता न सम्भवति । अत एव लौकिकसन्निकर्षघटितसामग्रीजन्यत्वस्य पूर्वोक्तातिप्रसङ्गवारणाय उक्तानुव्यवसायविषयताभ्युपगमोऽपि नितरां निरस्तः, लौकिकसन्निकर्षघटितसामग्र्या अतिदुर्ज्ञेयतया तामविदुषः तथाविधानुव्यवसायस्यानुभविकत्वात् । यदेतत् तद्विषयकप्रत्यक्षत्वं विषयतासम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वे सति प्रत्यक्ष-

त्वं वा घटं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायविषयः, विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशधर्मप्रकारकानुव्यवसायं प्रति तद्वृत्तिलौकिकसन्निकर्षघटितसामग्रीजन्यज्ञानस्य तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशसामग्रीजन्यत्वस्यैव वा स्वरूपसम्बन्धेन हेतुत्वोपगमात् न घटाद्युपनीतभानानन्तरं घटं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः, सामग्रीनिवेशान्नोपदर्शितसहकारिविशेषासमवहितघटादिवृत्तीन्द्रियसन्निकर्षानन्तरोत्पन्नतदुपनीतभानेन साक्षात्कारित्वग्रहः ।

अथवमपि आकाशादिविषयकोपनीतभानानन्तरमाकाशं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः, विषयभेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकतया आकाशादिवृत्तिलौकिकसन्निकर्षघटितसामग्र्यास्तत्प्रकारकानुव्यवसायरूपफलस्य चाप्रसिद्ध्या तत्रोक्तकार्य्यकारणभावकल्पनासम्भवेन उक्तकारणविरहेण तादृशापत्तिवारणस्याशक्यत्वात् । न च विषयविशेषमनन्तर्भाव्य प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता या विषयित्वनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनानुव्यवसायं प्रति लौकिकसामग्र्या एव सामान्यतो हेतुता कल्प्यते, आकाशादौ लौकिकसामग्रीविरहात्तादृशप्रकारतासम्बन्धेन उक्तानुव्यवसायापत्त्यसम्भवात् नाकाशं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिरिति वाच्यम् । घटादिवृत्तिलौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि घटज्ञानसत्त्वे घटं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायोत्पत्त्या व्यभिचारेणोक्तकार्य्यकारणभावकल्पनाया असम्भवात् । न चाकाशं साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायस्याप्रसिद्ध्या नापत्तिः सम्भवति, घटं साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायस्थले घटादौ प्रसिद्धेन उक्तप्रकारतासम्बन्धेन प्रसिद्धस्य लौकिकमानसत्वावच्छिन्नस्यापि नाकाशादावापत्तिसम्भवः, तादृशसम्बन्धेन तादृशधर्म्मस्य कस्यचिज्जन्यतावच्छेदकतया आपादकविरहात्, अन्यथा भवन्मतेऽपि लौकिकविषयत्वांशे आकाशीयत्वाद्यवगाहिदर्शितानुव्यवसायस्यापत्तिसम्भवादिति वाच्यम् । घटं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसाये साक्षात्कारो न घटीय इत्यादिबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतायां घटत्वपटत्वाद्यन्तर्भावे तादृशानन्तधर्मभेदेन प्रतिबन्धकतानन्त्यप्रसङ्गात्, तादृशधर्ममनन्तर्भाव्य साक्षात्कारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादृशविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासम्बन्धेन बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकताकल्पनात् तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतथाविधप्रतिबन्धकाभावरूपकारणबलेन आकाशादौ उक्तप्रकारतावच्छेदकतासम्बन्धेन मानसापत्तेरेव उपदर्शिता-

नुव्यवसायापत्तौ पर्य्यवसानादिति चेन्न ।

विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकताया अग्रे निरसनीयतया बाधबुद्ध्यभावबलेन उपदर्शितापत्त्यसम्भवात् ।

यत्तु लौकिकसामग्रीजन्यत्वस्य साक्षात्त्वव्यञ्जकत्वापेक्षया लाघवेन विषयतासिद्धिरिति । तदसत्, उपदर्शितकार्य्यकारणभावलाघवेनातिरिक्तविषयतासिद्धेः सिद्धान्तविरुद्धत्वात्, अन्यथा धूमपरामर्शादिजन्यतावच्छेदकतया धूमलिङ्गकानुमितिवृत्तिविषयताविशेषाणां वह्न्याद्यनुमितिसामान्यजनकतावच्छेदकतया धूमालोकादिलिङ्गकनिखिलपरामर्शेषु विषयताविशेषाणां वा सिद्धिप्रसङ्गात्, तथाचसति व्याप्त्यादिघटितनिखिलपदार्थानां विषयतानिवेशस्याकिञ्चित्करतया सकलव्याप्तिज्ञानानामेवानुगमसम्भवात् । एतेन लौकिकसन्निकर्षस्य जन्यतावच्छेदकम् दुर्वचं, न तावत् प्रत्यक्षत्वमुपनीतभाने व्यभिचारात् । नापि ज्ञानाजन्यप्रत्यक्षत्वं, विशिष्टबुद्ध्यादेर्विशेषणज्ञानजन्यतया लौकिकप्रत्यक्षात्मकतदसंग्रहप्रसङ्गात् । न च विशिष्टबुद्धेर्लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि क्षतिविरहः, ज्ञानसन्निकर्षादेव तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । विशेषणज्ञानादुत्तरविशिष्टबुद्धौ ज्ञानसन्निकर्षाद्विशेष्यत्वानिर्वाहेण लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्यावश्यकत्वात् । तत्तद्विषयकज्ञानाजन्यप्रत्यक्षत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमुपगम्य विशिष्टबुद्धिसंग्रहे विषयभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात् ज्ञानसन्निकर्षादिहेतुतायां लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वस्य उक्तजन्यतावच्छेदकगर्भेऽवश्यं निवेशनीयतया अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।

यत्तु मुख्यविशेष्यतायाश्चक्षुःसंयोगादिजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् उपनीतभाने न व्यभिचारः, उपनीतस्य चाक्षुषादिज्ञाने विशेषणतयैव भानादिति । तदपि न, तथा सति सामान्यज्ञाने जन्ये च योगजधर्मजन्ये प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति, उक्तयुक्त्या कार्य्यकारणभावावच्छेदककोटौ गौरवादिसहिष्णुतायां चक्षुःसंयोगादिविशिष्टचाक्षुषत्वादीनामेव चक्षुःसंयोगादिजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवेनातिरिक्तविषयताया असिद्धेः । वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयविषयकत्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम् । यदि च घटाद्यंशेऽलौकिकस्य घटवद्भूतलमित्यादिप्रत्यक्षस्य उक्तोभयसम्बन्धेन भूतलचक्षुःसंयोगादिविशिष्टत्वेन चक्षुःसंयोगादिकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तस्य च विषयतारूपकार्य्यतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या घटादावुत्पत्तिस्तत्र कारणाभावात् व्यभिचारस्तदवस्थः, अतिरिक्तविषयत्वोपगमे च तस्या एव प्रत्यासत्तित्वोपगमान्न

व्यभिचारसम्भावनेति मन्यते, तदाऽस्माभिरपि स्वाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिचक्षुःसंयोगादिसमानाधिकरणविषयताया जन्यताघटकप्रत्यासत्तित्वमुपगन्तव्यम्, जन्यतावच्छेदकधर्मः शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव, तत्र नोक्तव्यभिचारसम्भावना उक्तज्ञानीयघटादिविषयताया अतथात्वात् इति ।

अत्र वदन्ति—घटाद्युपनीतभानानन्तरं न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायः सर्वानुभवसिद्धः तादृशसामग्रीजन्यत्वस्याभावमात्मनि वा घटादिनिष्ठलौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाभावं नावगाहितुमीष्टे, लौकिकसन्निकर्षाजन्यतदानीन्तनसाक्षात्कारे घटादिनिष्ठलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वाद्युपस्थितिविरहेऽप्युत्पत्तेः, नापि तदानीन्तनसाक्षात्कारे घटादिविषयकत्वस्यात्मनि वा घटादिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्याभावमवगाहतां, तत्र तादृशाभावयोर्बाधात्, बाधितविषयकत्वे तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिः । पदार्थान्तरकल्पनया प्रतीतौ प्रामाण्योपपादनसम्भवे भ्रमत्वस्वीकारश्च प्रतीतिबलसिद्धपदार्थमात्रव्यत्ययप्रसङ्गपराहतः, तस्मात्तदानीन्तनसाक्षात्कारे घटादिनिष्ठविलक्षणविषयतानिरूपकत्वाभाव आत्मनि तादृशविषयतानिरूपकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नभावो वा विषय इति तादृशविषयताविशेषः सर्वथैवोपगन्तव्यः ।

अथ लौकिकसामग्रीजन्यघटादिप्रत्यक्षे प्रत्यक्षत्वरूपेण घटादिविषयतानिरूपकत्वं, न तु घटाद्युपनीतभाने, तस्य ज्ञानत्वेनैव तादृशविषयतानिरूपकत्वात्, एवञ्च तदानीन्तनसाक्षात्कारे घटादिविषयत्वीयप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वाभाव आत्मनि घटादिविषयतानिरूपकतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाभावो वा उपदर्शितप्रतीतिविषय इति न तद्बलाद्विलक्षणविषयतासिद्धिः । न च विलक्षणं विषयतानिरूपकत्वं विलक्षणविषयत्वं वा कल्प्यते इत्यत्र विनिगमनाविरहात् विलक्षणविषयतासिद्धेरावश्यकतेति वाच्यम् । यतोऽतिरिक्तविषयताकल्पने तन्निरूपकत्वमपि विलक्षणमवश्यं स्वीकार्यम्, उपनीतभानसाधारणविषयतानिरूपकत्वस्य तन्निरूपकतात्मकत्वे उपनीतभानस्यापि तन्निरूपकत्वप्रसङ्गात् तदनन्तरमुक्तप्रतीत्यनुपपत्तिरिति न विनिगमनाविरह इति चेन्न ।

उपनीतभानव्यावृत्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननिरूपकताविशेषसिद्धौ तथाविधनिरूपकताकविषयतान्तरसिद्धिरप्यर्थायातैव, सामान्यविषयतायानिरूपकत्व एव प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नत्वे घटाद्युपनीतभानानन्तरं घटादिनिष्ठप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननिरूपकताकविषयत्वाभावावगाहिन्या घटो न साक्षात्क्रियते इत्याकारकप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेः सामान्यविषयत्वाभावस्य तत्र बाधितत्वात् । न चात्मनि विलक्षणनिरूपकताशालिप्रत्यक्षाभाव एव तादृशप्र-

तीतेर्विषयः, स चाबाधित एवेति वाच्यम् । तथा सत्येतादृशप्रतीतेर्घटा द्यविशेष्यकतया घटादिविशेष्यकबोधजनकतादृशशब्दोल्लेखित्वानुपपत्तेः।

अथ निर्विकल्पकीयविषयताविशेषनिरूपकत्वादेव लौकिकत्वमस्तु किमतिरिक्तविषयतया । न च निर्विकल्पकीयविषयताया लौकिकविशिष्टबुद्धिसाधारणत्वोपगमे जातित्वादिना घटत्वज्ञानात् स्वरूपतो घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षापत्तिः, तादृशविशिष्टबुद्धिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चित्प्रकारत्वानिरूपकघटत्ववृत्तिविषयताया भवन्मते निखिलघटत्वादिविषयकलौकिकप्रत्यक्षसाधारण्यादिति वाच्यम् । स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धौ तद्विशेष्यकत्वाभाववत्तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वोपगमात्, जातित्वादिविषयकज्ञानस्य स्वरूपतो विशिष्टबुद्धावहेतुत्वात् । नचैवं जातिमान् घटश्चेत्याकारकज्ञानात् स्वरूपतो घटत्वादिविशिष्टबुद्ध्यनुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विशेष्यताभिन्नतन्निष्ठप्रकारताकान्यत्वविशिष्टतद्विशेष्यकत्वाभावस्यैव कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीयतया तादृशद्विविधविषयताशालिज्ञाने उक्तस्थले तादृशविशिष्टबुद्ध्यनुदयापत्त्यसम्भवात् । न चैतादृशगुरुशरीरविशिष्टाभावस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशापेक्षया प्रकारत्वानिरूपकविषयतायास्तथात्वे लाघवमिति निर्विकल्पकीयविषयताया विशिष्टधीव्यावृत्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । कार्यकारणभावलाघवेनातिरिक्तविषयतासिद्धेः प्रागेव निरस्तत्वादिति चेत् ।

नैवम्, अयं घट इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षानन्तरोत्पन्ना घटत्वेनेमं साक्षात्करोमीतिप्रमा घटत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयतां तादृशोपनीतभानानन्तरोत्पन्नं घटत्वेनेमं न साक्षात्करोमीत्यादिप्रत्यक्षं च घटत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयत्वाभावं ज्ञानांशे तादृशविषयताशालिज्ञानाभावं वा आत्मन्यवगाहते, न च निर्विकल्पकीयविषयता प्रकारतानिरूपितेति निर्विकल्पकविषयताभिन्नविषयतासिद्धिः । न च तादृशप्रत्ययो घटत्वप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वविशिष्टेदंवृत्तिलौकिकविषयताकत्वमेवावगाहते, तथाच निर्विकल्पकविषयताया एवोपपत्तिरिति वाच्यत्।तथासति घटत्वेन तद्व्यक्तिलौकिकप्रत्यक्षहेतुभूततद्व्यञ्जकसंस्थानविशेषावच्छिन्नचक्षुःसंयोगविरहदशायामिदन्त्वादिनैव लौकिकप्रत्यक्षजनकात् यथाकथञ्चित्सन्निकर्षात् जायमाने इदन्त्वेन तद्व्यक्तिलौकिकप्रत्यक्षे यत्र घटत्वस्य तद्व्यक्तावुपनयमर्यादया भानं तत्र घटत्वेनेमं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिः, तादृशज्ञानस्य घटत्वप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वात् इदन्त्वसमानाधिकरणलौकिकविषयतावत्त्वाच्च। न च घटत्वादिलौकिकविषयताकत्वविशिष्टतथाविधेदंवृ-

त्तिलौकिकविषयत्वादिकं तादृशप्रतीतिविषयः, तादृशज्ञानस्य घट-त्वव्यञ्जकसंस्थानविशेषावच्छिन्नसन्निकर्षाजन्यतया घटत्ववृत्तिलौकिक-विषयताकत्वाभावान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्। एवमपि यत्र यादृशज्ञा-नेनैव व्यक्त्यन्तरनिष्ठघटत्वव्यञ्जकसन्निकर्षवशात् व्यक्त्यन्तरे घटत्वं विषयीकृतं तत्रैव तादृशापत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥

लौकिकविषयतापि प्रकारताद्यात्मिका न तु तदतिरिक्तेति केचित्। तदसत्, तथासति भूतलं घटवत् भूतले घट इति ज्ञानभेदेन घटादिनि-ष्ठलौकिकविषयताभेदप्रसङ्गात्, प्रकारताद्यतिरिक्तत्वे तत्रैकविषयतयै-वोपपत्तेः। उपनीतभानसाधारणप्रकारतादित एव तथाविधज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यस्य निर्वाहात्, लौकिकविषयभेदेन भिन्नानां तेषामनुगमकं लौकिकविषयतात्वाद्यतिरिक्तमेव। न च लौकिकविषयतानामननुग-मेऽपि क्षतिविरहात् तदनुगमकधर्मान्तरकल्पनमफलमेवेति वाच्यम्। तदननुगमे साक्षात्करोमीत्याकारकानुगतमित्यनुपपत्तेः, तन्निरूपकत्वा-भावतन्निरूपकप्रत्यक्षाभावयोरप्यनुगमासम्भवेन न साक्षात्करोमीत्यनुग-तप्रतीत्यनुपपत्तेश्च। अत्रेष्टापत्तौ विषयतात्वप्रकारतात्वादीनामपि अति-रिक्तानुगतत्वविलयप्रसङ्ग इति बहवः।

वस्तुतः लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयत्वमेव लौकिक-विषयत्वं, न त्वतिरिक्तं, क्लृप्तपदार्थेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, लौकिकविषयत्वस्यातिरिक्तत्वे क्वचित्कार्य्यकारणभा-वावच्छेदकलाघवं सम्भवदप्यकिञ्चित्करं, तादृशलाघवस्यातिरिक्तपदा-र्थसिद्धावनुपयुक्तत्वात्, प्रकारतात्वादिश्च प्रकारान्तरेण निर्वक्तुमशक्य-तया अतिरिच्यत इति। प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतावत् चाक्षुष-त्वावच्छिन्ननिरूपितविषयताप्यतिरिक्ता, पश्यामि न पश्यामीत्यादिप्रत्य-यानां तत्साधकत्वात्, तेषां प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतालम्बनत्वे स्पर्शानन्तरं पश्यामीतिप्रत्ययानुपपत्तेरिति, केचित्। तादृशप्रत्ययानां चाक्षुषत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतावलम्बनत्वोपग-मेनैव सर्वसामञ्जस्यात् तादृशविषयतानामप्रामाणिकत्वात्, तदुपगमे क्वचित्कार्य्यकारणभावे लाघवं सम्भवदप्यनुपादेयमेवोक्तयुक्तेरिति संक्षेपः॥ ०॥

इति लौकिकविषयतावाद (२७) वीचिः।

अथ लौकिकसन्निकर्षकारणतावाद (२८) वीचिः ।

प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदेन प्रमाश्चतुर्विधाः । तत्रेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । जन्यता च विषयताप्रत्यासत्त्यवच्छिन्ना ग्राह्या, तेन जन्यज्ञानमात्रस्यात्ममनोयोगजन्यत्वेऽपि न क्षतिः, जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नाया आत्ममनोयोगजन्यतायाः समवायप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वात् । स च सन्निकर्षो द्विविधः लौकिकालौकिकभेदात् । तत्र लौकिकसन्निकर्षः षड्विधः—संयोगः १ संयुक्तसमवायः २ संयुक्तसमवेतसमवायः ३ समवायः ४ समवेतसमवायः ५ विशेषणता च ६ । अलौकिकसन्निकर्षस्त्रिविधः—सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणायोगजधर्मभेदात् । एतेषाञ्चानुगतरूपेण प्रत्यक्षसामान्यं प्रति हेतुता न सम्भवति अनुगताननतिप्रसक्तरूपस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्वचत्वात् । नापि द्रव्यादिविषयकलौकिकप्रत्यक्षं प्रति चक्षुःसंयोगादिसाधारणेन्द्रियसंयोगत्वादिना, चक्षुरादिसाधारणेन्द्रियत्वस्यानुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । न चेन्द्रियत्वं जातिविशेषः, तेजस्त्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् ।

अथेन्द्रियनिष्ठेष्वेकत्वेषु जातिविशेषं स्वीकृत्य विजातीयैकत्ववत्संयोगत्वादिना, अथवा चक्षुरादिसंयोगेष्वेव जातिविशेषः कारणतावच्छेदकतया स्वीक्रियते । तदभ्युपगमश्चावश्यकः, अन्यथाणुदेशावच्छिन्नेन्द्रियसंयोगादितो द्रव्यप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति चेत् ।

सम्भवत्येतादृशरीत्याऽनुगतरूपेण कार्य्यकारणभावः किन्त्वप्रामाणिकः । कदाचिच्चाक्षुषं कदाचित् स्पार्शनमित्यादिनियमनिर्वाहाय चाक्षुषादौ चक्षुःसंयोगादीनां विशिष्य कारणताया वक्तव्यतयोक्तानुगतकार्य्यकारणभावस्यानावश्यकत्वात् ।

अथ विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्योक्तानुगतरूपेणैव हेतुता स्वीक्रियते, इन्द्रियमनोयोगस्य च चक्षुर्मनोयोगत्वादिना चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विशिष्यैव हेतुतेति न चाक्षुषस्पार्शनाद्युत्पत्तावनियमः । चक्षुर्मनोयोगादिश्च फलबलाच्चाक्षुषाव्यवहितप्राक्क्षण एव कल्प्यते, अतो विषयस्य त्वगिन्द्रियमात्रसंयोगदशायां चक्षुषा समं मनःसंयोगसत्त्वे चाक्षुषापत्तिरित्येतादृशफक्किकाया नावतार इति चेन्न ।

विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य विशिष्य हेतुत्वानभ्युपगमे यत्र घटे त्वगिन्द्रियमात्रसन्निकर्षः पटे चक्षुःसन्निकर्षः तदुत्तरं घटे चाक्षुषापत्तिर्वारयितुमशक्या, तदुत्तरं पटचाक्षुषोपत्त्या चक्षुर्मनोयोगस्यावश्यं कल्पनो-

यत्वात्(१)।

यत्तु इन्द्रियमनोयोगस्य विषयविशेषोऽप्यवच्छेदक उपेयते, एवञ्च विषयताप्रत्यासत्त्या चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति अवच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या चक्षुर्मनोयोगादीनां हेतुताकल्पने उपदर्शितस्थले पटचाक्षुषानुरोधेन पटरूपविषयावच्छेदेनैव चक्षुर्मनोयोगः कल्प्यते न तु घटावच्छेदेनापि इति नातिप्रसङ्ग इति।

तदसत्। तथासति विषयेन्द्रियसन्निकर्षहेतुताविलयप्रसङ्गात् विषयेन्द्रियसन्निकर्षशून्यकाले तत्तद्विषयावच्छेदेन इन्द्रियमनोयोगस्याकल्पनादेवातिप्रसङ्गवारणसम्भवात्, तस्मात् द्रव्यलौकिकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगत्वादिना विशिष्यैव कार्यकारणभावः। लौकिकत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशात् उपनीतभानादौ न व्यभिचारः। लौकिकत्वन्तु साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिको विषयताविशेषः। गुणादिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय द्रव्यनिवेशः।

अथ गुणादिचाक्षुषाद्यव्यवहितप्राक्क्षणे स्वाश्रये चक्षुःसंयोगादेरावश्यकत्वात् कथं व्यभिचारः। यदि चैकविषयसन्निकर्षात् विषयान्तरप्रत्यक्षवारणाय विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषादिकं प्रति समवायेन चक्षुःसंयोगादीनां हेतुतावश्य वाच्या, तथा च विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषाद्यधिकरणे गुणादौ समवायेन चक्षुःसंयोगाद्यभावाद्व्यभिचारः सम्भवतीति मन्यसे, तदा कार्य्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यनिष्ठविषयतानिवेशेऽप्यसौ दुर्वारः, द्रव्यविषयकचाक्षुषे गुणादेरपि विषयतया तत्रापि विषयतालक्षणकार्य्यतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या द्रव्यविषयकचाक्षुषस्योत्पत्तेरिति चेन्न।

कार्य्यतावच्छेदकोपलक्षितकार्य्याधिकरण एव तदभावः प्रकृते च द्रव्यलौकिकचाक्षुषादौ गुणादेर्विषयत्वेऽपि द्रव्यलौकिकचाक्षुषत्वविशिष्टो विषयतया गुणादौ नाभ्युपेयते अतो व्यभिचारानवकाशः। आस्तां वा द्रव्यवृत्तिविषयतैव कार्य्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः, कार्य्यतावच्छेदकधर्मस्तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव, न चैतादृशप्रत्यासत्त्या चाक्षुषत्वावच्छिन्नस्याश्रयत्वं गुणादावस्तीति न व्यभिचारः। एकपुरुषीयेन्द्रियसन्निकर्षात् पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षवारणाय तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यव कार्य्यकारणभावः स्वीकार्य्यः, प्रत्यक्षनिष्ठं तत्पुरुषीयत्वञ्च तदात्मसमवेतत्वं, चक्षुरादिनिष्ठं तन्मनःसंयोगित्वं, एवञ्च इन्द्रियमनोयोगस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं न कल्प्यते

---

(१) चक्षुर्मनोयोगस्य त्वाचप्रत्यक्षानुत्पत्तिकाल एव स्वीकारे नैष दोष इति ध्येयम्।

तत्पुरुषीयत्वञ्च सन्निकर्षकारणताच्छेदककोटौ तन्निवेशादेव नियमतस्तदपेक्षोपपत्तेः, अव्यवहितप्राक्क्षणे कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्ताया एव प्रकृते फलोपधाने तन्त्रत्वोपगमात्।

वस्तुतस्तत्पुरुषीयचाक्षुषत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तत्पुरुषीयचक्षुरादिषु जातिभेदा एव स्वीक्रियन्ते। तन्मनःसंयुक्तचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वे तन्मनःसंयुक्तत्वचक्षुष्ट्वादेर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे तन्मनःसंयुक्तत्वविशिष्टचक्षुष्ट्वविशिष्टचक्षुःसंयोगत्वेन चक्षुष्ट्वविशिष्टतन्मनःसंयुक्तत्वविशिष्टचक्षुःसंयोगत्वेन वा हेतुत्वमित्येतादृशविनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यादवच्छेदकगौरवाच्च।

केचित्तु तत्पुरुषीयचाक्षुषादौ समवायादिसंसर्गेण तदीयचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वापेक्षया लाघवात्संयोगादिसंसर्गेण तदीयचक्षुष्ट्वादिनैव हेतुता कल्प्यते।

अथैवं संयोगादेरिन्द्रियव्यापारतानुपपत्तिस्तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव तद्व्यापारत्वात्, तथाच इन्द्रियस्य प्रत्यक्षप्रमितिकरणतैव न निर्वहतीति चेत्, वरमेतदर्थं तत्पुरुषीयत्वादिकमनिवेश्य द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति संयोगत्वेन सामान्यत एव हेतुत्वं कल्प्यतां, तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वेऽपि इन्द्रिये करणतानिर्वाहाय तस्य सामान्यत एव हेतुताया अवश्यकल्पनीयतया साम्यादिति वदन्ति।

वस्तुतश्चक्षुःसंयोगत्वादिना न सन्निकर्षहेतुत्वं किन्तु जातिविशेषपुरस्कारेणैव। अणुदेशावच्छिन्नसन्निकर्षादितः प्रत्यक्षवारणाय कारणतावच्छेदकतया जातिविशेषस्वीकारस्यावश्यकतया चक्षुरादिनिवेशे प्रयोजनविरहात्, एवञ्च समवायेन विजातीयसंयोगस्य तादृशसंयोगेन चक्षुरादेर्वा विशिष्य हेतुता कल्प्यते इत्यत्र विनिगमनाविरहादेव संयोगस्य हेतुता सेत्स्यतीति।

यत्तु संयोगे तत्पुरुषीयत्वस्यागुरोर्दुर्निर्वचतया तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वमावश्यकमिति कथं चक्षुरादिनिवेशं विना उपपत्तिरिति।

तदपि न, तत्पुरुषीयचाक्षुषजनकतावच्छेदकतया संयोगगतजातिभेदाभ्युपगमेनैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुताया अनावश्यकत्वात्।

ननु सा जातिः संयोगजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्या क्रियाजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्या वा इत्यत्र विनिगमकाभावात् संयोगस्य हेतुत्वे कारणताद्वयमिति चेन्न।

क्रियाया अवयवायविवृत्तितया यत्किञ्चिदवयवे प्रतिक्षणं क्रियायाः सत्त्वेन क्रियाजन्यचक्षुःसंयोगस्य संयोगजसंयोगकालेऽपि सत्त्वेन क्रियाजन्यसंयोगकाले च संयोगजसंयोगस्यासत्त्वेन क्रियाजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यैव सा जातिरुपेयते इति ॥

एवं द्रव्यसमवेतद्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषादौ चक्षुःसंयुक्तसमवायतत्संयुक्तसमवेतसमवायत्वादिना हेतुतापि बोध्या। कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिश्चात्र प्रतियोगिता।

यत्तु द्रव्यसमवेतचाक्षुषादावपि स्वाश्रयसमवायादिसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुता, चक्षुःसंयुक्तसमवायत्वादिना प्रतियोगितासंसर्गेण हेतुत्वेऽधिकरणे चक्षुरादिसंयोगनिरूपितसम्बन्धस्य सम्बन्धविधया समवायप्रतियोगितायाश्च प्रवेशाधिक्येन गौरवात् इति, तत् हेयं, तथाहि कालिकादिसम्बन्धेन यः स्वाश्रयस्तत्समवायमादायातिप्रसङ्गवारणाय समवायसमवायिसमवायादिकमेव प्रत्यासत्तिरिति वक्तव्यम्, एवञ्चाधिकरणांशे चक्षुःसंयोगादेः समवायो मतद्वये प्रविष्टः, किन्त्वस्मन्मते समवायीयप्रतियोगितानिवेशस्याधिक्यं भवन्मते तु स्वसमवायिसमवायरूपसम्बन्धशरीरेऽधिकरणांशे समवायस्य विशेषणतया तत्र तत्सम्बन्धस्याधिकस्य निवेशनीयतया लाघवानवकाशः।

वस्तुत उक्तसम्बन्धनिवेशे लाघवविरहेऽपि चक्षुःसंयुक्तसमवायत्वेन हेतुत्वे तादृशसमवायत्वरूपोपाधेर्हेतुतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य विजातीयसंयोगत्वेन हेतुत्वे वैजात्यस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवम्, अतो द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षादौ चक्षुःसंयुक्तसमवायादिहेतुताकल्पनमफलम्।

अथ तदकल्पने गुणादौ प्रत्यक्षविषयता कीदृशसामग्रीनियम्येति चेत्-प्रतिबन्धकाभावादिघटितसामग्रीनियम्यैव।

अथैवमसन्निकृष्टगुणादावपि कथं न प्रत्यक्षविषयता उक्तसामग्र्यास्तत्राप्यक्षतत्वात् इति चेन्न।

तादृशसामग्र्याः गुणादिप्रत्यक्षजनने आश्रयभासकसामग्र्याः सहकारित्वमुपेयते, स्वाश्रयभासकसन्निकर्षादिशून्यकाले कदापि गुणादिचाक्षुषाद्यनुदयात्। एवञ्च गुणादेः सन्निकर्षशून्यतादशायां स्वाश्रयसन्निकर्षादिरूपसहकारिविरहादेव न प्रत्यक्षापत्तिः।

अथ स्वाश्रयाविषयकासन्निकृष्टवायुस्पर्शादिगोचरप्रत्यक्षं स्यात्। तत्राश्रयभासकसामग्र्याः सहकारिता न सम्भवति इति चेत्, तर्हि द्रव्यसमवेतस्पार्शने त्वक्संयुक्तसमवायस्य हेतुताऽस्तु चक्षुःसंयुक्तसमवायचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायहेतुताकल्पनन्तु निष्फलमेव, गुणादिचाक्षुषादेः

गुणादिसमवेतचाक्षुषादेश्च आश्रयाविषयकस्य कचिदप्यनुदयेन तत्राश्रयभासकसामग्र्याः सहकारितासम्भवात् । न च प्रत्यक्षविषयताया इन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वव्याप्यतया चक्षुःसंयुक्तसमवायादेर्हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । तादृशव्याप्तेरप्रामाणिकत्वादिति । तदपि हेयमेव, तथाहि गुणादौ विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षोत्पादनिर्वाहकसामग्रीव्याप्तौ स्वाश्रयभासकसामग्र्या निवेशमन्तरेण तादृशसामग्रीशून्यकाले गुणादिप्रत्यक्षस्य वारणासम्भवात्, व्याप्यत्वेनोपगतस्य सत्त्वोपगमे व्यापकापत्तेरावश्यकत्वात्, अतस्तथाविधसामग्रीव्याप्तौ तन्निवेशनमावश्यकमिति ।

अत्र च यत्क्षणावच्छेदेन यद्देशे विषयादिघटितसामग्री तदव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन तद्देशे विषयतया प्रत्यक्षमुत्पद्यते इत्येतादृशसामग्रीव्याप्तौ चक्षुःसंयोगादिघटिताश्रयभासकसामग्री कुत्र निवेश्या देशे काले वा ? आद्ये गुणादीनां प्रत्यक्षविषयता न निर्वहति तत्र चक्षुःसंयोगादिघटितसामग्र्या अभावात् । अन्त्ये घटादिचक्षुःसन्निकर्षदशायां असन्निकृष्टपटादिसमवेतगुणादिचाक्षुषापत्तिः चक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीविशिष्टतत्क्षणावच्छेदेन पटादिसमवेतगुणादावपि विषयादिघटितसामग्रीसत्त्वात् ।

अथ विषयसामान्यघटितसामग्र्याः प्रत्यक्षरूपफलव्याप्यत्वं न स्वीक्रियते यद्बलादापत्तिः स्यात् अपि तु तत्तद्विषये विषयतया प्रत्यक्षोत्पत्तिनिर्वाहाय तत्तद्विषयघटितसामग्र्या एव प्रत्यक्षरूपफलव्याप्यत्वं स्वीक्रियते । एवञ्च पटसमवेतगुणादिव्यक्तिषु तद्व्यक्तिघटितसामग्रीबलादेव प्रत्यक्षमापादयिष्यसि । तच्च न सम्भवति, तत्तद्गुणादिव्यक्तिघटितसामग्रीव्याप्तौ कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या ऐकाधिकरण्यापन्नतत्तदाश्रयव्यक्तिविषयचक्षुःसंयोगाद्यात्मकसामग्र्या एव काले निवेशात्, तदानीञ्च घटचक्षुःसंयोगसत्त्वेऽपि ऐकाधिकरण्यापन्नतत्तत्पटचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्र्याः क्वचिदप्यभावात् इति चेत् ।

सत्यम्, यदि विषयस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुता प्रामाणिकी स्यात् तदैवोपदर्शितरीत्या तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयं सामग्रीव्याप्तौ निवेश्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवः, सैव न प्रामाणिकी, एतदनुरोधेन तत्कल्पने महागौरवप्रसङ्गः । तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयस्याहेतुत्वे तु न तेन रूपेण सामग्रीव्याप्तौ निवेशः सम्भवति कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्यैव सामग्रीघटकत्वात् । तस्मादुपदर्शितापत्तिवारणाय संयुक्तसमवायादेर्हेतुत्वकल्पनमावश्यकमेवेति ॥

अथ रूपत्वादिप्रत्यक्षानुरोधेन संयुक्तसमवेतसमवायादिहेतुताया

आवश्यकत्वात् किं संयोगसंयुक्तसमवाययोर्हेतुत्वेन। द्रव्यगुणादिचाक्षुषसाधारणसमवेतप्रत्यक्षत्वादेरेव संयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् तत एव द्रव्यगुणादिचाक्षुषादेरप्युपपत्तिः। अथात्मतत्समवेतप्रत्यक्षानुरोधेन संयोगसंयुक्तसमवाययोर्हेतुत्वमावश्यकं निरवयवतया आत्मनि तत्समवेते च इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायाभावात् इति चेत्। आस्तामीदृशयुक्त्या मनःसंयोगमनःसंयुक्तसमवाययोर्मानसप्रत्यक्षहेतुत्वमापाततः, किन्तु चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायादिहेतुना द्रव्यतत्समवेतचाक्षुषादौ कुतः? नच द्रव्यादिचाक्षुषसाधारणरूपावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायादिहेतुत्वे कपालादिनाशोत्पत्तिकाले घटादिचाक्षुषानुदयप्रसङ्गः, तदव्यवहितप्राक्क्षणे संयुक्तसमवेतसमवायघटकीभूतकपालिकादिविरहेण घटादौ संयुक्तसमवेतसमवायविरहात् इति वाच्यम्। तदानीं घटादेः प्रत्यक्षानभ्युपगमे क्षतिविरहात्। संयोगादिहेतुतामतेऽपि यत्र कपालिकादिचक्षुःसंयोगदशायां घटोत्पत्तिः तदुत्तरक्षणे घटादिप्रत्यक्षस्यापनीयतया साम्यात्। नच त्रुटिविश्रान्तिमते त्रुटितत्समवेतप्रत्यक्षस्य संयुक्तसमवेतसमवायहेतुतयाऽनिर्वाहात् संयोगसंयुक्तसमवाययोर्हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। एवमपि परमाणुद्व्यणुकाङ्गीकर्तॄणां न्यायिकमते तद्धेतुतायां युक्तिविरहात् इति चेत्।

अत्राहुः—परमाणुघटितसन्निकर्षात् द्व्यणुकादौ पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षवारणाय संयुक्तसमवेतसमवायहेतुतायां संयुक्तांशे महत्त्वमवश्यं निवेशनीयम्, एवञ्च त्रुटितत्समवेतरूपादौ महत्संयुक्तसमवेतसमवायस्यासत्त्वात् व्यभिचार इति द्रव्यान्यसमवेतविषयकचाक्षुषत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यं, तथा च न तद्धेतुतया द्रव्यतत्समवेतचाक्षुषनिर्वाह इति संयोगसंयुक्तसमवाययोर्हेतुत्वमावश्यकम्।

अथैवमपि संयोगहेतुताकल्पनमनर्थकं द्रव्यतत्समवेतचाक्षुषसाधारणद्रव्यसमवेतविषयकचाक्षुषत्वस्यैव चक्षुःसंयुक्तसमवायजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् तत एव द्रव्यचाक्षुषस्याप्युपपत्तेरिति चेन्न।

स्थूलपृथिव्याद्यसन्निकर्षदशायां परमाणुघटितसन्निकर्षात् पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षवारणाय संयुक्तसमवायहेतुतायां संयुक्तांशे महत्त्वनिवेशस्यावश्यकतया त्रुटिप्रत्यक्षव्यभिचारवारणाय तज्जन्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यान्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगस्य हेतुताया आवश्यकत्वात्। नच महत्संयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकं सद्भिन्नसमवेतचाक्षुषत्वमेववाच्यं न तु द्रव्यभिन्ने यत्समवेतं तच्चाक्षुषत्वम्, एवञ्च पृथिवीत्वादिचाक्षुषस्य तादृशसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेद-

काक्रान्ततया स्थूलपृथिव्याद्यसन्निकर्षदशायां तादृशकारणविरहेणाप-स्यभाव इति वाच्यम् । सद्भिन्नसमवेतचाक्षुषत्वस्य महत्संयुक्तसमवे-तसमवायजन्यतावच्छेदकत्वे चतुरणुकादिरूपस्थूलपृथिव्याद्यसन्निक-र्षदशायां त्रुटौ पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षानुपपत्तेः ।

अथ परमाण्वादिघटितसन्निकर्षात् रूपत्वादिप्रत्यक्षवारणाय संयुक्त-समवेतसमवायहेतुतायां संयुक्तदले महत्त्वं न निवेश्यते अपितु सम-वेतांशे लौकिकविषयतासंसर्गेण चाक्षुषवत्त्वं, तावतापि चक्षुःसंयुक्तपर-माणुसमवेतरूपादीनां लौकिकचाक्षुषविषयत्वाभावेनोक्तापत्तिवार-णसम्भवात् । एवञ्च नीरूपानुद्भूतरूपवद्द्रव्यघटितसन्निकर्षात् संयो-गत्वरूपत्वादिप्रत्यक्षवारणाय रूपानुद्भूतरूपाभाववानां कारणताव-च्छेदककोटिनिवेशनमप्यनुपादेयं समवेतांशे चाक्षुषविषयत्वनिवेशनैवो-पपत्तेः । तथाच सद्भिन्नसमवेतचाक्षुषत्वस्य संयुक्तसमवेतसमवायज-न्यतावच्छेदकत्वेऽपि नोपदर्शितस्थले पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः, तत्रा-पि पृथिवीत्वे चक्षुःसंयुक्तसमवेतचाक्षुषवत्समवायस्याक्षतत्वात् इति संयुक्तसमवेतसमवायहेतुतायां महत्त्वादिनिवेशनमफलम् । इत्थञ्च द्रव्य-गुणकर्म्मचाक्षुषसाधारणस्य चाक्षुषत्वस्यैव चक्षुःसंयुक्तसमवायजन्यता-वच्छेदकत्वमुपगन्तव्यमिति । न च संयुक्तसमवायस्य हेतुतायां संयुक्तांशे महत्त्वाद्यनिवेशे परमाणुघटितसन्निकर्षात् रूपप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र विजातीयसंयोगाभावात् । न च तथापि त्र्यणुकप्रत्यक्षानुरोधेन द्व्यणुके विजातीयसंयोगस्यावश्यकत्वे तद्घटितसन्निकर्षात् द्व्यणुके रूपप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महत्त्वस्य द्रव्यान्यत्वस्य च चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् संयोगहेतुतायां मा-नाभाव इति चेन्न ।

संयुक्तसमवेतसमवायस्य चक्षुःसंयुक्तसमवेतचाक्षुषवत्समवायत्वेन हेतुत्वे सद्भिन्नसमवेतचाक्षुषत्वस्य द्रव्यभिन्नं यत् समवेतं तच्चाक्षुषत्वस्य कालिकसंसर्गेण घटत्व(१)वद्भिन्नं यत् तच्चाक्षुषत्वादेर्वा जन्यतावच्छेद-कत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तकारणताकल्पनप्रसङ्गात् । न च म-हत्संयुक्तसमवेतसमवायत्वेन हेतुत्वमतेऽपि तस्य द्रव्यभिन्नं यत्समवेतं तच्चाक्षुषत्वस्यजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयं किम्वा उक्तधर्माणामित्यत्र वि-निगमनाविरहो दुर्व्वार इति वाच्यम्। द्रव्यभिन्नं यत्समवेतं तच्चाक्षुष-त्वादीनां महत्संयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे चतुरणुका-द्यसन्निकर्षकालीनत्रुटौ पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षे व्यभिचारप्रसङ्गात् । तस्मात्

(१) कालिकेनापि जातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वमिति मतेनेदम् ।

द्रव्यान्ये यत् समवेतं तद्विषयकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति महत्संयुक्तसमवेतसमवायत्वेन हेतुत्वमेवोचितमिति ॥

स्यादेतत् द्रव्यभिन्नं यत्समवेतं तच्चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुसंयुक्तसमवेतचाक्षुषवत्समवायत्वेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तु चक्षुःसंयोगत्वेन हेतुता, तथाच चक्षुःसंयुक्तसमवायहेतुत्वे मानाभावः। न चैतत्कल्पे चक्षुःसंयुक्तसमवेतचाक्षुषवत्समवायस्य जन्यतावच्छेदकमुपदर्शितरूपसद्भिन्नं यत्समवेतं तच्चाक्षुषत्वं कालिकेन घटत्ववद्भिन्नं यत्समवेतं तच्चाक्षुषत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहोऽवतरतीति वाच्यम्। सद्भिन्नचाक्षुषत्वादीनां तथात्वे गुणकर्मचाक्षुषासंग्रहप्रसङ्गात्। मन्मते च संयुक्तसमवायहेतुत्वानभ्युपगमात्संयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन गुणादिचाक्षुषसंग्रहस्यावश्यकत्वात्।

अथैतन्मते द्रव्यभिन्नं यत् समवेतं तच्चाक्षुषत्वस्य मूर्त्तभिन्नं यत्समवेतं तच्चाक्षुषत्वस्य वा चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयमित्यत्र विनिगमनाविरहात् द्रव्यभिन्नत्वसमवेतत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहाच्च कार्य्यकारणभावबाहुल्यप्रसङ्ग इत्येतदपेक्षया विजातीयसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वमुपेयम्, तादृशवैजात्यञ्च द्रव्यव्यावृत्तं, तत्सिद्धिश्च चाक्षुषाभावादिप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रविष्टतया इत्यग्रे वक्ष्यामः। एवञ्च द्रव्यमात्रसमवेतानां गुणकर्म्मद्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनां चाक्षुषत्वं न ततो निर्वहतीति संयुक्तसमवायहेतुताकल्पनमावश्यकम्। न च चक्षुःसंयुक्तसमवायहेतुतायामपि संयुक्तांशे चाक्षुषवत्त्वनिवेशनमावश्यकम्, अन्यथा परमाण्वादिघटितसन्निकर्षात् पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षापत्तितादवस्थ्यात, एवञ्च घटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं वाच्यं, तत्र च द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वमूर्तान्यमूर्तसमवेतचाक्षुषत्वादीनां तथात्वमादाय एवं द्रव्यान्यत्वद्रव्यसमवेतत्वयोर्मूर्त्तान्यत्वमूर्तसमवेतत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहो दुर्वार इति उपदर्शितविनिगमनाविरहेण चक्षुःसंयुक्तसमवायहेतुताबाहुल्यसहिष्णुता एव न्याय्या इति वाच्यम्। महत्समवेतचाक्षुषत्वस्यैव चाक्षुषवत् चक्षुःसंयुक्तसमवायजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन उपदर्शितविनिगमनाविरहप्रयुक्तगौरवानवकाशात् इति चेत्।

तर्हि मयापि द्रव्यभिन्नसमवेतचाक्षुषत्वस्य चक्षुःसंयुक्तसमवेतचाक्षुषवत् समवायजन्यतावच्छेदकत्वं न वाच्यम्, अपि तु चाक्षुषवत्स-

मवेतचाक्षुषत्वमेव इति नोपदर्शितविनिगमनाविरहेण चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायहेतुताबाहुल्यमिति।

अत्र केचित्-सास्नादिसन्निकर्षं विना गोत्वादिप्रत्यक्षानुदयात् गोत्वादिवृत्तिविषयतया चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सास्नाद्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायस्य साधनतासिद्धिः। न च एकस्यां गवि सास्नाद्यवच्छिन्नचक्षुःसन्निकर्षकाले तदवच्छिन्नसन्निकर्षवदेकगोव्यक्तिविशेष्यकचाक्षुषवद् गवान्तरविशेष्यकचाक्षुषापत्तिवारणाय गोत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति सास्नाद्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्य समवायेन हेतुत्वमावश्यकमिति कृतं तादृशचक्षुःसंयोगवत्समवायहेतुतयेति वाच्यम्। तादृशकारणत्वाकल्पने विशेष्यतासम्बन्धेन गोत्वचाक्षुषे तथाविधसंयोगस्य हेतुत्वेऽपि यथाकथञ्चित्सन्निकर्षात् गोत्वे निर्विकल्पकवारणासम्भवात्। न च तदानीं गोत्वनिर्विकल्पोपगमे क्षतिविरहः निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियतयाऽनुभवविरोधाभावादिति वाच्यम्। तदा निर्विकल्पकोपगमे तदनन्तरं गौरित्याकारकोपनीतभानादिप्रसङ्गात्। न च गोत्वचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति सास्नादिचाक्षुषत्वादिना हेतुत्वमस्तु, तत एव च सास्नाद्यनवच्छिन्नसन्निकर्षात् गोत्वप्रत्यक्षवारणसम्भवादिति किं तादृशगुरुधर्म्मावच्छिन्नहेतुतयेति वाच्यम्। सास्नाचाक्षुषस्य गोत्वचाक्षुषहेतुत्वे विनश्यदवस्थसास्नासन्निकर्षात् सास्नाचाक्षुषानन्तरं यथाकथञ्चित्सन्निकर्षात् गोत्वचाक्षुषापत्तिभिया तादृशसन्निकर्षहेतुताया वारयितुमशक्यत्वादित्याहुः।

तदसत्, गोत्वचाक्षुषं प्रति सास्नाद्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन हेतुत्वे एकपुरुषीयतथाविधसन्निकर्षादन्यस्य गोत्वचाक्षुषवारणाय तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया पुरुषभेदेन कारणताबाहुल्यप्रसङ्ग इत्येतदपेक्षया समवायेन गोत्वचाक्षुषं प्रति स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन सास्नाद्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगहेतुताया एवोचितत्वात्, ईदृशरीत्या संयुक्तसमवाये] हेतुत्वसिद्धिः।

अथैवं द्रव्यचाक्षुषादौ चक्षुःसंयोगादेरपि उपदर्शितात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वं किं नोपेयते विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यादरे पुरुषभेदेन कारणताबाहुल्यप्रसङ्गात् इति चेन्न।

आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यादरे एकव्यक्तिसन्निकर्षाद्व्यक्त्यन्तरप्रत्यक्षोत्पत्तेर्वारणाय विषयाणां विशिष्य निवेशे विषयाणां पुरुषापेक्षया बाहुल्येन बहुतरकारणताप्रसङ्गात्। अत्र च गोत्वादेरेकव्यक्तितया नातिप्रसङ्ग

इत्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव सास्नाद्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगादिहेतुतायाः कल्पनमुचितमिति ।

अन्ये तु गवाक्षानवच्छिन्नसन्निकर्षात् त्रसरेणुनामणुदेशमात्रावच्छिन्नचक्षुःसन्निकर्षात् स्थूलद्रव्याणां च चाक्षुषवारणाय यथा त्रसरेणुचाक्षुषे गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्य त्रुटिभिन्नद्रव्यचाक्षुषे च स्थूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसन्निकर्षस्य हेतुताकल्पनमावश्यकं, तथा तादृशसन्निकर्षकाले त्रसरेण्वादिसमवेतरूपादिचाक्षुषवारणाय त्रुटिसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन त्रुटिभिन्नद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति स्थूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति संयुक्तसमवायहेतुतासिद्धिः । गवाक्षावच्छिन्नत्वञ्च जालान्तर्वर्त्तिसौरतेजःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । तत्संयोगस्य च विजातीयसंयोगत्वेनैव निवेशः, अतो जालान्तर्वर्त्तित्वादेर्दुर्निरूप्यत्वेऽपि न क्षतिः । स्थूलत्वञ्च महत्त्वम् ।

अथ त्रसरेणुसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन त्रुटिभिन्नद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति स्थूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन च हेतुता न सम्भवति, त्रुटौ गवाक्षानवच्छिन्नसन्निकर्षदशायां त्रुटिसमवेतपृथिवीत्वादेर्घटादिसन्निकर्षादपि प्रत्यक्षोदयात् तदानीं गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायस्य तत्र विरहेण त्रुटिभिन्नसमवेतपृथिवीत्वादेश्च चतुरणुकाद्यनवच्छिन्नसन्निकर्षकालेपि गवाक्षावच्छिन्नसन्निकर्षात् त्रुटौ प्रत्यक्षोदयात्, तदानीञ्च तत्र स्थूलावयवावच्छिन्नसंयोगस्य विरहेण व्यभिचारात् । न च गवाक्षावच्छिन्नचक्षुः संयोगवत्समवायस्य जन्यतावच्छेदककोटौ त्रसरेणुनिरूपितायाः स्थूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायजन्यतावच्छेदककोटौ च त्रुटिभिन्नद्रव्यनिरूपिताया लौकिकविषयितायाः निवेशे न व्यभिचार इति वाच्यम् । तन्निवेशेऽपि यत्र जलीयत्रुटौ गवाक्षावच्छिन्नसन्निकर्षः घटे च स्थूलावयवावच्छिन्नसन्निकर्षः तत्र जलीयत्रुटिविषयकप्रत्यक्षस्य पृथिवीत्वेप्युत्पत्तेस्तत्र गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायस्य तदानीमसत्त्वेन, यत्र च जलादौ स्थूलावयवावच्छिन्नसन्निकर्षः गवाक्षावच्छेदेन पार्थिवत्रुटौ सन्निकर्षात् त्रुटिभिन्नपृथिव्याञ्च न सन्निकर्षः तदानीं त्रुटिभिन्नजलाद्यात्मकद्रव्यविषयकप्रत्यक्षस्य विषयतया पृथिवीत्वेप्युत्पत्तेस्तत्र च तदानीं स्थूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायस्यासत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न ।

स्वनिरूपितलौकिकविषयताश्रयत्रुटिसमवेतत्वलौकिकविषयत्वोभ-

यसम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन स्वनिरूपितलौकिकविषयताश्रयत्रुटिभिन्नद्रव्यसमवेतत्वलौकिकविषयत्वोभयसम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति स्थूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन हेतुता स्वीक्रियते, उपदर्शितस्थले पृथिवीत्वे चाक्षुषव्यक्तिनिरूपितलौकिकविषयताश्रयत्रुट्यादिसमवेतत्वविरहेण तादृशोभयसम्बन्धेन न तत्र चाक्षुषमुत्पद्यते इति न व्यभिचार इत्याहुः।

तदपि न सम्यक्, तथाहि त्रुटितत्समवेतचाक्षुषादौ गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वतादृशसंयोगवत्समवायत्वादिना हेतुता न कल्प्यते, अपि तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति विजातीयचक्षुःसंयोगत्वेन, चाक्षुषवत्समवेतचाक्षुषं प्रति च विजातीयसंयोगवत्समवायत्वेन, गवाक्षानवच्छिन्नत्रुटिचक्षुःसंयोगेऽणुमात्रदेशावच्छिन्नस्थूलावयविचक्षुःसंयोगे च तादृशजातिविशेषो न कल्प्यते तत्र फलानुत्पत्त्या तत्कल्पकाभावात्, अतो न तादृशसन्निकर्षात् त्रसरेण्वादिचाक्षुषप्रसङ्गः। एवं तादृशसन्निकर्षदशायां त्रसरेण्वादिसमवेतचाक्षुषप्रसङ्गोऽपि नास्ति तदानीन्तनतदवयवचक्षुःसंयोगे वैजात्यानभ्युपगमेन विजातीयचक्षुःसंयोगवत्समवायविरहात्। न च यत्र प्रथमक्षणे त्रसरेणुसंयोगोत्पत्तिस्तदवयवसंयोगोत्पत्तिश्च द्वितीयक्षणे तस्य तत्समवेतरूपादेश्च चाक्षुषं जालान्तर्वर्त्तिसौरतेजःसंयोगनाशश्च तदुत्तरमपि त्रसरेणुतत्समवेतचाक्षुषप्रसङ्गः, पूर्वचाक्षुषानुरोधेन तथाविधत्रुटिचक्षुःसंयोगे वैजात्यस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वात् इति त्रुटिचाक्षुषतत्समवेतचाक्षुषयोर्गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगतद्वत्समवाययोर्हेतुत्वान्तरकल्पनमावश्यकमेवेति वाच्यम्। विजातीयालोकसंयोगावच्छिन्नविजातीयचक्षुःसंयोगत्वतादृशचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वाभ्यामेव द्रव्यचाक्षुषत्वचाक्षुषवत्समवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वोपगमात्, उपदर्शितस्थले विजातीयालोकसंयोगविरहेणैवापत्तिविरहात्। न च तत्रालोकान्तरसंयोगसत्त्वे चाक्षुषापत्तिर्दुर्वारैव इत्याशङ्कनीयम्। तादृशालोकसंयोगे वैजात्यानभ्युपगमात्।

अथ संयोगनिष्ठतादृशवैजात्ये नियामकाभावः, संयोगसामान्यसामग्र्यास्तन्नियामकत्वे च निखिलसंयोगानामेव तदाश्रयत्वप्रसङ्गः। न च विजातीया क्रियैव तन्नियामिकेति वाच्यम्। तथासति यत्र एकयैव क्रियया एकस्मिन् त्रसरेणौ गवाक्षावच्छिन्नः संयोगो जनितः, एवं यत्रैकयैव क्रियया एकस्मिन् स्थूलावयवावच्छिन्नोऽपरस्मिंश्च सूक्ष्मावयवावच्छिन्नः संयोगो जनितः, तत्र गवाक्षानवच्छिन्नत्रसरेणुसंयोगसूक्ष्मा-

वयवावच्छिन्नस्थूलावयविसंयोगयोस्तादृशवैजात्यविरहे प्रयोजकविरहा-
दिति चेत् ।

नैवम्, तत्तत्क्रियातत्तदुत्तरदेशानुयोगिकतत्तत्संयोगव्यक्त्युत्पादकसामग्र्येव तादृशवैजात्यप्रयोजिका, उपदर्शितस्थले गवाक्षानवच्छिन्नत्रसरेणुसंयोगजनकीभूतत्तत्क्रियात्रसरेण्वादिरूपोत्तरदेशघटितसामग्र्यान्तादृशवैजात्यावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकत्वानभ्युपगमात् तादृशसंयोगे वैजात्यविरहोपपत्तिरिति ।

अथ क्रियाजन्यतावच्छेदकवैजात्येन सङ्करप्रसङ्गात् चक्षुःसंयोगे वैजात्यकल्पनं न सम्भवति इति चेन्न ।

क्रियाजन्यतावच्छेदकजातेस्तादृशवैजात्यव्याप्यविरुद्धभेदेन द्वित्वोपगमात् । तादृशवैजात्यस्यैव क्रियादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यविरुद्धभेदेन द्वित्वं कथं नोपगम्यते इति नाशङ्कनीयम् । यतो जनकतावच्छेदकजातेर्नानात्वे व्यभिचारेण कारणत्वानुपपत्तिः जन्यतावच्छेदकजातेर्नानात्वे च कार्य्यकारणभावबाहुल्यमात्रमिति क्रियाजन्यतावच्छेदकजातेर्नानात्वमेवोचितमिति ।

अथ लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदककोटौ कारणीभूतलौकिकसन्निकर्षवैशिष्ट्यनिवेशनमावश्यकम्, अन्यथा लौकिकसन्निकर्षं विनापि दोषविशेषादिसहकृतोपनायकज्ञानाद्दंशादौ उरगादिभ्रमस्य तदंशे लौकिकस्योत्पत्त्या व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्, तत्र लौकिकत्वानुपगमे तदुत्तरमुरगं साक्षात्करोमीत्याकारकसाक्षात्कारित्वग्रहस्यानुपपत्तेः । न च साक्षात्कारित्वव्यञ्जकलौकिकविषयताविशेष एव सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकतयोपगन्तव्यः, स च तादृशभ्रमव्यावृत्त एवेति न व्यभिचार इति वाच्यम् । जन्यत्वाद्यवच्छेदकतया विषयताविशेषस्वीकारस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वात् । एवञ्च तादृशव्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकत्वे जनकतावच्छेदकजातेर्नानात्वेऽप्यदोषः कार्य्यकारणभावबाहुल्यस्य कार्य्यतावच्छेदकजातेर्नानात्वेऽपि सत्त्वात् इति चेत् ।

माभूत्तत्र व्यभिचारभिया कारणतावच्छेदकजातेरैक्यसिद्धिः, किन्तु कार्य्यकारणभावकल्पने लाघवेन स्यादेव, यतश्चक्षुःसंयोगादिनिष्ठप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातेः क्रियाजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यविरुद्धभेदेन द्वित्वे संयोगसंयुक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायसंयुक्तविशेषणताभेदेन इन्द्रियपुरुषभेदेन च भिन्नानां संयोगघटितसन्निकर्षाणां कारणताद्वैगुण्येनान्तकारणताबाहुल्यम् । क्रियासंयोगजन्यतावच्छेदकजात्योः प्रत्येकं चक्षुःसंयोगनिष्ठवैजात्यभेदेन द्वित्वे तु क्रियायाः कारणताबाहुल्यं संयो-

गस्य चैककारणताबाहुल्यमिति ।

केचित्तु प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिः संयोगजसंयोगव्यावृत्तैव, अतो न क्रियाजन्यतावच्छेदकजात्या नवा संयोगजन्यतावच्छेदकजात्या सङ्करप्रसङ्गः, क्रियाजन्यचक्षुःसंयोगं विना न भवत्येव चाक्षुषं, सर्वत्र चाक्षुषस्थले फलबलेन क्रियाजन्यचक्षुःसंयोगस्यैव कल्पनात् । न च क्रियाजन्यसंयोगव्यावृत्तैव सा जातिः, क्रियाजन्यसंयोगस्थलेपि अवयवसंयोगाधीनसंयोगान्तरोत्पत्त्यैव चाक्षुषमुत्पद्यते इत्येव किं नोपेयत इत्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । एवंसति इन्द्रियसंयोगनिष्ठतादृशजातेरक्लृप्ततयाऽक्लृप्तकल्पनापातात् मन्मते तु आत्ममनःसंयोगनिष्ठक्रियाजन्यतावच्छेदकजातेरेव चक्षुःसंयोगादावभ्युपगमादित्याहुः ।

इति लौकिसंनिकर्षवाद(२८)वीचिः ।

अथ सामग्रीप्रतिबन्धकतावाद(२९)वीचिः ।

ॐ नमो गणेशाय ।

समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽनुमितिसामग्रीसत्त्वे च लौकिकप्रत्यक्षमेवोत्पद्यते न त्वनुमितिः, तदनन्तरं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायस्यैवोदयात् , एवं समानविषयकशाब्दानुमितिसामग्रीसमवधाने शाब्दबोध एवोत्पद्यते, न त्वनुमितिस्तदनन्तरं शाब्दयामीत्यनुव्यवसायस्यैवोदयादित्यतः पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षशाब्दादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् । तत्र पर्वतो वन्हिमानित्याकारकप्रत्यक्षसामग्रीदशायां वन्हिमान् पर्वतो घटवानित्याकारकानुमित्यनुदयात् तत्र व्यभिचारवारणाय विधेयतायाः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशः । प्रतिबन्धकता च न तथाविधप्रत्यक्षहेतुसमुदायत्वेन तादृशचाक्षुषादिहेतुसमुदायत्वेन वा, अतीतानागतचक्षुःसंयोगादिघटितकारणसमुदायस्य एकदाऽसत्त्वात् , किन्तु पर्वतचक्षुःसंयोगादिविशिष्टवन्हिचक्षुःसंयोगत्वादिना । वैशिष्ट्यञ्च पर्वतचक्षुःसंयोगस्य स्वावच्छेदकावच्छिन्नपर्वतवन्हिसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, नातः पर्वतवन्हिसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नपर्वतसन्निकर्षकाले तथाविधानुमित्यनुपपत्तिः, तदानीञ्च संयोगप्रत्यक्षसामग्र्यभावेन पर्व्वतो वन्हिमानित्याकारानुमितिसमानविषयकप्रत्यक्ष-

सामग्र्यभावेन च तथाविधानुमित्युत्पादः प्रामाणिक एवेति बोध्यम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वाश्रयचक्षुःसंयोगवन्मनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धः, प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः अत एकपुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीकालेऽन्यपुरुषीयानुमित्युपपत्तिः । न चैकपुरुषीयपर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टान्यपुरुषीयवन्हिचक्षुःसन्निकर्षस्य प्रतिबन्धकत्ववारणाय तदीयानुमितिं प्रति तदीयपर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टतदीयवन्हिचक्षुःसंयोगत्वादिना प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वे कालिकप्रत्यासत्त्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । तत्पुरुषीयत्वनिवेशे पुरुषभेदेनानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनप्रसङ्गात् । उक्तानुपपत्तेस्तादृशपरम्पराघटितसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकावच्छिन्नपर्वतवन्हिसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन पर्वतचक्षुःसंयोगवैशिष्ट्यं निवेश्यैव वारणसम्भवात् । एवं शाब्दसामग्र्यामपि आकाङ्क्षाज्ञानादिविशिष्टयोग्यताज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकता बोध्या ।

एवमन्यत्रापि सामग्रीप्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन इतरकारणानां वैशिष्ट्यं निवेश्य यत्किञ्चित्कारणस्यैव विरोधिता बोध्या । विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यप्रयुक्तगौरवन्तु गत्यन्तराभावेनाकिञ्चित्करमिति बोध्यम् । साधारणहेतवश्च सामग्रीप्रतिबन्धकतायां कुत्रापि न निवेश्याः प्रयोजनविरहादिति ध्येयम् ॥

अथ वन्ह्याद्यनुमितिं प्रति तत्प्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतायां भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावा अपि निवेशनीयाः तेषामपि प्रत्यक्षसामग्रीघटकत्वात्, तादृशसामग्री च तत्तदनुमितिसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यभावघटिता, तादृशप्रत्यक्षसामग्री च तत्तत्प्रत्यक्षभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितेत्यनवस्थाप्रसङ्ग इति चेन्न ।

घटाद्यनुमितिसामग्रीदशायां वन्हिविषयकप्रत्यक्षानुमितिसामग्रीसमवधाने च यदि घटादेरिव वन्हेरप्यनुमितिः प्रामाणिकी, तदा घटादिविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितघटानुमितिसामग्र्यभाव एव वन्हिप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेश्यते घटादिप्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यभावनिवेशे प्रयोजनाभावात् ।

अथैवं घटप्रत्यक्षसामग्रीतदनुमितिसामग्रीवन्हिप्रत्यक्षसामग्रीतदनुमितिसामग्रीकाले घटानुमितिसामग्र्यभावविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावेन वन्ह्यनुमितिः स्यात्, एवं घटप्रत्यक्षसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावघटित-

घटानुमितिसामग्र्यभावेन वन्हिप्रत्यक्षमपि स्यात् इति ज्ञानयौगपद्य-प्रसङ्गः । न च तदानीं घटप्रत्यक्षसामग्र्या वन्ह्यनुमितिसामग्र्यभावघटितायास्तादृशसामग्रीसत्त्वेनाभावात् तद्घटितघटानुमितिसामग्री वर्त्तत एवेति कथं प्रत्यक्षमिति वाच्यम्। तुल्ययुक्त्या वन्ह्यनुमितिसामग्र्यभावाघटितप्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यैव घटानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशात्तादृशसामग्र्याश्च तत्रासत्त्वेन प्रत्यक्षोत्पत्तौ बाधकाभावादिति चेत् ।

तर्हि घटप्रत्यक्षसामग्र्यभावघटिततदनुमितिसामग्र्यभाव एव वन्हिप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेश्यते, तादृशघटप्रत्यक्षसामग्र्याञ्च न तदन्यविषयकानुमितिसामग्र्यभावनिवेशः प्रयोजनाभावादिति नानवस्थेति । न चोक्तस्थले घटानुमितिसामग्रीसत्त्वे वन्ह्यादेः प्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वेन वन्ह्याद्यनुमितेरुत्पत्त्या तादृशघटप्रत्यक्षसामग्र्यां घटानुमितिसामग्र्यभावादिनिवेशस्यावश्यकतया तत्रैवानवस्थेति वाच्यम् । घटप्रत्यक्षसामग्र्यभावघटिततदनुमितिसामग्र्यभावस्यैव वन्हिप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतायां पटप्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितपटानुमितिसामग्र्यभावस्यापि निवेशादेव उक्तस्थले वन्ह्याद्यनुमितेरुपपत्तेः तदनुरोधेन पटाद्यनुमितिसामग्र्यभावस्य तादृशघटप्रत्यक्षसामग्र्यामनिवेशात् । उपदर्शितसामग्रीचतुष्टयसम्वलनदशायामपि अनुमितेरिव प्रत्यक्षस्याप्यनुत्पादो यद्यानुभविकः, तदा वन्ह्यनुमितिसामग्र्यभावस्यैव तदनुमितिसामग्र्या वन्ह्यादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायां निवेशः, तादृशवन्ह्याद्यनुमितिसामग्रीमध्ये च प्रयोजनविरहेण सामग्र्यन्तराभावानिवेशेन न तत्रानवस्थितिः ।

वस्तुतः वन्हिप्रत्यक्षस्य तदनु घटानुमितेश्च सामग्रीसत्त्वे वन्ह्याद्यविषयकघटानुमितेरेवोपगमात् वन्ह्याद्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति सामग्र्यन्तराभावाघटिताया वन्ह्यादिप्रत्यक्षसामग्र्या एकैकमेव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इति । एवं सामग्र्यन्तरप्रतिबन्धकतायामपि बोध्यम्॥ वन्ह्यादिविषयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेऽप्यनुमित्साsसत्त्वे वन्ह्याद्यनुमित्युपपत्तेस्तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यं,घटादिप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे वन्ह्याद्यनुमित्यनुदयात् वन्ह्याद्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वन्ह्याद्यनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम् । न च तत्र घटविषयकवन्ह्याद्यनुमितिविषयकतया तादृशेच्छासत्त्वे वन्ह्याद्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । पर्वतविशेष्यकवन्हिविधेयकानुमितिस्थलीयप्रतिबन्धकतायां पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवन्हिनिष्ठविधेयताभिन्नविधेयताशून्यानुमितिगोचरेच्छात्वेनैव उत्तेजकत्वात् तादृशेच्छायाः केवलवन्हिविधेयकानुमित्यविषयकत्वात् । न चानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे घटाद्यनुमि-

तिसामग्रीसत्त्वे वन्ह्याद्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तदानीं वन्हिप्रत्यक्षस्यानुदयेन वन्ह्यनुमितेरिष्टत्वात् । यत्र घटानुमितित्वेन वह्निमात्रानुमितिरपि विसम्वादीच्छया विषयीकृता तत्र यदि न वन्ह्यनुमितिस्तदा पर्वतविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्निविधेयकत्वप्रकारताभिन्नकिञ्चिद्विषयकत्वप्रकारतानवच्छिन्नानुमितिविशेष्यताकेच्छात्वेनैवोत्तेजकता स्वीकार्य्या विशिष्टाभावकरणात् वन्हिविधेयकत्वे सति घटविधेयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छावारणमनुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासंग्रहश्च । अनुमितित्वप्रकारकत्वमपीच्छायां निवेश्यं नातो वह्निज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छासङ्ग्रहः, वन्हिप्रत्यक्षोत्पत्त्यापि तादृशेच्छाविषयसिद्ध्या तादृशेच्छाकाले नानुमितिरिति ध्येयम् । एवं प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथगेवोत्तेजकता स्वीकार्य्या । न च पर्वतविशेष्यकवन्हिप्रकारकप्रत्यक्षाविषयत्वेन च सर्वासामनुगमः, तथासति पर्वते वह्निज्ञानं जायतां पर्वते वन्ह्यनुमितिश्च जायतामित्येतादृशेच्छाया असंग्रहापत्तेः, तदानीञ्चानुमित्युत्पत्तावेव तादृशेच्छाविषयसिद्ध्याऽनुमितिरेवोत्पद्यते न तु प्रत्यक्षमित्यवधेयम् ।

एवं प्रत्यक्षेच्छानुमितीच्छासत्त्वे च प्रत्यक्षमेवोत्पद्यते न त्वनुमितिः स्वभावतो बलवत्याः सामग्र्या उभयेच्छाकालेपि बलवत्त्वात् इति प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या अनुमित्साभावमनिवेश्य समानाकारानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव वा प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्प्यम् । अत्र घटप्रत्यक्षं जायतामित्येतादृशेच्छावारणं पूर्ववद्बोध्यम् । पर्वते वह्निज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकालेऽनुमित्युपपत्तये च प्रत्यक्षत्वप्रकारकत्वमिच्छायां विशेषणं देयम् । एवं चाक्षुषत्वादिप्रकारकेच्छावैशिष्ट्यं निवेश्य चाक्षुषादि सामग्र्याः पृथगेव प्रतिबन्धकता कल्पनीया । समानविषयकानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्या न प्रतिबन्धत्वं कल्प्यते, किन्तु तादृशप्रत्यक्षाभावस्यैव कार्य्यकालवृत्तितया हेतुत्वमुपेयते विनानुमित्सां समानविषयकप्रत्यक्षानन्तरमनुमित्यनुत्पादादित्येषा फक्किका पक्षताविचारे निराकृता इति नात्र विचारिता । एवमनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीकालेऽसत्यां प्रत्यक्षेच्छायां समानविषयकस्य प्रत्यक्षस्यानुदयात् तत्रानुमित्साविशिष्टसमानविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षेच्छामुत्तेजकीकृत्य प्रतिबन्धकता कल्पनीया, एवंसति तथाविधशाब्दं प्रति समानविषयकशाब्दसामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वात् तत्र शाब्देच्छाविरहविशिष्टायाः प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टशाब्देच्छाविशिष्टशाब्द-

सामग्र्या वा प्रतिबन्धकत्वमुपदर्शितदिशाऽवसेयम् । भिन्नविषयकानुमितिसामग्री सर्वतो बलवती, अन्यथा प्रत्यक्षात्मकपरामर्शानन्तरं तादृशपरामर्शप्रत्यक्षमेव स्यात् नानुमितिः । तादृशसामग्र्याश्च वह्न्याद्यनुमितिसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं बोध्यम् ।

अथ वह्निविषयकप्रत्यक्षादेरपि वह्निभिन्नवह्नित्वपर्वतत्वपर्वतादिविषयकतयाऽनुमित्साविशिष्टवन्ह्यनुमितिसामग्रीकाले स्वविषयकेच्छाधीनतथाविधप्रत्यक्षादेरप्यनुदयप्रसङ्गः । न च पर्वतविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताभिन्नविधेयताया एव निवेशात् वह्निमान् पर्वत इत्यत्र वह्नित्वादेर्विधेयतयाऽभानेनानुपपत्त्यभावः । विधेयत्वञ्च उद्देश्यतावच्छेदकादिविषयताविलक्षणविषयत्वं प्रत्यक्षादिसाधारणमेव इति न तदसंग्रह इति वाच्यम्। निर्धर्मितावच्छेदककघटादिज्ञानीयप्रकारतायाः विधेयतात्वे मानाभावेन तादृशप्रत्यक्षासंग्रहप्रसङ्गात् इति चेन्न ।

वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यताशाल्यनुमितिभिन्नज्ञानत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनानुपपत्त्यभावात् । अनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीकाले तत्समानविषयकप्रत्यक्षादिगोचरेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वे समूहालम्बनात्मकं भिन्नविषयकप्रत्यक्षं यदि प्रामाणिकं तदा पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वादिकं ज्ञाने निवेशनीयम् । भिन्नविषयकानुमितिं प्रति अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकता बोध्या, एवं भिन्नविषयकशाब्दसामग्र्या अपि इच्छाविशिष्टायाः प्रतिबन्धकता बोध्या ॥

केचित्तु समानविषयकस्थलेऽपि प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वं स्वीक्रियते अनुमितावुत्पन्नायां सिद्धिसत्त्वेनानुमितिसामग्र्यभावेन तद्द्वितीयक्षणे प्रत्यक्षोत्पत्त्या साक्षात्कारित्वग्रहस्य तृतीयक्षण एवोपपत्तेः । द्वितीयक्षण एव साक्षात्कारित्वग्रहो जायते इति तु शपथमन्तरेण न श्रद्धीमहि ।

अथैतन्मते लाघवाभावेन क्षणोत्पत्त्यपलापोऽनुचितः, मन्मते समानविषयकानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्या इव तन्मतेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति तथाविधानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयतया साम्यात् । न च भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्या भिन्नविषयकानुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति नैकं प्रतिबन्धकत्वं, तथासति घटादिचाक्षुषेच्छादिसत्त्वे घटादिचाक्षुषाद्युत्पत्तये घटचाक्षुषं जायतां घटशाब्दं जायतामित्याकारकनिश्चयेच्छानामेकत्रोत्तेजकतापत्त्या एकविधज्ञानेच्छाकाले-

ऽन्यविधज्ञानापत्तेः, किन्तु घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशचाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टवन्ह्यनुमितिसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकता। अत्र च घटज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छायाः प्रत्यक्षजनकतया चाक्षुषत्वादिप्रकारकत्वं न निवेशनीयं, अतो घटप्रत्यक्षं जायतां घटचाक्षुषं जायतामित्येतादृशेच्छानां चाक्षुषविषयकत्वेन एक एवाभावो निवेशनीय इति ध्येयम्। नचवं वन्ह्यनुमितिसामग्रीकाले यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे घटादिचाक्षुषापत्तिः, वन्हिज्ञानाविषयकत्वमिच्छायां निवेश्य तद्वारणे च यत्किञ्चिज्ज्ञानं घटचाक्षुषञ्च जायतामित्येतादृशेच्छानामसंग्रहप्रसङ्ग इति वाच्यम्। घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नघटविशेष्यकत्वप्रकारताभिन्नकिञ्चिद्विषयकत्वप्रकारकत्वानवच्छिन्नचाक्षुषादिनिष्ठविशेष्यत्वादिना तादृशेच्छानामुत्तेजकत्वाभ्युपगमात्। चाक्षुषं जायतामित्येतादृशेच्छासंग्रहाय घटविषयकज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छावारणाय उक्तप्रकारानुसरणम्। उक्तदिशैव च वारणीयानामिच्छान्तराणां वारणं संग्राह्यानाञ्च संग्रहः ईदृतिभिर्विज्ञेयः। एवमनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीकाले चाक्षुषादिगोचरेच्छासत्त्वेऽपि भिन्नविषयकचाक्षुषादीनामनुदयात् भिन्नविषयकानुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वन्ह्यनुमित्साविशिष्टवन्ह्यनुमितिसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकत्वान्तरमेकैकं कल्पनीयम्। अत्रापि वन्हिमत्ताज्ञानं जायतां घटज्ञानञ्च जायतामित्येतादृशेच्छाद्वयसत्त्वे घटादिचाक्षुषस्यानुदयात् अनुमितित्वप्रकारकत्वं न निवेशनीयम्। यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्याकारकानुमितिविषयकेच्छावारणञ्च पूर्व्वसामग्र्याः प्रतिबन्धकताया उभयमतसिद्धत्वेन तत्रैव विषयमनिवेश्य अनुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। न च समानविषयकस्थले तन्मते प्रतिबन्धकत्वान्तरमनुमितिसामग्र्या इति वाच्यम्। घटचाक्षुषं जायतामित्येतादृशेच्छानां पृथक्पृथगुत्तेजकत्वानुरोधेन घटचाक्षुषत्वादीनामेव भिन्नविषयकस्थले प्रतिबध्यत्वावच्छेदकत्वात् तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेन समानविषयकचाक्षुषादिवारणासम्भवात् तत्र प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति चेत्।

मैवम्, सिद्धान्तिमते समानविषयकानुमितौ अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याश्च प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं, मन्मते तु तथाविधप्रत्यक्षे अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टाया एकमेव प्रतिबन्धकत्वम्, अनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकत्वेनैव निर्व्वाहः, तत्र विष-

यनिवेशे प्रयोजनाभावात् सर्वसाधारणानुमित्यन्यज्ञानत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगम इति लाघवम् । न च मन्मतेऽपि प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकशाब्दादिस्थलीयप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहः । तत्र शाब्दबोधानुमित्यादिसाधारणसमानविषयकपरोक्षत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति वाच्यम् । परोक्षत्वजातेरन्यत्र दूषितत्वात्, प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्य्यकारणभावबाहुल्यात् शाब्दादिस्थले शाब्दत्वादेरपि प्रतिबध्यताच्छेदकताया उपगन्तव्यतयाऽनुमितिस्थले प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकताकल्पनाया आवश्यकत्वात्, एतन्मते समानविषयकानुमितिसामग्र्या इव तथाविधशाब्दसामग्र्या अपि प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वाभ्युपगमे शाब्दस्थलेऽपि तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकताया असिद्धत्वाच्च । न च तव मतेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षस्थलेऽनुमित्सांविशिष्टानुमितिसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं, शाब्देच्छाविशिष्टशाब्दसामग्रीजन्यसमानविषयकशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय भिन्नविषयकत्वस्य भिन्नविषयकस्थलीयतादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदककोटाववश्यं निवेशनीयत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया इव शाब्दसामग्र्यपेक्षया अपि समानविषयकानुमितिसामग्र्या बलवत्त्वोपगमात् समानविषयकशाब्देच्छाविशिष्टशाब्दसामग्रीतथाविधानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीकालेऽनुमितेरेवोपगमात् भिन्नविषयकत्वस्य तादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेशात् ।

वस्तुतोऽनुमित्यन्यज्ञानत्वस्य तत्समनियतजातिविशेषस्य च नित्यसाधारणत्वेन जन्यतानवच्छेदकतया जन्यत्वनिवेशे गौरवात्, जन्यप्रत्यक्षवृत्तिविशेषस्य शाब्दत्वादेश्च तादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् प्रत्यक्षशाब्दादिषु भिन्नभिन्नप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाव आवश्यकः, इत्थञ्च प्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे भिन्नविषयकत्वादेरनिवेशेपि मन्मते व्यभिचाराभावात् एकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनैव निर्व्वाह इति वदन्ति ।

तदप्यसत्, पर्वते प्रत्यक्षादिभिन्नं वन्हिज्ञानं जायतामित्याकारकानुमितिविषयकेच्छाविशिष्टवन्ह्यनुमितिसामग्रीकालेऽपि घटादिप्रत्यक्षानुदयात् भिन्नविषयकप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतायामनुमितित्वप्रकारकतदप्रकारकेच्छासाधारणानुमितिविषयकेच्छात्वेनैव तादृशेच्छा निवेश्यते, तथाच पर्वते वन्हिज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छा-

काले वन्ह्यनुमितिसामग्रीसत्त्वेऽपि वन्हिप्रत्यक्षस्यैवोत्पत्त्या व्यभिचारवारणाय अनायत्या तत्र भिन्नविषयकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं, तथाच तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनानिर्व्वाहात् अनुमितित्वप्रकारकेच्छाविशिष्टानुमितिसामग्र्याः समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमेवेति न लाघवावकाशः, प्रत्युत तन्मते प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयाऽनन्तबाधतद्भाव व्याप्यवत्ताज्ञानाद्यभावघटिताया गुरुशरीराया लिङ्गादिभेदेन बहुविधाया अनुमितिसामग्र्याः समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतया विपरीतगौरवमिति लघुशरीराया अल्पीयस्याः प्रत्यक्षसामग्र्या एव समानविषयकानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वमुचितं, लघुशरीरत्वञ्च तस्या बाधाभावाद्यघटिततया । न च लौकिकप्रत्यक्षेऽपि तदिन्द्रियजन्यबाधाभावस्य हेतुतया तत्सामग्र्यपि बाधाभावघटितेति वाच्यम् । ईदृशबाधाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षे हेतुत्वेऽपि तादृशबाधकालेऽनुमितेरनुदयात् अनुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां तादृशबाधविरहस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् , समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायान्तु बाधाभावादिनिवेशनमावश्यकम्, अन्यथा भिन्नेन्द्रियादिजन्यबाधादिकाले परामर्शादिसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षानुत्पादप्रसङ्गादिति ।

अथ प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्याः गुरुत्वे बहुत्वे च तस्या एव प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वमुचितं प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेऽनुमित्सा‌विशिष्टानुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षवारणायानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्याः समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया गुरुशरीरानन्तसामग्र्यामिच्छानिवेशेन गौरवप्रसङ्गात् , मन्मते लघुशरीरान्यतरप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तन्निवेशेन लाघवात् । न चानुमितिसामग्र्याः बलवत्त्वे प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीसत्त्वे प्रत्यक्षवारणायानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति गुरुसामग्रीप्रतिबन्धकतायामिच्छानिवेशनं भवन्मतेऽपीति न लाघवावकाशः किन्त्वस्मन्मतेऽपि अनुमितिसामग्र्या एकं प्रतिबन्धकत्वं भवन्मतेऽप्यनुमित्सावैशिष्ट्यं निवेश्य प्रत्यक्षेच्छाभाववैशिष्ट्यं निवेश्य चैकं प्रतिबन्धकत्वान्तरं तस्याः कल्पनीयमिति गुरुसामग्र्याः प्रतिबन्धकताबाहुल्यात् गौरवमेवेति वाच्यम् । प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमते अनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीदशायां प्रत्यक्षेच्छाधीनप्रत्यक्षोपपत्तये प्रत्यक्षेच्छा-

विरहविशिष्टानुमित्साविशिष्टाऽनुमितिसामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वाच्यतया प्रत्यक्षेच्छानुमित्सादीनां मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्योः पृथक् प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया गुरुसामग्रीप्रतिबन्धकताबाहुल्यात् भवन्मतेपि गौरवादिति।

नैवम्, सिद्धान्तिमते प्रत्यक्षेच्छाविरहानुमित्सयोरेकत्र निवेशेन विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् गुरुसामग्र्याः प्रतिबन्धकताबाहुल्यमिव भवन्मतेऽपि तत्रानुमितिसामग्र्यां सिद्ध्यभावनिवेशस्याधिकतया सिद्ध्यभावप्रत्यक्षेच्छाऽभावादीनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वबाहुल्यम्, मन्मते तु समानविषयकप्रत्यक्षस्थलीयानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां सिद्ध्यभावो न निवेश्यते, अनुमित्सायास्तत्र निवेशादनुमित्साकाले च सिद्धिसत्त्वेप्यनुमितेरेवोत्पत्त्या प्रत्यक्षस्यानुदयात् इति नास्माकं तन्निवेशप्रयुक्तप्रतिबन्धकताबाहुल्यमिति प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वबाहुल्यमुभयमते समानं परन्तु प्रत्यक्षेच्छाविरहमनिवेश्यानुमितिसामग्र्या इच्छाविशिष्टायाः पृथक् प्रतिबन्धकतायाः भवता कल्पनीयत्वात् गुरुसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्यं दुर्वारमेवेति प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमेवोचितमिति। एवं समानविषयकशाब्दसामग्र्या अपि अनुमितिसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वमुचितं तस्या हीनबलत्वे शाब्देच्छाविशिष्टशाब्दसामग्रीकालेऽनुमितिवारणायानुमित्साविरहविशिष्टशाब्दसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकतयाऽनुमित्साविरहेण शाब्देच्छादीनां मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वबाहुल्यात्, मन्मते तु शाब्देच्छाऽनुमित्साभावयोः पृथक् प्रतिबन्धकतायामेव निवेशेन विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहस्याप्रसक्तेः। न च भवन्मतेऽपि अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामनुमित्साशाब्देच्छाभावयोरेकत्र निवेशात् अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वबाहुल्यात् कथं लाघवमिति वाच्यम्। अनुमितिसामग्र्यपेक्षया शाब्दसामग्र्या आकाङ्क्षायोग्यतातात्पर्यज्ञानादिरूपबहुतरकारणघटितत्वेन गुरुतया तत्प्रतिबन्धकत्वबाहुल्यापेक्षयाऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकताबाहुल्यस्यैवोचितत्वादिति दिक्॥ ० ॥

चाक्षुषस्पार्शनसामग्रीयोगे तु चाक्षुषमेव जायते तदनन्तरं पश्यामीत्यनुव्यवसायस्यैवोदयात्, अतः स्पार्शनं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तादृशसामग्र्याश्च आलोकसंयोगविशिष्टचाक्षु-

षवद्वृत्तिचक्षुःसंयोगत्वेन प्रतिबन्धकता, आलोकसंयोगनिवेशात् तमसि घटादिचक्षुःसंयोगसत्त्वेऽपि न स्पार्शनानुपपत्तिः। वाय्वादिचक्षुःसंयोगदशायां स्पार्शनोपपत्तये चाक्षुषवदितिविशेषणम्। चाक्षुषवत्त्वञ्च लौकिकविषयतया, वाय्वादेरपि चाक्षुषोपनीतभानविषयत्वात्। एवञ्च रूपमहत्त्वानुद्भूतरूपाभावादीनां चाक्षुषहेतुत्वेऽपि सामग्रीप्रतिबन्धकतायां न ते निवेश्यन्ते प्रयोजनाभावात्। प्रतिबध्यतावच्छेदकन्तु घटस्पार्शनत्वादिकं घटस्पार्शनं जायतामित्याकारकेच्छानां विशिष्योत्तेजकत्वानुरोधात्। सकलेच्छानां स्पार्शनेच्छात्वेनैवोत्तेजकत्वे पटस्पार्शनं जायतामित्याकारकेच्छाकाले घटादिस्पार्शनापत्तेः।

अथ घटस्पार्शनेच्छानां यदि घटस्पार्शनविषयकेच्छात्वादिना उत्तेजकता, तदा घटचाक्षुषस्पार्शनादिसामग्रीसत्त्वे घटज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे घटस्पार्शनस्य प्रसङ्गः। यदि च घटस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छात्वादिना उत्तेजकता, तदा पटचाक्षुषसामग्रीकाले घटस्पार्शनमात्रसामग्रीसत्त्वे घटज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छासत्त्वे घटस्पार्शनानुपपत्तिः, तदानीञ्च स्पार्शनोत्पत्तिं विना तथाविधेच्छाविषयसिद्ध्यभावात् स्पार्शनोत्पाद आवश्यक इति न तनुदुत्पाद इष्टापत्तिरिति चेत्।

घटस्पार्शनत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति घटस्पार्शनत्वादिप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टघटचक्षुःसंयोगत्वघटादिस्पार्शनेच्छाविरहविशिष्टचक्षुःसंयोगत्वाभ्यां प्रतिबन्धकते कल्प्येते। एवञ्च यत्र घटचाक्षुषसामग्री तत्स्पार्शनसामग्री च तत्र घटज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे घटस्पार्शनेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्र्यभावसत्त्वेऽपि घटस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वान्न स्पार्शनापत्तिः। यत्र पटचाक्षुषसामग्री घटस्पार्शनमात्रसामग्री घटज्ञानत्वादिप्रकारिका च स्पार्शनेच्छा तत्र घटस्पार्शनत्वादिप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टघटचाक्षुषसामग्र्यभावो विशेष्याभावप्रयुक्तो विशेषणाभावप्रयुक्तश्च घटस्पार्शनेच्छाविशिष्टसामग्र्यभाव इति न स्पार्शनानुपपत्तिः। अत्र च द्वितीयप्रतिबन्धकतायामालोकसंयोगादिनिवेशो नास्ति अन्धकारस्थघटादिचक्षुःसंयोगदशायामन्धकारस्यैवेदन्त्वादिना चाक्षुषोदयात् तदानीं स्पार्शनानुत्पादात्। प्रथमप्रतिबन्धकतायान्तु तन्निवेशनमावश्यकम्, अन्यथा ऽन्धकारेण युक्तस्य घटस्य घटज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वेऽपि स्पार्शनानुत्पादप्रसङ्गात् इत्यवधेयम्। उभयेच्छाकाले स्पार्शनवारणाय चाक्षुषेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्या इच्छामुत्तेजिकामकृत्वा प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयम्। अत्र च विषयमाश्रित्य स्पार्श-

नत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम्, प्रतिबन्धकता तु घटचाक्षुषेच्छा-विशिष्टघटचाक्षुषसामग्रीत्वादिना, अतो नैकगोचरचाक्षुषेच्छाकाली-नान्यगोचरचाक्षुषसामग्रीदशायां स्पार्शनेच्छाधीनस्पार्शनानुदयापत्तिः । अथवा सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन चाक्षुषेच्छाविशिष्टचक्षुःसंयोगत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, सामानाधिकरण्यञ्च स्वीयचाक्षुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन स्वाधिकरणे समवायेन वृत्तिः। पटचाक्षुषं जायतामित्येतादृशेच्छानाञ्च नैतादृशसामानाधिकरण्यं घटचक्षुःसंयोगादौ इति नानुपपत्तिः ।

अथ चाक्षुषेच्छादीनां इच्छात्वेन चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छात्वेन वा निवेशः । आद्ये पटप्रत्यक्षं जायतामित्येतादृशेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छासत्त्वे पटस्पार्शनापत्तिः । किञ्च घटप्रत्यक्षं स्पार्शनञ्च जायतामित्येतादृशेच्छाकाले घटचाक्षुषसामग्रीसत्त्वे घटस्पार्शनानुदयप्रसङ्गः, तदानीञ्च घटस्पार्शनोत्पत्तौ तथाविधेच्छाया उभयविषयसिद्ध्या स्पार्शनस्यैवोत्पत्त्या तदनुत्पाद इष्टापत्तेरसम्भवात् इति चेन्न ।

घटभिन्नविषयकस्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति घटचाक्षुषविषयकेच्छा-विशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकता, अतो नोक्तस्थले घटस्पार्शनानुदयप्रसङ्गः । एवं विषयानाश्रितस्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टघटचाक्षुषसामग्रीत्वादिना उपदर्शितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वादिना वा प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, अतो न समानविषयकचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनापत्तिः । चाक्षुषसामग्र्याश्च प्रतिबन्धकता समवायेन स्पार्शनस्य प्रतिबध्यता च पूर्वोक्तार्थनिष्ठपरम्परासम्बन्धेन, अत एकपुरुषीयचाक्षुषसामग्रीकाले नान्यपुरुषीयस्पार्शनानुपपत्तिः ।

वस्तुतः यत्र स्पार्शनत्वप्रकारकेच्छा उत्तेजिका तत्र विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः, आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या घटस्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति घटस्पार्शनत्वादिप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टघटचाक्षुषसामग्रीत्वादिनैव प्रतिबन्धकताया विवक्षणीयत्वे विषयभेदेनानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावापत्तेः, मन्मते विषयमनिवेश्य विषयतासम्बन्धेन स्पार्शनं प्रति स्वीयस्पार्शनत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पार्शनेच्छाभावविशिष्टचक्षुःसंयोगत्वेन समवायप्रत्यासत्त्यप्रातिबन्धकताकल्पने विषयभेदेन प्रतिबन्धकताया बाहुल्याभावात् । नचैतन्मते एकपुरुषीयचाक्षुषसामग्रीकालेऽन्यपुरुषीयस्पार्शनोपपत्तये तत्तत्पुरुषीय-

स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति पुरुषभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यात् न लाघवावकाश इति वाच्यम्। पुरुषापेक्षया विषयाणामनन्ततया पुरुषभेदेन प्रतिबन्धकताबाहुल्येऽपि लाघवसम्भवात्। स्पार्शनत्वप्रकारकतद्प्रकारकेच्छासाधारणरूपेण यत्रोत्तेजकता तत्रोपदर्शितविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकताभ्युपगमे घटादिचाक्षुषसामग्रीकाले पटादिस्पार्शनापत्तेर्वारयितुमशक्यतया तत्र विषयं निवेश्य आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या एव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते।

अथैवं तत्रापि विषयतासम्बन्धेन स्पार्शनं प्रति चाक्षुषसामग्रीविशिष्टस्वीयस्पार्शननिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकेच्छाभावस्य विशेषणताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकता विषयमनिवेश्यैव कल्प्यते, सामग्रीवैशिष्ट्यञ्च तादृशेच्छाभावे एककालीनत्वसम्बन्धेन बोध्यम्। एवं चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि न विषयनिवेशः, किन्तु विषयमनिवेश्य विषयतासम्बन्धेन स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति स्वीयचाक्षुषत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन चाक्षुषेच्छाविशिष्टचक्षुःसंयोगत्वेन समवायसम्बन्धेन वा प्रतिबन्धकता कल्प्यते। कालिकविशेषणतैव वा उभयघटकप्रत्यासत्तिः। एवं चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्या अपि विषयमनिवेश्य स्पार्शनं प्रति स्वीयचाक्षुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन चाक्षुषेच्छाविशिष्टचक्षुःसंयोगत्वेनैव कालिकप्रत्यासत्त्या वा प्रतिबन्धकता कल्प्यते। नचैवं घटप्रत्यक्षं घटस्पार्शनं च जायतामित्येतादृशेच्छाकाले घटस्पार्शनानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम्। स्वीयस्पार्शनत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारताश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन स्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टालोकसंयोगाभावस्य स्वाश्रयविषयकचाक्षुषविषयकत्वसम्बन्धेन चाक्षुषेच्छायां वैशिष्ट्यनिवेशात्, उक्तस्थले तादृशेच्छायाः तथाविधस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टात्मकसंयोगाभावविशिष्टत्वाभावेनानुपपत्त्यसम्भवात्। नचैवं घटचाक्षुषं घटस्पार्शनञ्च जायतामित्येतादृशेच्छाकाले घटस्य चाक्षुषस्पार्शनसामग्रीकाले पटस्य स्पार्शनसामग्रीकाले पटादेः स्पार्शनापत्तिरिति वाच्यम्। चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्या अपि कालिकप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकभावोपगमात्, तत एव तादृशापत्तेर्वारणात्। यत्र च घटस्य स्पार्शनमात्रसामग्रीदशायां घटप्रत्यक्षं स्पार्शनञ्च जायतामित्येतादृशेच्छा

जागदीशोऽव्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम्। (न्यायविभागे २) रु० २—८

काव्यकल्पलतावृत्तिः। श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता। (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता। श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता। पं० श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा-निर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता। (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम्। रु० २—८ उत्तरार्द्ध। रु० २–८

त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम्। साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम्। (पुराणेतिहास वि०१) रु० ६—०

आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम्। (कर्मकाण्डविभागे ७) रु० ४—०

अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः। श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः। (न्याय वि० १३) रु० १—४

(१) संस्कारदीपकः। म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीय विरचितः। गणेशपूजादिग्रहयागान्त-पूर्वाङ्ग निरूपणात्मकः प्रथमोभागः। (कर्म० वि० ८) रु० ३–०

(२) संस्कारदीपकः। " " " विवाह-गर्भाधानादिकशान्त्यन्तसंस्कारनिरूपणात्मकः द्वितीयोभागः। " रु० ३–०

(३) संस्कारदीपकः। " तुलादानादि-मूलशान्त्यादि निरूपणात्मकः नाम परिशिष्टदीपकः तृतीयोभागः। " रु० ३–०

वर्षकृत्यदीपकः। कालनिर्णयव्रतोद्यापन सहितः। म० म० पण्डित नित्यानन्द पन्त-पर्वतीय विरचितः। (कर्म्म० वि ९) रु० ३–८

श्रौतसूत्रम्। श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम्। (कर्म० वि० १०) रु० २—०

नलचम्पूः अथवा दमयन्तीकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता। विषमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता। भावबोधिनी टिप्पणी सहिता। (का० वि०१६) रु० १—४

श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-ख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च सनाथीकृतम्। (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३—०

वाग्वल्लभः। सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छ-न्दोनिबन्धः, श्रीमता दैवज्ञाग्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्त्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद-पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः। (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु० २—८

सिद्धान्तलक्षणम्। श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम्। न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम्। (न्याय विभागे ४)) रु० १—८

वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः। (सायणाचार्यविरचितानां स्ववेदभाष्यभूमिकानां संग्रहः)। [वेद० वि० ९] रु० २—८

माधवीयधातुवृत्तिः। श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता। (व्या० वि० १२) रु० ६—०

बौधायनधर्मसूत्रम्। श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम्। [कर्म०वि० ११] रु० ४—०

ताण्डयमहाब्राह्मणम् । सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् । (वेद वि० ६)
(प्रथमोभागः) रु० ६–०–० (द्वितीयोभागः) रु० ७–०–०

१०६ न्यायमञ्जरी। जयन्तभट्टकृता। न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायणशास्त्रिणा कृतया टिप्पण्या समेता। सम्पूर्णं। [न्या० वि० १५] रु० ८—
१०७ शारदातिलकम्। श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शटीकासहितम्। (तन्त्रशा० वि० १) रु० ६—
१०८ मन्त्रार्थदीपिका। म० म० श्रीशत्रुघ्नविरचिता। (वेद० वि० ७) रु० २—
१०९ शब्दशक्तिप्रकाशिका। श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता। श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया रामभद्रीटीकया च समलङ्कृता। न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिकृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकार्थेन च सहिता। (न्या वि० १६) रु० ४—८
११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पतञ्जलिरचितं, राघवानन्दसरस्वतीकृत- "पातञ्जलरहस्याख्य"टिप्पनीयुक्तया द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रविरचितया "तत्त्ववैशारद्या"व्याख्यया भूषितेन विज्ञानभिक्षुनिर्मित"योगवार्त्तिक"-समुद्भासितेन मधुपुरीयकापिलमठस्थस्वामिहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्त्या सहितेन भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनव्यासदेवोपज्ञ-"सांख्यप्रवचन" भाष्येणोद्द्योतितम्, प्रदेशविशेषेषु श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य्य-दार्शनिकसार्वभौम-साहित्यदर्शनाद्याचार्य-तर्करत्न-न्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा विहितया टिप्पन्या "पातञ्जलप्रभा"नामिकया भूमिकया च संवलितम्, (योग. वि. ३) ४—
१११ सारस्वत व्याकरणम्। अनुभूतिस्वरूपाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीचन्द्रकीर्त्तिसूरिप्रणीतचन्द्रकीर्त्तिनाम्न्या सुबोधिकया व्याख्यया, श्रीवासुदेवभट्टविरचितप्रसादाख्यटीकया च समन्वितम्। कवितार्किकोत्कल-यास्क श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा निर्मितया मनोरमाविवृत्या च समुद्भासितम्। पूर्वार्द्धम्। (व्या. वि. १३) रु० १—
११२ सामान्यनिरुक्ति-गादाधरी-गूढार्थतत्त्वालोकः। सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमिथिलामण्डलमण्डन-पं० कुलपति झोपाख्य-श्रीधर्मदत्त [श्रीबच्चा झा] शर्मविरचितः। (न्या. वि. १७) रु० १—
११३ जागदीशी पक्षता। न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र गौडकृत गंगाख्यव्याख्या टिप्पणीसहिता। (न्या. वि. १८) रु० १—
११४ मनुस्मृतिः। कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीव्याख्यया काशीस्थगवर्नमेन्ट संस्कृतकालेज् व्याकरण-मीमांसा-धर्मशास्त्राध्यापकेन पं० नेने इत्युपाह्व गोपालशास्त्रिसंगृहीतपरिशिष्टटिप्पण्यादिभिरपि सहिता। अत्यन्तशुद्धसंस्करणम्। सम्पूर्णम्। (धर्म्मशास्त्र. वि.) रु० २—
११५ व्युत्पत्तिवादः। श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितः। वैयाकरणशिरोमणि शुक्ल श्रीवेणीमाधवशास्त्रिरचित [शास्त्रार्थ-परीक्षोपयोगि] शास्त्रार्थकला टीकासहितः। (न्या. वि. १९) रु० २—
११६ भामती। ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता। न्यायाचार्य पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा सङ्कलितया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृता। तत्रायं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तः प्रथमो भागः। रु० १—
११७ जन्मपत्रदीपकः। सोदाहरण-सटिप्पण-हिन्दीटीकासहितः। ज्यौ० पं० श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना विरचितः। (ज्यौ. वि. ५) रु० ०—